

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ISSN 2522–4611

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 37

Київ – 2018

УДК 94 (477) (082)
ББК 63.3 (4 УКР) я 43
У–455

**Зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання
зі спеціальностей «Історичні науки» (протокол № 1–05/3 від 9 березня 2006 р.;
див.: *Бюлетень ВАК України.* – 2006. – № 4. – С. 5.
Перереєстровано: протокол № 1 – 05/2 від 10 березня 2010 р.;
*Наказ МОН України: протокол № 747 від 13 липня 2015 р.).***

*Друкується згідно з ухвалою Вченої ради історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
протокол № 3 від 26.10.2017 р.*

Редакційна колегія:

Вабіщевич О.М., доктор історичних наук, професор (Республіка Білорусь);
Верба І.В., доктор історичних наук, професор;
Капелюшний В.П., доктор історичних наук, професор;
Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор;
Коцур А.П., доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Машевський О.П., доктор історичних наук, професор;
Могильний Л.П., доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора);
Мокляк Я.В., доктор історії (габілітований), професор (Польща);
Мордвінцев В.М., доктор історичних наук, професор;
Патриляк І.К., доктор історичних наук, професор;
Петков П.С., доктор історії, професор (Болгарія);
Пуріч С., доктор історії, професор (Румунія);
Сорока Ю.М., доктор історичних наук; професор;
Ставнюк В.В., доктор історичних наук, професор;
Стельмах С.П., доктор історичних наук, професор;
Щербак М.Г., доктор історичних наук, професор;
Іваницька Л.В., кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора);
Коцур Г.Г., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар)

Рецензенти:

Борисенко В.Й., доктор історичних наук, професор;
Троян С.С., доктор історичних наук, професор;
Циганенко Л.Ф., доктор історичних наук, професор

У 455 Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – Київ, 2018. – Вип. 37. – 159 с.

ISSN 2522–4611

Збірник вміщує статті, що на основі архівних документів та опублікованих матеріалів висвітлюють різні аспекти вітчизняної та всесвітньої історії від найдавніших часів до наших днів. Зокрема, аналізуються питання суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку, деякі історіографічні проблеми, історії науки та техніки, етнології тощо.

УДК 94 (477) (082)

ББК 63.3 (4 УКР) я 43

*«Часопис української історії» зареєстровано в Міжнародному центрі періодичних видань
(ISSN International Centre, Paris, France).*

Видання розміщено на платформі Index Copernicus International.

Електронна версія збірника знаходиться на порталі Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №10347 від 01.09.2005 р.

© Часопис української історії, 2018

TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

HISTORICAL FACULTY

ISSN 2522–4611

JOURNAL OF UKRAINIAN HISTORY

Issue 37

Kyiv – 2018

UDC 94 (477) (082)
LBC 63.3 (4 UKR) ya 43
U-455

Certified by the Higher Attestation Board of Ukraine as professional publication on specialties «Historical Sciences» (protocol №1-05/3 of 9 March 2006; See: *Bulletin of HAB of Ukraine*. – 2006. – № 4. – P. 5. Reregistered: protocol № 1 – 05/02 of 10 March 2010; Order of MES of Ukraine: protocol № 747 of July 13, 2015)

Printed in accordance with the decision of the Academic Council of historical faculty of Taras Shevchenko National University of Kyiv, protocol № 3 of 26.10.2017

Editorial board:

Vabischevych A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Republic Belarus);
Verba I., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Kapeliushny V., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Kolesnyk V., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Kotsur A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Chief Editor);
Mashevsky O., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Mohylny L., Doctor of Historical Sciences, Professor (Dep. Chief Editor);
Mokliak Ya., Doctor of History (Habilitation), Professor (Poland);
Mordvintsev V., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Patryliak I., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Petkov P., Doctor of History, Professor (Bulgaria);
Purich S., Doctor of History, Professor (Romania);
Soroka Yu., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Stavnyuk V., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Stelmakh S., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Scherbak M., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Ivanytska L., Candidate of Historical Sciences, Docent (Dep. Chief Editor);
Kotsur H., Candidate of Historical Sciences, Docent (Executive Secretary)

Reviewers:

Borysenko V., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Troyan S., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Tsyganenko L., Doctor of Historical Sciences, Professor

U-455 Journal of Ukrainian History / Edited by Doctor of Historical Sciences, Professor
A. Kotsur. – Kyiv, 2018. – Issue 37. – 159 p.

ISSN 2522–4611

The collection contains articles that based on archival documents and published materials covering various aspects of national and world history from ancient times to the present day. In particular, there are examined the questions of socio-political, socio-economic and cultural development, some historiographical problems, history of science and technology and so on.

UDC 94 (477) (082)
LBC 63.3 (4 UKR) ya 43

Certificate of state registration KV №10347 of 01.09.2005.

© Journal of Ukrainian History, 2018

ЗМІСТ

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ.....	9
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	9
<i>Віта Коцул</i> НАУКОВИЙ ДИСКУРС ЩОДО ЕВОЛЮЦІЙНО-СЕНЕРГЕТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ ЕТНОПСИХОЛОГІЧНОЇ ТА ІСТОРІОСОФСЬКОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ МЕНТАЛЬНИХ РИС КОЗАЦТВА	9
<i>Ольга Казакевич</i> МОВНА СВІДОМІСТЬ ТА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ЧИНОВНИЦТВА УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ).....	15
<i>Тарас Пшеничний</i> ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ 1917 – НА ПОЧАТКУ 1918 РР. КРІЗЬ ПРИЗМУ ЦЕРКОВНОГО ЧИННИКА	22
<i>Оксана Гула</i> ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У КОРОЛІВСТВІ СХСЛЮГОСЛАВІЯ ЯК ЧИННИК ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (1918–1941 РР.).....	30
<i>Анатолій Коцул</i> КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У 1937–1945 РР. (СПОГАДИ ПРОФЕСОРА І. А. ГРИЦЕНКА).....	38
<i>Юрій Фігурний</i> ІДЕЯ СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ: МИНУЛЕ І СЬОГОДЕННЯ	50
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ	62
<i>Тарас Нагайко</i> «УЧИТЕСЬ, ЧИТАЙТЕ, І ЧУЖОМУ НАУЧАЙТЕСЬ, Й СВОГО НЕ ЦУРАЙТЕСЬ»: ОСВІТЯНСЬКА ФАБУЛА ГРОМАДІВСЬКОГО РУХУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. У ВІТЧИЗНЯНОМУ ІСТОРИЧНОМУ ДИСКУРСІ	62
<i>Ольга Шакурова</i> ЕТНОГЕНЕТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ В. ХВОЙКИ	72
<i>Тетяна Грудевич, Людмила Шкіра</i> ГАСОВІ ЛАМПИ ТА ЛІХТАРІ КІН. ХІХ – СЕР. ХХ СТ. У ФОНДОВОМУ ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО- ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ».....	78
<i>Олег Чирков</i> ЗНАННЯ ПРО ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ СКЛАДНИК ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ В АТЛАСІ «УКРАЇНА. ХРОНІКА ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ»	84
<i>Віктор Ткаченко</i> РОЗВИТОК ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПИСАНКАРСТВА: ІСТОРІОГРАФІЧНО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ	93

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	102
<i>Наталія Соколова</i>	
ФАХОВА ПІДГОТОВКА СТУДЕНТІВ У ДЕРПТСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1803–1917 РР.)	102
<i>Сергій Набока</i>	
СПІЛЬНІ ТА ВІДМІННІ РИСИ РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ ТА НАЦІОНАЛЬНО-РЕГІОНАЛЬНІЙ СФЕРАХ ЖИТТЯ	109
ІСТОРІЯ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ.....	117
<i>Володимир Орехівський</i>	
ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕМЕНТІВ ОРГАНІЧНОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА У ЗГУРІВСЬКІЙ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНІЙ ФЕРМІ П.А. КОЧУБЕЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.	117
<i>Ірина Сергєєва</i>	
ВНЕСОК СЕЛЕКЦІЙНО-ГЕНЕТИЧНОГО ІНСТИТУТУ – НЦНС У СТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ ЗЕРНОВИХ КОЛОСОВИХ КУЛЬТУР В УКРАЇНІ.....	122
<i>Наталія Коваленко</i>	
ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВОЇ ШКОЛИ З УДОСКОНАЛЕННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ І МЕТОДОЛОГІЧНИХ ОСНОВ ЗРОШУВАНОВОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА В УКРАЇНІ.....	132
<i>Наталія Бей</i>	
ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВИРОБНИЦТВА ЛЕГКОВИХ АВТОМОБІЛІВ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.	138
РЕЦЕНЗІЇ.....	144
<i>Галина Коцур</i>	
УНІКАЛЬНЕ ВИДАННЯ З МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	144
<i>Марія Мандрик-Мельничук</i>	
СТРИНАДКО І.Т. ВИЖНИЦЬКА ПРАВОСЛАВНА ГРОМАДА / І.Т. СТРИНАДКО. – ВИЖНИЦЯ: ВИД-ВО «ЧЕРЕМОШ», 2017. – 520 С.	146
НАШІ ЮВІЛЯРИ	149
<i>Анатолій Коцур, Ярослав Калакура</i>	
ІСТОРИК НА ВІСТРІ ЗМІН	149
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ	156
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	157

CONTENTS

ARTICLES AND SCIENTIFIC RESEARCH.....	9
HISTORY OF UKRAINE.....	9
<i>Vita Kotsur</i> SCIENTIFIC DISCUSSION CONCERNING THE EVOLUTIONAL AND SYNERGETIC PARADIGM OF ETHNOPSYCHOLOGICAL AND HISTORIOSOPHICAL REPRESENTATION OF COSSACKS MENTAL FEATURES	9
<i>Olga Kazakevych</i> LINGUISTIC CONSCIOUSNESS AND IDENTITY OF THE CIVIL SERVANTS IN THE UKRAINIAN GOVERNORATES OF THE RUSSIAN EMPIRE (late 19 th – early 20 th cc.)	15
<i>Taras Pshenychnyy</i> THE PROBLEM OF NATIONAL SECURITY IN UKRAINE AT THE END OF 1917 – AT THE BEGINNING OF 1918 AD. THROUGH THE CHURCH FACTOR.....	22
<i>Oksana Gula</i> ACTIVITY OF UKRAINIAN CULTURAL AND EDUCATIONAL ORGANIZATIONS IN KINGDOM SCS / YUGOSLAVIA AS A CHARTER OF NATIONAL IDENTITY PROTECTION (1918–1941)	30
<i>Anatoliy Kotsur</i> UNIVERSITY OF KYIV IN THE 1937–1945 (MEMORIES OF PROFESSOR I.A. GRITSENKO).....	38
<i>Yuriy Fihurnyi</i> IDEA OF CONCILIARISM OF UKRAINE: PAST AND PRESENT.....	50
HISTORIOGRAPHY AND SOURCES SCIENCE.....	62
<i>Taras Nahaiko</i> «TEACH, READ AND LEARN FROM THE OTHERS BUT DO NOT FORGET THAT, WHICH IS YOUR OWN»: EDUCATIONAL PLOT OF THE COMMUNITY MOVEMENT OF THE SECOND HALF OF 19 TH CENTURY IN THE NATIONAL HISTORICAL DISCOURSE	62
<i>Olha Shakurova</i> ETHNOGENETIC CONCEPTION V. KHVOIKA.....	72
<i>Tatiana Grudevich, Ludmila Shkira</i> KEROSENE LAMPS AND LANTERNS IN THE STOCK COLLECTION END. XIX – MID. XX CENTURY OF THE NATIONAL HISTORICAL AND ETHNOGRAPHICAL RESERVE «PEREYASLAV»	78
<i>Oleg Chyrkov</i> KNOWLEDGE ON ETHNIC CULTURAL COMPONENT OF HISTORIC PROCESS PROVIDED IN ATLAS «UKRAINE. CHRONICLE OF HISTORIC EVENTS»	84
<i>Viktor Tkachenko</i> THE DEVELOPMENT OF PYSANKARSTVO IN CHERNIGIV REGION: HISTORIOGRAPHIC-SOURCE STUDIES ASPECT.....	93

WORLD HISTORY.....	102
<i>Nataliya Sokolova</i> VOCATIONAL TRAINING OF STUDENTS AT TARTU UNIVERSITY (1803–1917).....	102
<i>Sergiy Naboka</i> COMMON AND DIFFERENT CHARACTERISTICS OF DEVELOPMENT OF THE POST-SOVIET EUROPEAN STATES IN SOCIAL-POLITICAL, SOCIO-ECONOMIC AND NATIONAL-REGIONAL SPHERE	109
HISTORY OF SCIENCE AND TECHNIQUES.....	117
<i>Volodymyr Orekhivskyy</i> INTRODUCTION OF ELEMENTS OF ORGANIC AGRICULTURE IN ZGURIVSKA TO THE EDUCATIONAL-EXPERIENCED FARM OF P. A. KOCHUBEY IN THE SECOND HALF OF XIX OF CENTURY.....	117
<i>Irina Sergyeyeva</i> CONTRIBUTION OF THE BREEDING AND GENETICS INSTITUTE – NCSRVS IN TO THE CREATION OF THE NATIONAL BANK OF CEREAL CROPS IN UKRAINE	122
<i>Nataliia Kovalenko</i> PRIORITY DIRECTIONS OF ACTIVITY OF SCIENTIFIC SCHOOL ARE FROM IMPROVEMENT OF THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF IRRIGABLE AGRICULTURE IN UKRAINE.....	132
<i>Nataliia Bey</i> PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF AUTOMOBILE CAR PRODUCTION ARE IN UKRAINE IN BEGINNING OF XXI OF CENTURY.....	138
REGIONAL STUDIES.....	144
<i>Halyna Kotsur</i> UNIQUE PUBLICATION ON THE METHODOLOGY OF THE HISTORIOGRAPHICAL RESEARCH.....	144
<i>Mariya Mandryk-Melnychuk</i> STRYNADKO I.T. THE VYZHNYTS’KA ORTHODOX OMMUNITY. – VYZHNYTSIA : VYDAVNYTSTVO «CHEREMOSH», 2017. – 520 P.....	146
OUR JUBILLERS.....	149
<i>Anatoliy Kotsur, Yaroslav Kalakura</i> HISTORIC ON THE CHANGE CHRIST	149
REQUIREMENTS FOR THE ARTICLES.....	156
THE INFORMATION ABOUT AUTHORS	158

UDC 001.8:159.922.4]:159.923.35–057.36(477)»16»
<https://doi.org/94.10347/2522–4111.2017.37.1.1>

© Vita Kotsur
(Pereyaslav-Khmelnytsky)

SCIENTIFIC DISCUSSION CONCERNING THE EVOLUTIONAL AND SYNERGETIC PARADIGM OF ETHNOPSYCHOLOGICAL AND HISTORIOSOPHICAL REPRESENTATION OF COSSACKS MENTAL FEATURES

Ethnopsychological, historiosophical and historiographical comprehension of the phenomenon of the Ukrainian Cossacks, its unique way of everyday life, character, worldview, self-identification showed a significant interest of scientists in this topic. It is revealed a certain quantitative and qualitative predominance of works of historical character, unevenness of scientific interests of this problem by psychologists and sociologists. The emphasis is placed on the fact, that the issues of mentality can't be considered narrowed due to their multidimensional and versatile nature, but require the use of an interdisciplinary approach in selecting research methods.

The article proves, that the combination of incompatible made Cossacks and their mentality, lifestyle, way of managing, craft, industry, religion, close connection with nature a unique phenomenon. The culture of Cossack grain growing, crafts, the high level of military art, deep faith in combination with pre-Christian rites, egalitarianism, the rule of customary law, the formation of the idea of democracy were the key postulates, on which the life of Zaporozhka Sich was built. That is why the Cossacks became a phenomenon firmly rooted in the archetype of Ukrainians as an example of victory, courage, struggle and had an impact on future generations.

Reproducing the components of the mentality of the Ukrainian Cossacks – ideological foundations, attitude to religion, moral and ethical principles and legal consciousness, the investigators have proved that it reflected the achievements of previous epochs. These archetypes of strong courageous warriors-knights, rebels absorbed in themselves the European influence of the school. Over the centuries appeared a kind of intertwining human virtues, generosity, faith in God, physical and psychological endurance. It is emphasized on the necessity of holistic perception of the figure, taking into account the positive and negative features, which allows us to understand the motivation of the actions of the Cossacks without breaking these things from the context. Taking into account the fact that the formation of the mentality of the Ukrainian people is directly related not only to the natural or inherited experience of previous generations, but also with the introduction or acquired history of their development, we can assert that the morally-ethical and ideological portrait of the Cossacks was deposited in the subconscious, creating an archetype of modern Ukrainians. The worldview, moral and ethical principles on which the life of a period of victorious national liberation struggle against enslavement was built and which cause a sense of pride form the basis of the national feeling of modern Ukrainians.

Mental features of the Cossacks are revealed through the important components of his philosophical and moral portrait: love to parents, mother tongue, loyalty in friendship, brotherly relations, attitude to the motherland of Ukraine; readiness to protect the weaker, younger ones, especially children; respect for the girl, woman; steady devotion to ideas, principles of folk morality, spirituality; defending the complete freedom and independence of personality, people, state; care for the development of national traditions, customs and rituals, a thrifty attitude to native nature, land; the respect of religious values, the desire to make donations for the construction of temples, educational and cultural institutions; purposeful development of their own physical and spiritual forces, the will, capabilities of their organism; ability to do everything everywhere and nobly, to discover other virtues.

Key words: Cossacks, mentality, philosophical and moral portrait, Christian values, Ukrainian historiography, phenomenon, ethnopsychology.

Ukrainian historiosophy is one of the important components of the memory of our past. It includes systematized views on the autonomy and identity of the history of the Ukrainian people. Christian

historiosophy consider history as a process that goes in a certain direction as the movement towards a goal that lies beyond the actual history.

In our opinion, the historiosophical, Christian and ethnopsychological set of cognitive principles is an important factor for understanding the ideological and moral foundations of the individual, his place in society. Famous French psychologist G. Lebon, one of the founders of ethnopsychology, wrote that the greatness of peoples depends predominantly on the level of morality in their nature [7, p. 87]. Ukrainians have an important pivotal feature – freedom of spirit and responsible individualism. In addition, the positive national traits of Ukrainians are hard work, cleanliness, hospitality, high moral standards, special desire for education, sociability, correctness, commitment to the land and traditions, great ability to culture, creativity, love for children, the desire to live a spiritual life, deep respect to ancestors, courage, respect for mother-woman, chivalry, lyricism, humor, healthy optimism, eternal desire for freedom and independence, universality [9, p. 142]. These features were formed for centuries, a major contributor to their formation was made by the Zaporozhian Cossacks, including the New Sich period.

The national liberation war of the Ukrainian people in the middle of the XVII century, which had a significant influence on socio-cultural processes in the Ukrainian lands, also changed the mentally conscious dimensions of the contemporary society. The approval of the idea of national state-building, the formation of a new political elite, and the national self-identification in the scale of value orientations influenced both the public consciousness and the way of thinking of different strata of Ukrainian society. An important component of all these processes was the charitable work of the representatives of the Cossack elite, in particular, its hetmans, the atamans, the general and the regimental-hundred elderly.

The common understanding for contemporary Ukrainian researchers is, that charity is a voluntary unselfish donation of individuals or legal entities in the form of material, financial, organizational or other assistance. Charity is an integral part of human being, based on universal human and religious values. The moral need for help, reinforced by the postulates of the Christian faith was often the main prerequisite for the support of the needy.

The desire for justice is another important, perhaps the most important part of the life of Zaporozhian Cossacks. Let us recall deputation to the Imperial Court of 1755 and 1758 with the

participation of P. Kalnyshevsky with a request to issue letters of return to the Cossacks of the ancient rights to land ownership in the Zaporozhian region.

Understanding of their own land, Cossack liberties, as families, as houses, as a home meant for the Cossack Motherland. Where there is a home, all human ideals are there, the source of all good feelings and all the opportunities for development. Home is the place where people are the most themselves. This is the main site for Ukrainians. Zaporozhians traveled through the worlds, defended the southern frontiers from hostile raids, carried heavy burdens during the Russo-Turkish wars of 1735–1739 and 1768–1774, but only when they returned home, on January, they lived a real life. Actually, these terms «home» and «house» characterize the most organic nature of Ukrainian patriotism [9, p. 143].

At the same time, we shouldn't forget the negative national traits: mutual misunderstandings, quarrels, differences between words and deeds, frivolity, uncertainty (on the principle «somehow it will be»), secrecy («my home is sharp»), talkativeness, impulsivity etc. Under the imperial regime, the negative features have intensified: nihilism, neglect of language, adherence to bosses and foreign countries, conformism, predisposition to drunkenness, vulgarity of manners [9, p. 143].

Despite this, as P. Pogrebelnyi wrote, Ukrainians are «a unique people, maybe even the people of God are chosen...», «people of suffering» [4, p. 138].

According to a number of researchers, one of the characteristic features of the Ukrainian soul is introversion, means the focus on the inner world. That is precisely what determines the high Ukrainian individualism, which was treated differently. Who called his household, who – enriches. An example is the Zaporozhian hamlets and winterers, including the one of chief ataman P. Kalnyshevsky. The tragedy of our fate is, that this individualism hasn't grown to the state level, but remained on the domestic one.

Passivity, indecision are not genetic, non-innate features of Ukrainians, but the result of centuries of bondage. G. Vashchenko wrote at one time, that there were few people on earth, who would have had such a hard fate as Ukrainians. For centuries, they defended European culture and civilization from the bulk of wild nomads from the East in order to have their own state by their breasts. By knights fought for freedom, but for hundreds of years were in the position of colonial people, were forced to leave their native land [9, p. 148].

One of the sides of excessive Ukrainian emotionality: it's easy for us to be offended,

ignited, indignant and change our political orientation. To this should be added a tendency to clapping, waking up, slander. As an example, letters with anonymous content, written in the form of denunciation, with strokes of hostility to P. Kalnyshevsky, dated 1775 [8, p. 316]. From the text we see, that they are written by envoy, the foes in order to punish the ataman. We add, that the individual component of the values inherent in the mentality of the Ukrainian people, is known to stimulate the motivation of achievements, personal independence, autonomy, the need to rely only on their own strength, confidence [9, p. 179].

V. Yanov stressed that, basically, the reason for our failures, which stemmed from the Ukrainian unbelievable individualism, can be described as a paradox: in captivity we found ourselves overly loving freedom. In the desire for equality and fraternity, we were afraid of our own despot and weakened ourselves in the internal struggle for so long (not showing enough activity outside), aliens reigned over us [11, p. 138].

According to O. Kulchytsky, the outskirts of Ukraine, which demanded constant defense and protection, gave birth to a tyrannical, and subsequently a knightly-cossack type of person, who risked and wished to actively subjugate themselves to the noble ideals of honor, will and faith [6, p. 48–65]. However, in addition to this ideal, in such historical situations, among the constant dangers there is also a second possibility – the escape into private life, which occurred in such expressions as: «my home is sharp», «below water, quieter herbs», and so on. It is between these two opposite credo appears specifics of Ukrainian mentality. On the example of P. Kalnyshevsky, we see, on the one hand, the defense of the southern borders from external enemies, participation in the Russian-Turkish wars on the side of the first, on the other, surrendering without the battle of their freedoms General Tekeliya.

Religious factor also played an important role in the characterization of the Cossack elder, including P. Kalnyshevsky. The kish ataman appears before us deeply and consciously believers, in life is guided by the postulates of Christian morality.

In contemporary terms, according to scientists, there was just the only way to protect themselves from moral decline and maintain the strength of patriotic beliefs, like the ancestors to rely on God and seek him hope and comfort.

An important component of the philosophical and moral portrait of the Cossack elders was charity. It means compassion, heartfeltness, compassion, love in action, willingness to do

good to everyone, soft heartedness. Charity is a property, a feature of the benefactor. Philanthropist is about a person, who prone to charity, ready to do good to others, to help the poor, needy. One of the greatest benefactors of the Cossack era was P. Kalnyshevsky. As O. Apanovich notes, «in the history of the Zaporozhian Sich, nobody could equalize with this (the construction of temples – *V. K.*) with Petro Kalnyshevsky, who, with a sincere soul, with knowledge of the case, not sparing a huge amount of money, devoted himself to the construction and decoration of the temples» [2, p. 267]. He built over 30 Orthodox churches by his own expense: the Holy Apostles Peter and Paul in the Mezhygirsky Monastery near Kiev (1768), the Protection of the Blessed Virgin Mary in Romny (1770), the Trinity Church in the village Pustoviytivka (1773), temples in Lokhvytsia (1763–1764) and Petrykivtsi (1769–1775) [5, p. 30–31]. Kish financed the construction of the Trinity Cathedral in Samara (now Novomoskovsk) and Poorillia (Mohyliv, Baybakivka, Lychkivka, Gupalivka, etc.), and sent presents for the Temple of the Holy Sepulcher in Jerusalem, during his tenure as chief ataman [5, p. 4].

Ukrainian religiosity is more prone to self-immolation, high emotionality. An impulse to the spiritual peaks of truth, goodness, and beauty is a sign of true spirituality. This concept implies the presence of such personality traits, which testify to high universal morality, the breadth of spiritually rich interests.

Calling themselves the knights of Orthodoxy, the Cossacks considered as a great honor to suffer for their faith in the fight against the enemy, so they courageously took upon themselves the martyrdom cross.

Since the main purpose of their life in Zaporozhzhia was the establishment of the Orthodox faith, they, having settled in a new place, immediately sought a picturesque place for the construction of the church. In Sich, it was accepted, especially among elders and kurin atamans, daily presence in the church on matrimonial, liturgy and supper. Any violation of the canons of the Orthodox Church by the Cossacks was strongly rejected.

The location of Ukraine at the crossroads of historical roads, the buffer zone made the Ukrainian ethnos vulnerable, turning them into an object of hostility between the conquerors of the East and the West, the South and the North. And this was precisely what contributed to the emergence of the psychology of the Cossacks and

Ukrainians in general of such a tendency as to postpone the solution of the most important issues to the decision of the highest, existential instance, God's intercession.

The historical reality of the existence of the Ukrainian people as a colonial ethnos also predetermined the fact that in Ukraine, the church as a social institution, the brotherhood of believers played an important role in national self-determination [9, p. 269]. On the dynamically-genetic side, the religious factor played a significant role in the formation of the national psyche. Ukrainian life has always been based on Christian principles, and therefore the Church and religion played an important role here. A visiting of the church, celebrating religious holidays was a national duty of a Christian. A respectful attitude towards Christian values was formed. Zaporozhka Sich was the cradle and spiritual formation of the defender of the Motherland.

Our ancestors lived in harmony with nature and felt part of it. It was during the period of the atamanization of P. Kalnyshchak, that the number of Zaporozhian winter farmers grew as diversified farms of the farm type. In the publication «The Lord goes by a plow» [1] O. Apanovich notes that the Zaporozhian Cossacks had a mentality inherent in the Ukrainian peasantry – not only the connection with the land, but also the deep relationship with nature. The inhabitants of wintering were face to face with nature and studied the correct attitude to it. Zaporozhians felt their sons, taking advantage of the riches of nature, sought in no way to diminish them. People were face to face with nature and studied the correct attitude to it. Zaporozhians felt their sons, taking advantage of the riches of nature, sought in no way to diminish them. According to documentary Archives of Kish of Zaporozhian Sich (XVIII century), the Zaporozhian government developed a system of environmental measures, in particular, orderly and regulated land and forest management. None Cossack, who was going to set up his own winterer, did not receive permission from Kish, until he had previously given a written commitment to keep crop rotation on the field, to keep and multiply the surrounding forest. For each felling of a forest for wintering or for sale required also a special permission of Kish. It was not allowed to cut out the most precious species of trees, such as oak, lime – a honey-tree, ash – from it were made parts for the carts, as well as garden trees. It was forbidden to catch a small fish and beat a young beast.

In the Cossack schools of the Zaporozhka Sich, were assimilated the Cossack code of conduct, the

norms of Christian and folk morals, was cultivated the national spirit of Ukrainians, and were formed the features of the national character. The Cossack educational system contributed to the formation of patriotism through the assimilation of the norms of morality, the Cossack brotherhood and friendship, chivalry and courage.

A characteristic feature of Ukrainian psychology is high humanism, noble knighthood. Throughout the struggle for national and social liberation over centuries, Ukrainians have never used their forces to enslave other nations, never destroy the alien culture, they have no aggressive great-power instincts [9, p. 344]. We must always be proud of this.

The plundering of our lands by «conquerors-patrons» contributed to the consolidation of the ideals of faith in justice, wisdom, freedom, spirituality, humanity, hospitality.

One day came to the eye the text of the letter from Empress Catherine II to Prince O. Vyazemsky with a peculiar set of instructions regarding his future activities as general prosecutor [3, c. 248]. It proposed to put out forever the word «Hetman» from our memory. It also forbade us the terms «Kish ataman», «Zaporozhian Cossack». This letter answers the question: Why was the Zaporozhka Sich destroyed? Why was sent Kish ataman P. Kalnyshchak to Solovky to the «stone bag»?

The Tsar's government tried constantly to carry out an imperceptibly binding of the Cossack elder to the imperial bureaucracy and its individual «processing», to attach to Moscow's orders. This was accomplished by the abolition of the regimental-hundred-year system and the introduction of serfdom in Ukraine in 1783. It ended with the elimination of regimental-centesimal system and the introduction of serfdom in Ukraine in 1783.

We remembered the words of I. Sokulsky, that the first elementary condition for the existence of an individual «is the right to be a Ukrainian (with all the consequent consequences). On his own experience, he became convinced that, for a Ukrainian, is he at least three times a Marxist, there is no place other than a prison and a psychiatric ward» [10, p. 710].

The worldview and moral portrait of a Ukrainian is associated with the image of a Cossack as a courageous knight and a freedom fighter. Thanks to the Cossacks there were unwritten laws of the code of knightly honor, which provided: love for parents, mother tongue, loyalty in friendship, brotherly relations, attitude to the motherland of Ukraine; readiness to protect the weaker, younger ones, especially children;

noble attitude towards the girl, woman; steady devotion to ideas, principles of folk morality, spirituality; defending the complete freedom and independence of personality, people, state; care for the development of national traditions, customs and rituals, a thrifty attitude to native nature, land; the desire to make donations for the construction of temples, educational and cultural institutions; purposeful development of their own physical and spiritual forces, the will, capabilities of their organism; ability to do everything everywhere and nobly, to discover other virtues.

The system of education and upbringing in Zaporizka Sich schools (Cossack, Sich, regimental, palanquist, parish and other schools) provided for the formation, in addition to the qualities of knightly honor, of a certain system of valor and victory, namely: readiness to fight to perish for freedom, honor and glory of Ukraine; neglect of danger when it comes to misfortune

of relatives, friends and brothers; hatred of enemies, the desire to liberate their native land from strangers' conquerors; the ability to defend their native language, culture, the right to be the master on their own land; heroism, asceticism in work and in the battle for the sake of freedom and independence of Ukraine.

Thus, the Cossacks became a phenomenon that was firmly rooted in the archetype of Ukrainians as an example of victory, courage, struggle and had an impact on future generations. The above-mentioned historiosophical, ethnosociological reflections on our historical past make us think again, look at ourselves from the side, overcome the complex of inferiority, so that our own mistakes and imperfections didn't turn into the mistakes and imperfections of our children, our descendants, so that today we don't live in unconsciousness so that our reality has become oblivion [9, p. 11].

SOURCES AND LITERATURE

1. Apanovych O. By the plow, the Lord goes. Agro-culture of the Ukrainian peasantry and the Cossacks in the context of the ideas of Sergiy Podolynsky and Volodymyr Vernadsky / Olena Apanovych. – Sevastopol: Library of the magazine «The Bell of Sevastopol», 1999. – 26 p.
2. Apanovych O.M. Getmans of Ukraine and the kish atamans of Zaporozka Sich / O.M. Apanovych. – K. : Lybid, 1993. – 287 p.
3. From the decree of Catherine II to the prince O.O. Vyazemsky during his introduction to the post of General-Governor // History of Ukraine from ancient times to the present. Collection of documents and materials / Edited by A.P. Kotsur, N.V. Teres. – K.-Chernivtsi : Books XXI, 2008. – P. 248.
4. Zagrebelny P. Repercussion of our antiquity: Preface / P. Zagrebelny // Bilyk I. Do not irritate griffins. – K., 1993. – P. 138.
5. Kotsur A.P. Path to Golgotha. From kish ataman Petro Kalnyshevsky to ULU / A.P. Kotsur, V.P. Kotsur. – K. : Khreshchatyk, 1996. – 84 p.
6. Kulchytsky O. The World's Attitude of Ukrainians / O. Kulchytsky // Ukrainian soul. – K. : Phoenix, 1992. – S. 48–65.
7. Lebon G. Psychology of peoples and masses / G. Lebon. – SPb.: Layout, 1995. – 320 p.
8. Petro Kalnyshevsky and his era. Documents and materials. – K., 2009. – 432 p.
9. Piren M.I. Ethnopsihology: textbook / M.I. Piren. – K. : University «Ukraine», 2011. – 526 p.
10. Sokulsky I. For the right to be a Ukrainian / I. Sokulsky // Ukrainian Helsinki Group. Documents and materials. – Toronto-Baltimore, 1983. – P. 710–715.
11. Yaniv V. Essays to the history of Ukrainian ethnopsychology / V. Yaniv. – Munich: UFU, 1993. – 218 p.

© Віта Коцур
(Переяслав-Хмельницький)

НАУКОВИЙ ДИСКУРС ЩОДО ЕВОЛЮЦІЙНО-СЕНЕРГЕТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ ЕТНОПСИХОЛОГІЧНОЇ ТА ІСТОРІОСОФСЬКОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ МЕНТАЛЬНИХ РИС КОЗАЦТВА

Етнопсихологічне, історіософське та історіографічне осмислення феноменальності українського козацтва, його унікального способу життя, побуту, характеру, світосприйняття, самоідентифікації засвідчило прояв значного інтересу науковців до цієї тематики. Виявлено певне кількісне і якісне переважання праць історичного характеру, нерівномірність наукових зацікавлень цією проблематикою з боку психологів та соціологів. Акцентовано увагу на тому, що питання ментальності через свою багатоаспектність та різноплановість не можуть розглядатися звужено, а потребують застосування міждисциплінарного підходу при підборі методів досліджень.

У статті доведено, що поєднання, здавалося б, непеєднуваного робило козаків та їхній менталітет, уклад життя, спосіб господарювання, ремесла, промисли, релігію, тісний зв'язок з природою унікальним явищем. Культура козацького хліборобства, ремесла, високий рівень військового мистецтва, глибока віра у поєднанні з дохристиянськими обрядами, егалітаризм, пачування звичаєвого права, формування ідеї народовладдя – це були ключові постулати, на яких будувалося життя Запорозької Січі. Саме тому козацтво стало феноменом, який міцно вкоренився в архетипі українців як приклад звитяги, мужності, боротьби і мав вплив на прийдешні покоління.

Відтворюючи складові менталітету українського козацтва – світоглядні засади, ставлення до релігії, морально-етичні принципи, правосвідомість, у дослідженні доведено, що у ньому відобразилися надбання попередніх епох. Ці архетипи сильних мужніх воїнів-лицарів, дружинників увібрали в себе і європейські впливи вишколу. З плином століть виникло своєрідне сплетіння людських чеснот, благородства, віри в Бога, фізичної та психологічної витривалості. Наголошується на необхідності цілісного сприйняття постаті, враховуючи позитивні і негативні риси, що дозволяє зрозуміти мотивацію вчинків козаків, не вируваючи ці речі з контексту. Беручи до уваги те, що формування ментальності українського народу безпосередньо пов'язане не лише з природним чи успадкованим від попередніх поколінь досвідом, але і з привнесеною чи набутою історією їхнього розвитку, можемо стверджувати, що морально-етичний та світоглядний портрет козацтва відклався в підсвідомості, творячи архетип сучасного українця. Світоглядні та морально-етичні засади, на яких будувалося життя періоду звитяжної національно-визвольної боротьби проти поневолення, і які викликають почуття гордості, складають основу національного почуття сучасних українців.

Ментальні риси козацтва розкриваються через важливі складові його світоглядно-морального портрету: любов до батьків, рідної мови, вірність у дружбі, побратимстві, ставленні до Батьківщини-України; готовність захищати слабших, молодших, зокрема дітей; повага до дівчини, жінки; непохитна відданість ідеям, принципам народної моралі, духовності; відстоювання повної свободи і незалежності особистості, народу, держави; турбота про розвиток національних традицій, звичаїв і обрядів, бережливе ставлення до рідної природи, землі; шанування релігійних цінностей, прагнення робити пожертви на будівництво храмів, навчально-виховних і культурних закладів; цілеспрямований розвиток власних фізичних і духовних сил, волі, можливостей свого організму; уміння скрізь і всюди чинити шляхетно, виявляти інші чесноти.

Ключові слова: козацтво, ментальність, світоглядно-моральний портрет, християнські цінності, українська історіософія, феномен, етнопсихологія.

© Витя Коцур
(Переяслав-Хмельницький)

НАУЧНЫЙ ДИСКУРС ПО ЭВОЛЮЦИОННО-СЕНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЕ ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ И ИСТОРИСОФСКОЙ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ МЕНТАЛЬНЫХ ЧЕРТ КАЗАЧЕСТВА

Этнопсихологическое, историсофское и историографическое осмысление феноменальности украинского казачества, его уникального образа жизни, быта, характера, мировосприятия, самоидентификации показало проявление значительного интереса ученых к этой тематике. Выявлено определенное количественное и качественное преобладание работ исторического характера, неравномерность научных интересов по проблематике со стороны психологов и социологов. Акцентировано внимание на том, что вопрос ментальности через свою многоаспектность и разноплановость не может рассматриваться сужено, а требуют применения междисциплинарного подхода при подборе методов исследований.

В статье доказано, что сочетание, казалось бы, несочетаемого делало казаков и их менталитет, уклад жизни, способ хозяйствования, ремесла, промыслы, религию, тесную связь с природой уникальным явлением. Культура казацкого земледелия, ремесла, высокий уровень военного искусства, глубокая вера в сочетании с дохристианскими обрядами, эгалитаризм, господство обычного права, формирование идеи народовластия – ключевые постулаты, на которых строилась жизнь Запорожской Сечи. Именно поэтому казачество стало феноменом, который прочно укоренился в архетипе украинцев как пример победы, мужества, борьбы и имел влияние на будущие поколения. Воспроизводя составляющие менталитета украинского казачества – мировоззренческие принципы, отношения к религии, морально-этические принципы, правосознание, в исследовании дока-

зано, що в нем отразились досягнення предыдущих эпох. Эти архетипы сильных мужественных воинов-рыцарей, дружинников вобрали в себя и европейские влияния подготовки. С течением веков возникло своеобразное сплетение благородства, веры в Бога, физической и психологической выносливости. Подчеркивается необходимость целостного восприятия личности, учитывая положительные и отрицательные черты, что позволит понять мотивацию поступков казаков, не вырывая эти вещи из контекста. Принимая во внимание то, что формирование ментальности украинского народа напрямую связано не только с естественным или унаследованным от предыдущих поколений опытом, но и с привнесённой или приобретённой историей их развития, можно утверждать, что морально-этический и мировоззренческий портрет казачества отложился в подсознании, творя архетип современного украинца. Мировоззренческие и морально-этические принципы, на которых строилась жизнь периода победоносной национально-освободительной борьбы против порабощения, и которые вызывают чувство гордости, составляют основу национального чувства современных украинцев.

Ментальные черты казачества раскрываются через важные составляющие его мировоззренчески-нравственного портрета: любовь к родителям, родному языку, верность в дружбе, патриотизме, отношении к Родине-Украине; готовность защищать слабых, младших, в частности детей; уважение к девушке, женщине; непоколебимая преданность идеям, принципам народной морали, духовности; отстаивание полной свободы и независимости личности, народа, государства; забота о развитии национальных традиций, обычаев и обрядов, бережное отношение к родной природе, земле, почитание религиозных ценностей, стремление делать пожертвования на строительство храмов, учебно-воспитательных и культурных учреждений; целенаправленное развитие собственных физических и духовных сил, воли, возможностей своего организма; умение везде и всюду поступать благородно и др.

Ключевые слова: казачество, ментальность, мировоззренчески-нравственный портрет, христианские ценности, украинская историософия, феномен, этнопсихология.

До редакції надійшла 12.10.2017.

УДК 94 (477):81 «18/19»

<https://doi.org/94.10347/2522-4111.2017.37.1.2>

© Ольга Казакевич
(Київ)

МОВНА СВІДОМІСТЬ ТА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ЧИНОВНИЦТВА УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Статтю присвячено проблемі ставлення чиновництва українських губерній Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. до української мови, її значення для культурно-освітнього та національного життя в умовах обмежувальної політики центру щодо функціонального застосування української мови. Для дослідження мовної свідомості та самоідентифікації чиновництва використано історичний, порівняльний та біографічний методи. Для світоглядної характеристики чиновників – учасників громадівського руху застосовано просопографічний підхід. Доведено, що позиція, яку займали стосовно української мови представники вищої та середньої ланок державного управління, як керівники та виконавці у системі загальноімперського бюрократичного механізму, у першу чергу, залежала від особистих світоглядних переконань чиновника. На прикладі окремих представників українського чиновництва імперії, зокрема, київського, волинського і подільського генерал-губернатора М. Драгомирова, міського голови Одеси П. Зеленого показано, яким чином державний службовець високого рангу влади міг впливати на дозволені обсяги використання української мови та сприяти розширенню сфер її функціонування.

Ключові слова: чиновництво, українська мова, мовна свідомість, самоідентифікація, Громади, Російська імперія.

Друга половина ХІХ ст. позначилася запровадженням низки нормативних актів, спрямо-

ваних на докорінне звуження сфери функціонування української мови на землях, що входили

до складу Російської імперії. Як Валуєвський циркуляр 1863 р., так і Емський указ 1876 р. запроваджені вищими органами влади імперії, однак їхнє безпосереднє втілення в життя було покладене на місцеве чиновництво – від генерал-губернаторів до дрібних службовців, які працювали в установах, переважно підпорядкованих міністерствам внутрішніх справ та народної освіти. Саме вони своєю розпорядчою, виконавчою чи громадською роботою суттєво могли впливати на розширення або звуження сфер застосування української мови в імперії. З огляду на це, важливим є з'ясування ставлення чиновництва українських губерній Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. до української мови, її статусу, значення для національного та культурно-освітнього процесів. Роботи, які б розкривали поставлену проблему в історіографії майже не представлені. Окремих аспектів мовної свідомості українського чиновництва торкаються праці І. Гирича [3] та В. Шандри [26], однак немає сумнівів у тому, що ця тема має бути предметом цілісного висвітлення.

Слід зазначити, що у складі українського етносу питома вага осіб, які перебували на державній службі була порівняно незначною. За переписом 1897 р. в загальноімперському просторі частка українців, зайнятих у сфері державного управління, складала 0,6 %. Для порівняння, серед росіян цей показник сягав 1,4 %, серед поляків – 1,2 %. Ще 3,4 % українців перебували на військовій службі, 0,5 % склали служителі церкви [7, с. 308]. Тим не менше, серед чиновництва дев'яти українських губерній Російської імперії в адміністративній, громадській, становій при добродійних установах, службі в поліції та суді українці склали 44 %, росіяни 46 %, поляки 4,8 %; у збройних силах – 30,6 %, 44,2 % та 8,3 % відповідно [16].

Працюючи в органах державної влади, чиновники здебільшого демонстрували лояльність до запроваджуваної центром політики обмеження використання української мови. Більше того, для багатьох з них вже сам факт використання української мови навіть у вузьких межах дозволеного становив вагомий підставу для підозр. Показовою у цьому відношенні є ремарка зі звіту київського інспектора типографій та закладів книжкової торгівлі Корчинського, який у 1888 р., повідомляючи про свою недовіру до деяких торговців, згадував Степана Гомолинського, «легкість характеру якого, нерозбірливість у засобах й пристрасть до наживи мимоволі підштовхує частіше зупиняти увагу на

ньому й посилювати нагляд за його книжковою торгівлею. Це тим паче необхідно, оскільки в книжковому магазині Гомолинського спостерігається добір та торгівля книжками переважно малоросійською мовою» [21, арк. 23 зв.].

Прикметно, що, на думку інспектора, до продажу книг українською мовою власника крамниці штовхала саме «жага наживи». Станом на 1890 р. у Києві діяли лише дві крамниці (Гомолинського й Карпович), які спеціалізувалися на продажі україномовної літератури. З річного обсягу київської книжкової торгівлі, який оцінювався у 663 тис. крб., на продаж українських книжок припадало лише 6 тис. [22, арк. 20]. Водночас, з інших свідчень також випливає, що торгівля україномовними книжками була прибутковою справою. Так, керівник Київського губернського жандармського управління В.Д. Новицький згадував, що «у партії українофілів були досить великі кошти від зборів і продажу книг і брошур» [13, с. 129].

Спробуємо проаналізувати причини, які змушували чиновників українських губерній виявляти лояльність до політики імперського центру, зокрема, й у мовному питанні. Однією з таких причин безперечно була цілком усвідомлена особиста відданість правлячому режиму, яка забезпечувалася, серед іншого, складанням державним службовцем присяги на вірність цареві [25]. Як зазначає В. Шандра, «сформована в такий спосіб бюрократія довше, ніж інші прошарки суспільства, залишалася вірною нормам традиційної політичної культури, для якої сутність служби зводилася до інтересів монарха, а не суспільства» [26, с. 43].

Не менш важливу роль відігравала привабливість державної служби. І. Гирич зауважує, що Російська держава вмiла цінувати чиновника, адже працюючи на одному місці та в одній професії він отримував значно більше за середній заробіток у сфері приватного бізнесу й міг покращувати при цьому своє матеріальне становище [4, с. 49]. Водночас у 1864 р. заробітна платня чиновника Київського цензурного комітету складала 1000 крб. у цензора, 500 крб. у цензора єврейських книг та 300 крб. у секретаря [20, арк. 3, 11]. Ще вищою була оплата праці службовців закладів освіти. Зокрема, за результатами освітньої реформи 1863–1864 рр. учитель російської мови та словесності за 12 тижневих уроків отримував 900 крб., ординарний професор університету – 3000 крб. Водночас, річна заробітна платня кваліфікованого робітника складала 180–240 крб. [18, с. 69].

Пришвидженню русифікації чиновництва сприяли й спеціальні надбавки та доплати, введені у 1864 р. для «російських чиновників» й у 1869 р. для «чиновників-великоросів» [27, с. 11]. Надбавки, щоправда, запроваджувалися не всім і не одразу. Так, у 1864–1865 рр. Київський цензурний комітет вів довготривале листування з Міністерством внутрішніх справ щодо виплат надбавок усім російським чиновникам підпорядкованих міністерству [20]. У листі до віце-директора департаменту загальних справ МВС В.М. Лазаревського, вихідця із родини конотопських поміщиків, представник київського цензурного комітету скаржився, що «всі російські чиновники в цьому краї вже скористалися [надбавкою – *авт.*], єдине й неприємне виключення становить цензурний комітет, немов особи, які його складають, не росіяни, чи начебто вони не гідні цієї милості» [20, арк. 10–10 зв.].

За таких умов навряд чи можна було сподіватися на маніфестування українськими чиновниками своєї етнічної чи мовної своєрідності. Що, однак, не заважало багатьом із них використовувати українську мову в побуті. Софія Тобілевич, дружина Івана Карпенка-Карого, згадувала, що на початку 1860-х років, коли її чоловік працював канцеляристом міської управи Бобринця Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, чиновники ратуші розмовляли між собою українською мовою, бо іншої не знали [17, с. 143]. Щоправда, вона ж згадувала, як дехто з чиновників-українців (йшлося, зокрема, про рідного дядька І. Карпенка-Карого – Степана, обіймавшего значну посаду при повітовому суді) демонстративно використовував російську мову, щоб відокремити себе від пересічних місцевих мешканців [17, с. 341].

Загалом, складається враження, що чимала кількість чиновників українського походження не була позбавлена сентиментального ставлення до рідної мови, що однак не заважало їм сумлінно впроваджувати в життя урядові заходи щодо обмеження функціонування української. Так, Євген Кротевич відмічав, що під час гастрольного турне хору М. Лисенка по Волинській і Полтавській губерніях в одному із полтавських повітових міст на концерті був присутній начальник повіту пан справник із дружиною. Коли після першого відділу концерту якийсь старосвітський панок вийшов на сцену і схвильовано почав українською мовою виголошувати подяку М. Лисенкові й хору, справник, закричав, що коли промовець не залишить говорити малоросійською мовою, то він негайно ж припинить зовсім концерт.

Проте, цей же чиновник уже в неформальній обстановці під час бенкету влаштованого громадськістю міста на честь гастролерів «не тільки вже не заперечував проти того, щоб висловлювати тости й промови українською мовою, а раптом і сам заговорив по-українськи, заявивши: «Я також малорос і дуже люблю оцю саму... рідну мову, але ж, на жаль, виступати нею в публічному місці з різними промовами – не доз-во-лено!»» [9, с. 553–554].

Незважаючи на ці та інші свідчення джерел, було б помилкою вважати весь прошарок державних службовців ворожим до української справи. Специфіка соціально-економічного устрою Російської імперії полягала в тому, що переважна більшість освічених людей так чи інакше була причетна до державної служби. Якщо звернемося до аналізу професійної діяльності членів українського громадівського руху, то переконаємося, що у кожній громаді було чимало представників чиновництва різного рівня. Разом з викладачами середніх та вищих державних навчальних закладів, яких також цілком справедливо зараховують до складу бюрократичного апарату Російської імперії [5, с. 213–214], службовці державних установ та земств становили переважну більшість представників громадівського руху.

Зокрема, серед діячів Київської Старої Громади Ф.Т. Панченко служив військовим лікарем; Ф.К. Вовк був помічником ревизора губернського секретаря; О.О. Русов тривалий час працював статистиком на Чернігівщині, Херсонщині, у Харкові, Полтаві. Росіянин за походженням, Олександр Русов уже в дорослому віці обрав для себе українську мову. Він згадував як специфіка мовної ситуації в Україні впливала на нього ще з дитинства: «Чомусь для мене тоді вже було зрозуміло, що є різні мови: одна – на якій написані навчальні байки та вірші, друга – якою говорять на кухні, й, нарешті третя – на якій мені задавали вчити молитви» [15, с. 167]. Успішну чиновницьку кар'єру зробив громадівець Іван Рудченко, який служив у Полтавській казенній палаті, у канцелярії київського-генерал губернатора М.І. Черткова, а згодом став членом Ради Міністерства фінансів у Петербурзі. Саме завдяки сприянню І. Рудченка, генерал-губернатор М. І. Чертков переконав уряд дещо обмежити дію Емського указу щодо заборони друкувати літературу українською мовою [26, 48–49]. Громадівець Никандр Молчановський свою посаду чиновника з особливих доручень при київському генерал-губернаторові використо-

вував для встановлення контактів між О. Кониським і В. Антоновичем, з одного боку, та генералом М. Драгомировим з іншого [4, с. 51].

Серед діячів Полтавської громади також були представники чиновництва, які часто поєднували професійну діяльність із громадською чи педагогічною роботою. Серед них, О. Кониський, який працював чиновником губернського правління до 1861 р., упродовж 1861–1862 рр. – діловодом у Г. Старицького, відомого діяча у судових справах; начальник поштово-телеграфної станції Віктор Лобода; поштовий службовець Григорій Федяй та ін. [14, с. 70].

Учасниками Єлисаветградської громади були лікар П.І. Михалевич, секретар міського поліцейського управління І. К. Тобілевич, земський статистик Ф.О. Василевський, військовий діяч М.Ф. Федоровський [8, с. 98; 19, с. 124].

До Чернігівської громади, заснованої у 1893 р., входив урядовець селянського банку В.Т. Андрієвський, секретар Чернігівської міської думи А.В. Верзилов, товариш директора міського банку О.А. Тищинський, адвокат Л.І. Шраг, директор селянського банку С.В. Василівський, директор земської друкарні Л.О. Глібов, рахівник статистичного відділу Чернігівського губернського земства Є.К. Тимченко та ін. [8, с. 124].

У 1894 р. до Одеської громади належало близько 25 осіб, серед них податкові інспектори Федоренко, М. Білінський, М. Шостаковський, лікарі С.М. Волянський та І.М. Луценко [24, с. 107]. Один із найбільш знакових діячів громади М. Комаров був нотаріусом. Серед одеських громадівців також був адвокат П. Дашкевич [2, с. 22]. Таким чином, серед учасників українського громадівського руху більшість належала до педагогічного чиновництва або інших службовців. Варто, однак, зауважити, що чимало з громадівців зазнали переслідувань через українофільські переконання.

Окремо слід розглянути питання ставлення до української мови вищих чиновників російської адміністрації українських губерній. Джерела свідчать, що їхня активність у запровадженні репресивної політики щодо української мови суттєво залежала від особистісних факторів. Користуючись власним впливом, вони могли посилювати або навпаки пом'якшувати запроваджені імперським центром обмежувальні заходи [11, с. 79].

Справді, Софія Тобілевич у спогадах зазначала, що Олександр Дрентельн видав рішучий наказ не пускати будь-яку українську трупку не тільки до Києва, а й на всі землі, що входили

до складу київського генерал-губернаторства й підлягали його керівництву, на відміну від одеського губернатора Христофора Роопа, завдяки прихильності якого до українських артистів, тільки Одеса залишалася вільним місцем для роботи українських труп [17, с. 116]. Дружина Х. Роопа відвідувала вистави труп Кропивницького і Старицького, а сам губернатор «зробив велику полегкість для українських акторів, дозволивши їм обмежуватися лише одним російським водевілем замість п'єси, яка, за розпорядженням високої влади, мусила мати стільки актів, скільки їх було в українській, що виставлялася того ж вечора» [17, с. 116–117].

Прихильним до української справи був Михайло Драгомиров, який у 1889 р. був призначений командуючим військами Київського військового округу, а у 1898–1903 рр. ще й обіймав посаду київського, волинського та подільського генерал-губернатора. Трохим Зінківський у листі від 2 жовтня 1889 р. з Петербургу писав до Б. Грінченка: «В Київ поїхав новий ген[ерал]-губ[ернатор] граф Ігнат'єв (брат того, що був міністром). Ігнат'єв буде тільки цивільним губернатор[ом], а військовим начальником буде (і вже здається поїхав) генерал М. Драгомиров, українець, але не такий, про котрого можна сказати – *gente rutheno, natione moscovitico*. Він справді українець, пильнує укр[аїнське] письменство, розмовляє часом по-українськи і зовсе себе укр[аїнцем]. ... Сім'я його теж широкі українська (злегенька, розуміється, дочки напр[иклад], розмовляють по-укр[аїнськи] – се вже багацько)» [1, с. 173]. Євген Чикаленко характеризував Драгомирова, як людину розумну й талановиту, а також зазначав: «Але Драгомиров, хоч і був справді людиною ліберальною, але разом з тим був і «хитрим малоросом», і свою українську індивідуальність проявляв тим, що на смотрах новобранців-українців уживав в промові до них декілька українських приказок. В своїй військовій окрузі він дозволив солдатам співати українських пісень і навіть через офіцерів пропагував їх, але в приказі мотивував це «хитромудро» тим, що це швидше прив'яже новобранця-українця до військової служби, зменшить самогубства від суму за домівкою і підійме військовий дух армії» [23, с. 166]. Можна погодитися з думкою В. Шандри, яка зазначає, що М. Драгомиров був українофілом за переконаннями, сановником із незалежними судженнями та беззаперечним військовим авторитетом, який зумів взяти український рух під персональну опіку [26, с. 48].

Прихильністю до української справи вирізнявся міський голова Одеси 1898–1905 рр. Павло Зелений. Деякий час П. Зелений служив у канцелярії Херсонського губернатора, був судовим слідчим у Бобринецькому повіті, земським гласним і членом Єлисаветградської управи, тривалий час очолював цю управу. Він був ініціатором відкриття у Єлисаветграді публічної бібліотеки. У другій половині 70-х років XIX ст. Павло Зелений переїхав до Одеси, де придбав друкарню Ульріха й почав редагувати газету «Одеський вісник» [6, с. 107]. Редактором газети П. Зелений залишався упродовж 1876–1885 рр. Він прагнув заснувати україномовну газету «Землероб», орієнтовану на сільського мешканця. У статті про цензурні утиски української мови, Павло Зелений писав: «... Ми обстоюємо допуск малоросійської літератури й відкритого вживання малоросійської мови... Дивовижно, зрештою, що малоросійська мова чомусь вважається ніби шкідливою в той час, коли фактично існують і юридично визнані література польська, татарська, єврейська, німецька, грузинська, вірменська й ін.» [6, с. 108].

У 1904 р. Одеська міська дума, яку очолював П. Зелений, звернулася з петицією до прем'єр-міністра Російської імперії, уродженця Одеси С.Ю. Вітте, з проханням зняти заборони, накладені царським урядом на українське друковане слово [12, с. 42].

П. Зелений підтримав резолюцію земських і міських діячів із питання «про українізацію школи», він став одним із засновників місцевого товариства «Просвіта», був членом Одеського товариства історії та старожитностей та членом Петербурзького благодійного товариства для поширення книг українською мовою. З його дозволу в Одесі 23 листопада 1905 р. відбувся перший в Російській імперії мітинг, учасники якого виступили за національно-демократичні права [6, с. 108]. Кількатисячні маніфестації, де вперше публічно оратори виступали українською мовою, змусили владу 25 листопада 1905 р. зареєструвати «Просвіту» [12, с. 43].

П. Зелений брав участь у заходах присвячених вшануванню пам'яті Т. Шевченка. З його

ініціативи було отримано дозвіл відзначити роковини Шевченка не у вузькому колі, а серед більш широкого загалу, щоб ознайомити одеську публіку з українською справою [10]. «Зібралось багато людей, можна сказати увесь цвіт одеської інтелігенції, та ледве що посідали за обід, як слуга викликав у другу кімнату розпорядчика П. Зеленого, котрий вернувшись оповістив усіх присутних, що мов, по наказу генерал-губернатора, ніяких промов не повинно бути» [10]. З ініціативи П. Зеленого Думою було виділено 500 крб. на спорудження пам'ятника Т.Г. Шевченкові. За його ж підтримки у 1900 р. вийшло перевидання роману П. Куліша «Чорна рада».

Таким чином, прошарок державних службовців українських губерній Російської імперії відіграв складну та неоднозначну роль у процесі становлення модерної української нації. Чиновництво, будучи матеріально залежним та обтяженим морально-етичними зобов'язаннями щодо імперської влади, безпосередньо втілювало у життя політику щодо звуження сфери функціонування української мови. Водночас, варто зауважити, що представники громадського руху, які, обіймаючи посади різного рівня, усіляко сприяли українській справі в межах своїх професійних повноважень або ж у вільний від роботи час, здебільшого перебували на державній службі. Вкрай важливим для розуміння мовної ситуації на українських землях, а також мовної політики у другій половині XIX ст., є позиція, яку займали стосовно української мови представники вищої та середньої ланок державного управління. Можна стверджувати, що ставлення кожного окремого чиновника до української мови значною мірою залежало від його особистих світоглядних переконань як керівника та виконавця у системі загальноімперського бюрократичного механізму. Дослідження самоідентифікації чиновництва українських губерній Російської імперії та з'ясування його місця і ролі у процесі національного відродження може стати важливим напрямком у вивченні етно-соціальних та національно-культурних процесів другої половини XIX – початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. «...Віддати зумієм себе Україні». Листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком / Вступ. ст. С.С. Кіраля. – К., Нью-Йорк: Українська Вільна Академія наук у США, 2004. – 519 с.
2. Болдирев О. Одеська громада: Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – почат. XX ст. / О. Болдирев. – Одеса : Маяк, 1994. – 144 с.
3. Гирич І.Б. Українська мова як фундаментальна цінність національно-визвольного руху другої половини XIX – початку XX ст. / І.Б. Гирич // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XVI–XVII. – С. 173–190.

4. Гирич І. Як оцінювати українську історію ХІХ ст.? / І. Гирич // У кігтях двоголавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових та Габсбургів. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. – С. 31–58.
5. Дегтярьов С.І. Соціальний склад педагогічного чиновництва на українських землях у першій половині ХІХ ст. / С.І. Дегтярьов // Вісник аграрної історії. Зб. наук. праць. – 2013. – № 4–5. – С. 213–221.
6. Зленко Г. Павло Зелений – одеський міський голова і літератор / Г. Зленко // Київська старовина. – 1997. – № 6. – С. 106–111.
7. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер. – Львів: Вид-во Укр. католицьк. ун-ту, 2005. – ХІІ+360 с.
8. Катренко А.М. Український національний рух ХІХ ст. / А.М. Катренко. – К., 1999. – Ч. 2. – 189 с.
9. Кротевич Є. Микола Віталійович Лисенко / Є. Кротевич // М. В. Лисенко у спогадах сучасників / Упор. О. Лисенко. – К. : Музична Україна, 1968. – С. 551–559.
10. М. К. Шевченкові дні в Одесі / М. К. // Рада. – 1907. – № 75. – С. 3.
11. Миллер А. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования / А. Миллер. – М. : Новое литер. обозрение, 2006. – 248 с.
12. Мисечко А.І. Про відносини української громадськості Одеси та влади наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / А.І. Мисечко // Інтелігенція і влада. – 2003. – Вип. 1. – С. 39–46.
13. Новицкий В.Д. Из воспоминаний жандарма / В.Д. Новицкий. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 254 с.
14. Петренко І.М. Єлизавета Милорадович (1832–1890) в українському суспільно-політичному русі / І.М. Петренко. – Полтава: ПУЕТ, 2013. – 151 с.
15. Русов О.О. Как я стал членом громады / О.О. Русов // О.О. Русов Щоденники та спогади. – Чернігів : Управління у справах преси та інформації, 2011. – С. 166–180.
16. Таблиця Розподіл населення України за мовними групами та заняттями // «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / ред. В.Г. Сарбей; Нац. Акад. Наук України, Ін-т історії України. – К. : [б. в.], 1999. – Ч. 1. – 203 с. + табл.
17. Тобілевич С. Мої стежки і зустрічі / С. Тобілевич. – К. : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1957. – 475 с.
18. Филоненко Т.В. Материальное положение учителей в дореволюционной России / Т.В. Филоненко, А.В. Шипилов // Педагогика. – 2004. – № 7. – С. 65–75.
19. Філоретова Л. Єлисаветградська громада / Л. Філоретова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 9. – С. 123–130.
20. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАУК). – Ф. 293, оп. 1, спр. 976, 11 арк.
21. ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 542, спр. 99, 42 арк.
22. ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 544, спр. 275, 29 арк.
23. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2003. – 415 с.
24. Чмир С.Г. Одеська громада в українському національному русі (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / С.Г. Чмир // Південна Україна ХХ століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 1(4). – С. 107–114.
25. Шандра В. Законодавче врегулювання тексту присяги (початок ХVІІІ – середина ХІХ століть): формула присяги / В. Шандра // Український археографічний щорічник. – К., 2007. – Т. 15. – С. 389–402.
26. Шандра В.С. Есе про чинники тривалого українського націєтворення / В. Шандра // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. ХХ. – С. 38–51.
27. Щербак Н. Освітня політика російського самодержавства на Правобережжі України у ХІХ ст. / Н. Щербак // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. – К., 2005. – № 9. – С. 9–12.

REFERENCES

1. «...Viddaty zumiiem sebe Ukraini». Lystuvannia Trokhyma Zinkivskoho z Borysom Hrinchenkom / Vstup. st. S.S. Kiralya. – К., Niu-York: Ukrainska Vilna Akademiya nauk u SSHA. – 2004. – 519 s.
2. Boldyriev O. Odeska hromada: Istorychnyy narys pro ukrayinske natsionalne vidrozhennya v Odesi u 70-ti rr. ХІХ – pochat. ХХ ст. / O. Boldyryev. – Odesa: «Mayak», 1994. – 144 s.
3. Hyrych I.B. Ukrainska mova yak fundamentalna tsinnist natsionalno-vyzvolnoho rukhu druhoi polovyny ХІХ – pochatku ХХ ст. / I.B. Hyrych // Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal. – № ХVІ–ХVІІ. – 2012. – S. 173–190.

4. Hyrych I. Yak otsiniuvaty ukrainsku istoriiu XIX st.? / I. Hyrych // U kihtiakh dvohlavykh orliv. Tvorennia modernoi natsii. Ukrayina pid skipetramy Romanovykh ta Habsburhiv. – Kharkiv : Klub simeinoho dozvillia, 2016. – S. 31–58.
5. Dehtyarov S.I. Sotsialnyi sklad pedahohichnoho chynovnytstva na ukrainskykh zemliakh u pershii polovyni XIX st. / S.I. Dehtyarov // Visnyk ahrarynoyi istorii. Zbirnyk naukovykh prats. – № 4–5. – 2013. – S. 213–221.
6. Zlenko H. Pavlo Zelenyy – odeskyi miskyi holova i literator / H. Zlenko // Kyivska starovyna. – 1997. – № 6. – S. 106–111.
7. Kappeler A. Rosiia yak polietnichna imperiia. Vynyknennia. Istoriia. Rozpad / A. Kappeler. – Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu, 2005. – XII+360 s.
8. Katrenko A.M. Ukrayinskyi natsionalnyi rukh XIX st. / A.M. Katrenko. – Ch. 2. – K., 1999. – 189 s.
9. Krotevych Ye. Mykola Vitaliiiovych Lysenko / Ye. Krotevych // M.V. Lysenko u spohadakh suchasnykiv / Upor. O. Lysenko. – K. : «Muzychna Ukraina», 1968. – S. 551–559.
10. M.K. Shevchenkovi dni v Odesi / M.K. // Rada, 1907. – № 75. – S. 3.
11. Myller A. Ymperiiia Romanovykh i natsyonalizm. Esse po metodolyhii istorycheskoho issliedovaniia / A. Myller. – M. : Novoie literaturnoe obozrenie, 2006. – 248 s.
12. Mysechko A.I. Pro vidnosyny ukrayinskoyi hromadskosti Odesy ta vlady naprykintsi XIX – na pochatku XX st. / A.I. Mysechko // Intelihentsiia i vlada. – 2003. – Vyp. 1. – S. 39–46.
13. Novytskyi V.D. Iz vospominanyi zhandarma / V.D. Novytskyi. – M. : Izd-vo MHU, 1991. – 254 s.
14. Petrenko I.M. Yelyzaveta Myloradovykh (1832–1890) v ukrayinskomu suspilno-politychnomu rusi / I.M. Petrenko. – Poltava: PUET, 2013. – 151 s.
15. Rusov O.O. Kak ya stal chlenom hromady / O.O. Rusov // O.O. Rusov Shchodennyky ta spohady. – Chernihiv : Upravlinnia u spravakh presy ta informatsii, 2011. – S. 166–180.
16. Tablytsia Rozpodil naseleння Ukrainy za movnymi hrupamy ta zaniattiamy // «Ukrainske pytannya» v Rosiiskii imperii (kinets XIX – pochatok XX st.) / red. V.H. Sarbey; Nats. Akad. Nauk Ukrainy, In-istorii Ukrainy. – Ch. 1. – K. : [b. v.], 1999. – 203 s. + tabl.
17. Tobilevych S. Moi stezhky i zustrichi / S. Tobilevych. – K. : Derzhavne vydavnytstvo obrazotvorchoho mystetstva i muzychnoi literatury URSR, 1957. – 475 s.
18. Fylonenko T.V., Shypylov A.V. Materyalnoie polozheniie uchytelei v dorevoliutsyonnoi Rossii / T.V. Fylonenko, A.V. Shypylov // Pedahohyka. – 2004. – № 7. – S. 65–75.
19. Filoretova L. Yelysavethradska hromada / L. Filoretova // Naukovi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Seriya 6 : Istorychni nauky. – Kyiv : Vyd-vo NPU im. M.P. Drahomanova, 2012. – Vyp. 9. – S. 123–130.
20. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi (TsDIAUK). – F. 293, op. 1, spr. 976, 11 ark.
21. TsDIAUK. – F. 442, op. 542, spr. 99, 42 ark.
22. TsDIAUK. – F. 442, op. 544, spr. 275, 29 ark.
23. Chykalenko Ye. Spohady (1861–1907) / Ye. Chykalenko. – K. : Tempora, 2003. – 415 s.
24. Chmyr S.H. Odeska hromada v ukrayinskomu natsionalnomu rusi (kinets XIX – pochatok XX st.) / S.H. Chmyr // Pivdenna Ukrayina XX stolittia: Zapysky naukovo-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy ZDU. – Vyp. 1(4). – Zaporizhzhia, 1998. – S. 107–114.
25. Shandra V. Zakonodavche vrehuliuvannia tekstu prysiahy (pochatok XVIII – seredyna XIX stolit): formula prysiahy / V. Shandra // Ukrainskyi arkheohrafichni shchorichnyk. – T. 15. – K., 2007. – S. 389–402.
26. Shandra V.S. Ese pro chynnyky tryvaloho ukrainskoho natsiietvorennia / V. Shandra // Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – K. : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2012. – Vyp. XX. – S. 38–51.
27. Shcherbak N. Osvitnia polityka rosiiskoho samodержavstva na Pravoberezhzhi Ukrainy u XIX st. / N. Shcherbak // Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ukrainoznavstvo. – K., 2005. – № 9. – S. 9–12.

© *Ольга Казакевич*
(*Київ*)

**ЯЗЫКОВОЕ СОЗНАНИЕ И САМОИДЕНТИФИКАЦИЯ ЧИНОВНИЧЕСТВА
УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)**

Статья посвящена проблеме отношения чиновников украинских губерний Российской империи второй половины XIX – начала XX веков к украинскому языку, его значению для культурно-

образовательной и национальной жизни в условиях ограничительной политики центра в сфере функционального применения украинского языка. В исследовании языкового сознания и самоидентификации чиновничества использовано исторический, сравнительный и биографический методы. Для характеристики мировоззрения чиновников – участников громадского движения применен просопографический подход. Доказано, что позиция, которую занимали в отношении украинского языка представители высшего и среднего звена государственного управления, как руководители, так и исполнители в системе общеимперского бюрократического механизма, в первую очередь зависела от личных мировоззренческих убеждений чиновника. На примере отдельных представителей украинского чиновничества империи, в частности, киевского, волынского и подольского генерал-губернатора М. Драгомирова, градоначальника Одессы П. Зеленого, показано, каким образом государственный служащий высокого ранга мог влиять на масштаб использования украинского языка и способствовать расширению сферы его функционирования.

Ключевые слова: чиновничество, украинский язык, языковое сознание, самоидентификация, Громады, Российская империя.

© *Olga Kazakevych*
(Kyiv)

LINGUISTIC CONSCIOUSNESS AND IDENTITY OF THE CIVIL SERVANTS IN THE UKRAINIAN GOVERNORATES OF THE RUSSIAN EMPIRE (LATE 19TH – EARLY 20TH CC.)

The article is devoted to the question of how the civil servants in the Ukrainian governorates of the Russian empire treated the Ukrainian in the period when the Imperial Centre adopted the restrictive measures against this language. The article is based on the archival documents and memoirs of both the civil servants and the Ukrainian public activists of the late 19th – early 20th cc. To reveal the mindset of the civil servants and their attitude to the Ukrainian language the prosopographical approach has been applied. The author states that a significant part of the Russian civil servants in Ukraine were actually of the Ukrainian ethnic origin. Despite the Ukrainian was a mother tongue for many of them, most of the civil servants were loyal to the Imperial authorities and their policy to suppress the language and restrict its usage in public life. On the other hand, there were a lot of civil servants among the members of Hromada's – the unofficial associations of the students and intellectuals who acted in favor of the Ukrainian culture and language. It is emphasized that the attitude of the civil servants to the Ukrainian language largely depended on their personal sentiments. Some of the high ranked government officials were influential enough to either reinforce or soften the suppressions against the Ukrainian culture and language. The article deals with the activity of Mykhailo Drahomyrov who held the post of Kyiv, Volyn and Podillia governor general and Pavlo Zelenyi the town governor of Odesa. Both sympathized the Ukrainian national movement and contributed to the promotion of the Ukrainian language usage. In conclusion, it is stated that further studies of the linguistic consciousness and ethnic identity of the civil servants will contribute to better understanding the Russian imperial policy in Ukraine in the 19 – early 20th cc.

Key words: civil servants, Ukrainian language, linguistic consciousness, identity, Hromadas, Russian empire.

До редакції надійшла 30.06.2017.

УДК 94 (477.54)

<https://doi.org/94.10347/2522-4111.2017.37.1.3>

© *Тарас Пшеничний*
(Київ)

ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ 1917 – НА ПОЧАТКУ 1918 РР. КРІЗЬ ПРИЗМУ ЦЕРКОВНОГО ЧИННИКА

У статті відображено змагання вітчизняних політичних і церковних кіл за національну самобутність, незалежність української православної церкви, відродження національної культури та повернення історичної справедливості. Чи не вперше в історії молодій Українській Державі актуалізовано мовне питання, яке, на думку окремих представників тогочасної політичної еліти, визначало рівень національної безпеки.

Церковні процеси в Україні неодноразово були індикатором серйозних суспільних змін і, навіть, конфліктів. Події 1917 – початку 1918 рр. активізували український церковний простір до самовизначення, яке обумовлювалося політикою національної безпеки. Виникнення руху за автокефалію Української православної церкви виявилось не лише необхідністю окремої групи людей, а стратегічним завданням, вирішення якого залежало від різних суспільних інститутів. Автокефалія української церкви стала наріжним каменем на шляху становлення молодої Української Держави, оскільки передбачала абсолютне відокремлення Української Церкви від Російської, повернення історичної справедливості.

Дослідження церковних процесів в умовах Української революції 1917–1921 рр. є однією з малодосліджених сторінок української світської і церковної історії. Особливо актуальним залишається вивчення внутрішньоцерковних процесів у зазначений період, а також державноцерковних відносин. Зокрема, йдеться про спроби відокремлення українського церковного простору від впливів Російської православної церкви і створення на ньому Української автокефальної православної церкви в 1918 р.

Ключові слова: Українська Православна Церква, автокефалія, Українська Центральна Рада, автономія, національна безпека.

Однією з ознак зрілості суспільства, його самобутності, автентичності і колориту є мова. Вона займає ключове місце у формуванні гуманітарного простору народу у найширшому розумінні цього слова. Оглядаючись у минуле і споглядаючи реалії сьогодення, українське суспільство має нагоду вкотре пересвідчитися, як мовне питання ставало причиною національних чвар. Практично, в усіх випадках їхньої появи, збудником конфлікту ставав зовнішній чинник. У вітчизняній історії він пов'язаний із входженням українських земель до сфери впливу різних держав, які перетворили українське національне питання на розмінну монету. При цьому і мова народу ставала заручницею історичних обставин. Різні політичні режими, будуючи власну експансійну політику, намагалися заволодіти мовним простором. Його підконтрольність складала план національної безпеки чи то для Росії, чи то для Австро-Угорщини, чи то для Польщі. Через мовне питання уряди цих держав намагалися на окупованих територіях насадити, перифразовуючи слова видатного українського мовознавця О. Потебні, нову модель «естетичних і моральних ідеалів» [7, с. 84].

Інструменти для створення «нового» інформаційного простору використовувалися найрізноманітніші. Одним з них, і доволі вагомим, була церква. Станом на початок ХХ ст. церковний простір українських земель був неоднорідним, проте домінували на ньому Українська греко-католицька та Українська православна церкви. Якщо перша являла собою монолітну інституцію, то про останню цього не скажеш. Православна церква на українських землях була поділеною. У її середовищі існували різні течії, які, зрештою, і формували вектор розвитку. Домінуючим був проросійський, через який урядові кола Росії намагалися, що їм і доволі

добре вдавалося, залишатися гегемоном на українському духовно-культурному просторі.

Вивчення церковних процесів в умовах Української революції 1917–1921 рр. є однією з малодосліджених сторінок української світської і церковної історії. Особливо актуальним залишається вивчення внутрішньоцерковних процесів у зазначений період, привертають до себе увагу і державно-церковні відносини. Зокрема, йдеться про спроби відокремлення українського церковного простору від впливів Російської православної церкви і створення на ньому Української автокефальної православної церкви в 1918 р. Мета статті полягає, власне, у тому, щоб показати глибину змагань вітчизняних політичних і церковних кіл за національну самобутність, за незалежність української православної церкви, за відродження національної культури та повернення історичної справедливості. Чи не вперше в історії молодої Української Держави актуалізовано мовне питання, від рішення якого, на думку окремих представників тогочасної політичної еліти, залежав рівень ефективності українського національного руху.

В історіографії, події Української революції 1917–1921 рр. зайняли свою окрему нішу. Рівно ж, окрему оцінку у ній дано уряду П. Скоропадського та його суспільно-політичним і культурним реформам. У різні часи про це писали Д. Дорошенко [1], В. Ульяновський [14], В. Устименко [16], Р. Пиріг [8] та ін. Про церковні процеси доби Гетьманату писали згадуваний уже В. Ульяновський [15, с. 168–176], О. Ткачук [12], А. Стародуб [10] та ін. Однак, останні потребують розгорнутих досліджень, тим паче, що в архівних фондах зустрічається безліч документів, які вимагають постійного осмислення, аналізу, порівняння, критики тощо. Цією статтею робимо спробу зануритися

в одну із складних проблем, як минулого так і сучасного, адже й нині від церковного фактору і всіх його складових значною мірою залежить рівень національної безпеки.

Російські впливи на українське православ'я, як у минулому, так і сьогодні, практично не припиняються. З початком Української революції у 1917 р. заангажованість російського чинника в українській суспільно-політичний простір почав набувати нових форм і масштабів. Це напряму перегукувалося з інституціоналізацією вітчизняного політичного життя в Україні і намаганням вітчизняної політичної еліти відірватися від ментальної спорідненості зі спадщиною Російської імперії. В контексті цього розпочалася активізація церковного життя. Її складовою було витворення нової моделі взаємовідносин між державою і Церквою і розбудовою у середовищі останньої національного вектору. У статті невідомого автора під назвою «Короткі записки про український церковний рух в Києві у 1917–1920 р.» з цього приводу читаємо: «Практично одночасно і паралельно з цим політичним рухом в окремій частині, щоправда не значній, київського духовенства та однодумців із світського середовища виникло бажання до відділення і Церкви Української від Всеросійської і утворення з неї самостійної, автокефальної церкви, а також до українізації богослужінь і церковного життя» [18, арк. 1].

Практично аналогічну характеристику церковним процесам 1917–1918 рр. подав і сучасний український історик В. Силантьєв. У нього, зокрема, знаходимо: «... рух за автокефалію УПЦ став першою в українському православ'ї «обновленською» церковно-релігійною течією, яка принципово відрізнялася від інших загальнореформістських церковних течій чіткою національною спрямованістю. Він відбивав не лише релігійні, але і національні, політичні та економічні інтереси своїх прихильників, мав рельєфно визначені риси громадсько-політичного руху» [9, с. 26].

За зазначеними словами приховано реальний початок активних акцій православного середовища за створення Української автокефальної церкви з абсолютним відокремленням від російського православного простору. Мета цього руху, по-перше, повернення втраченого статусу Київській митрополії, яким вона користувалася з давніх-давен, а також відродження національно-церковної традиції, яка зазнала серйозних російських впливів, починаючи з XV ст. Тобто, йшлося про відновлення церковної організації, обрядової сфери, богословської

традиції, формації духовенства тощо. У цьому ключі актуалізовано й мовне питання, яке гостро постало в контексті необхідності українізувати літургійне і молитовне життя церкви. Для цього представники автокефалістської течії намагалися знайти підтримку й серед Уряду Української Народної Республіки, православного духовенства, мирян, а з квітня 1918 р. і в самого гетьмана Української Держави П. Скоропадського. Та, на превеликий жаль, вже узимку того ж року її не було надано. В. Силантьєв це пояснював тим, що на першій сесії Всеукраїнського Православного Собору у січні 1918 р. вони не знайшли бажаної підтримки з боку не стільки політиків, як з боку «переважної більшості православного духовенства і мирян» [9, с. 26]. Щодо цього, існує безліч пояснень. Проте, найбільш ймовірнішим є те, що у даному випадку йшлося про прив'язаність як і вищого проводу православної церкви в Україні, так і духовенства з паствою, до старої дореволюційної церковно-релігійної традиції. Для переважної більшості самого населення міста Києва Російська православна церква асоціювалася з істинною церквою, у якій виховувалися цілі покоління. Відповідно і царя приймали, як єдиного самодержавця і «главу церкви».

Доволі вдало охарактеризував штучне нав'язування народам Російської імперії логіки підданства його РПЦ невідомий сучасник тих подій: «Правителі Російської церкви, в лиці її єпископату і «святішого» синоду підпорядковували як Російську церкву, так і церкви всіх народів, якими вони управляли, під главенство російського царя – самодержавця, який, згідно Російських законів вважався «главою» і «останнім суддею» церкви...» [17, арк. 1]. Про руйнування автокефального руху в Україні у 1917–1918 рр. писав, у свою чергу, український громадський і політичний діяч, один із засновників Української автокефальної православної церкви В. Чехівський. Він відзначав: «Замість основи Христової науки братерства, єдності, любові, ієрархія ширить учення про абсолютизм, верховенство царської й панської влади... Замість братерства, проповідують примус, панування зовнішнього стародержавного характеру в самій Церкві» [4, с. 176].

Активізація національного руху на українських землях наприкінці 1917 р. змусила проросійські сили в місті Києві активізуватися. Одним із його осередків, як вказують архівні документи, була Київська духовна академія, яка вже в листопаді того ж року розгорнула інформаційну кампанію проти українізації, у тому числі й цер-

ковного життя. Так, її канцелярія 25 листопада 1917 р. звернулася до редакції газети «Киевская мысль» негайно опублікувати протест «Київської духовної академії проти насильної українізації південної Росії» [21, арк. 18]. Ось повний текст протесту: «Росія переживає тяжку годину. ...України готові відколотися від держави. При такій ситуації піднято і покладено на вирішення так зване українське питання, яке загрожує весті розкол в саме ядро держави.

Київська Духовна Академія, як давня школа не лише в краї, але й всій Росії, ... вважає своїм правом і обов'язком висловити свої погляди на це питання.

В Малоросії завжди була сильна течія, яка відстоювала особливості місцевого побуту і мови, вповні забезпечуючи у своєму розвитку широку автономію краю. ...Групою Галицько-австрійських вихідців вноситься хвиля, здатна забруднити його і надати йому характер сепаратистського руху.

Вирішення українського питання, розроблене Центральною Радою і санкціоноване Тимчасовим Урядом, неминує приведе до політики відокремлення України від Росії. Відділення України від Росії в церковному плані неминує ослабить силу української церкви і полегшить вплив на неї воїнствующого католицизму. Які види має останній на церковне життя в майбутній Україні – це достатньо ясно виявляється в недавньо розкритих замислах на цей рахунок Львівського греко-католицького митрополита Андрея Шептицького. Згідно його планів, вже починається пропаганда майбутньої української церкви. ... У зв'язку з такою великою загрозою церковного життя в Україні, при політичному відокремленні її від Росії, Київська Академія виступила проти проводимих Центральною Радою рішень, щодо українського питання і сподівається, що до голосу Академії приєднаються всі питомці її, і загалом усі, кому дорогі інтереси Російської православної церкви» [21, арк. 19–21].

Безумовно, такої, або ж схожої інформації у тогочасному суспільному мовленні було не мало. Події державного характеру, які наприкінці 1917 р. лише загострювалися, активізували національний і проросійський церковний табір до рішучих заяв і вчинків. 13 грудня 1917 р. із Генерального Секретаріату Внутрішніх Справ УНР до Київської єпархії православної церкви було надіслано спеціального листа з побажанням націоналізувати літургійне життя. Його зміст можна вважати навіть дещо категоричним. Зокрема, йшлося про внесення

в окремі частини літургійних текстів, а саме в поминальні екстенії (молитви прохального характеру – *авт.*) молитви-спомину про українську, а не російську державу і владу. Нижче подаємо зміст цього звернення: «По Єпархіях Української Народної Республіки духовенство молиться на службі Божій виключно за Російську Державу та російське військо. Від проголошення Української Народної Республіки церковне поміновення на території Української Держави виключно Російської Держави набирає характеру певної політичної тенденції, неприязної до інтересів Української Республіки. Тому Генеральне Секретарство Внутрішніх Справ, не втручаючись взагалі в справи суто церковні, висловлює своє побажання, щоб церковна влада зробила підвладному духовенству відповідне роз'яснення, що молитва за світську владу не повинна йти всупереч інтересам Держави, на території якої перебуває церква і що церковне поміновеніє на Україні виключно російської влади та війська не відповідає жаданням українського народу» [20, арк. 43–43 зв.].

Отже, станом на кінець 1917 р. атмосфера в церковному житті міста Києва, як і всієї УНР, лише напружувалася. Український уряд, незважаючи на історичний досвід, маргіналізував церковну проблему в державі. Доволі влучно про це висловлювався сучасний вчений В. Ульяновський: «...Фактично, життя Церкви у Україні було зовсім неспівмірне тій обмеженій державній політиці, яка покликана була його регулювати. Остання прагнула перш за все вирішити лише політичне питання, полишаючи всі інші на самоплин... Українська Центральна Рада, очолювана істориком, котрий добре знав цей старий досвід, у тому числі в державно-церковних стосунках, ним не скористалася...» [14, с. 184]. Своє враження про нехтування М. Грушевським українського церковного питання, писав у своїй книзі спогадів видатний український громадсько-політичний і церковний діяч, а з 1944 р. і митрополит Української автокефальної церкви І. Огієнко. У своїй збірці «Рятування України» він описував одну із зустрічей у січні 1918 р. з Головою Центральної Ради, на якій піднімалося питання місця церкви у державотворчих процесах того часу. Ось фрагмент цього спогаду: «...Він уперто мовчав і слухав... Нарешті коротко відповів:

– Обійдемося без попів!...

І знову мовчав... Ми йому сильно доводили, що Церква – душа українського народу, що український народ церковний, що при допомозі Церкви піде легше відродження України...

А Грушевський уперто мовчав, і говорити з нами більше не хотів...» [5, с. 9].

Явним свідченням важливості співпраці між державою і церквою у той же самий період була Галичина, однак, і так звану галицьку модель державно-церковних відносин у Києві не приймали. Більше того, політична еліта Української Держави ще у квітні 1917 р. проявила своє відношення до УГКЦ, холодно прийнявши у Києві митрополита Андрея Шептицького, який повертався із заслання [13, с. 85–88]. Дати прагматичну і об'єктивну оцінку цьому не просто, однак можна припустити, що у політичному середовищі УНР протягом 1917–1918 рр. і далі діяло ментальне неприйняття Української греко-католицької церкви. І це при тому, що її соціальна місія, державницька позиція, оцінка в західноукраїнському суспільстві були більш, ніж якісними. В українському православному світі УГКЦ і далі продовжували вважати «продуктом Риму», тобто Католицької Церкви. А відношення до останньої у тому ж 1917 р. чітко змальовує одна зі статей у Полтавських єпархіальних відомостях, у якій католицизм виступав носієм культури «грубого егоїзму, матеріальної втіхи, самодержавства, насилля і гніту» [3, с. 34], і що лише російський народ зумів на основі християнства сформувати власну національну ідею, стати на засади «істинно християнського братерства, любові і свободи, поваги до особи, створеної на образ Божий» [3, с. 34].

У контексті останнього, Українська православна церква в УНР станом на кінець 1917 – початок 1918 рр., попри пасивність політичної еліти, потребувала негайного виходу з кризи. Суть останньої, у цей час, зводилась до того, що український церковний простір дедалі відвертіше перетворювався на арену жорстокої боротьби двох релігійних та суспільно-політичних течій – автономістів та автокефалістів. З іншого боку, починаючи ще з осені 1917 р. на Українську православну церкву почали розповсюджуватися рішення Помісного Собору Російської Православної Церкви. Вони відображали встановлення контролю РПЦ над усіма структурами та інститутами УПЦ, обліку матеріальної бази церкви, її фінансового становища тощо. Свідченням цього є виписка наказу з протоколу «Священного Собору Російської Православної Церкви» від 8 листопада 1917 р. Її зміст був звернений до митрополита Київського і Галицького Володимира «...надати Соборному відділу у справах церковного майна та господарства право безпосередньої перевірки церковного майна – грошового і майнового,

так само й оригіналів документів центральних і місцевих церковних закладів...» [19, арк. 4]. Відповідальними за виконанням роботи було призначено аж В'ятського єпископа Никанора, комісара Тимчасового Комітету Державної думи при Міністерстві Внутрішніх Справ М.І. Ареф'єва, професора Казанської духовної академії Л.І. Пісарєва та ін. [19, арк. 4].

Виходячи з міркувань національної гідності, а що важливіше – національної безпеки, частина представників політичної еліти та православного духовенства, яке входило до табору автокефалістів, розцінювали такі і схожі заяви вкрай негативно. В умовах революційних подій, дедалі очевиднішим ставало те, що «... Православна церква на Україні зійшла в своєму життю з євангельського ґрунту і замість того, щоб бути захистом і притулком для тих, що знесилені життєвою працею і обтяжені скорботами – зробилась в руках пануючих класів зряддям для поневолення трудових і неосвічених верств населення» [17, арк. 1]. Не дивно, що суспільно-політичні процеси і викликали в народі бажання змін. Вони творили стихію національного пробудження, яка в середовищі молоді генерачії людей відсівала штами минулого. Звісно, не проходило це осторонь церковного життя. Перебуваючи під потужним впливом російського церковного простору УПЦ в умовах революційних подій 1917 р. штучно намагалися зробити п'ятою колоною Росії в молодій Українській Державі. Через неї політичні кола першої прагнули запустити систему провокацій. Ймовірно і через це, вже у 1924 р. відомий вітчизняний громадсько-політичний діяч, вчений С. Єфремов, оцінюючи минуле і прийдешнє, у своєму щоденнику залишив запис, який вказував на гостру необхідність українського народу позбутися ментальної прив'язаності до північно-східного сусіда, політичний режим якого, був ворожим до всього українського [6, с. 35–36].

Про реальний стан справ на церковній карті Української Держави свідчили події січня 1918 р., коли розпочав свою роботу Всеукраїнський православний церковний собор. Цей захід мав, по-перше, серйозну церковну вагу, а, по-друге, порушував безліч проблем, які стосувалися, як суґубо церковного, так і загальнонаціонального характеру. Одним з них було й мовне питання. Для членів тогочасних громадських рухів та організацій у відродженні державності вбачалося і його вирішення. Особливо це стосувалося українізації церковного життя в рамках утворення Української автокефальної право-

славної церкви, до чого прагнули автокефалісти. У тому ж році за це виступали і члени Кирило-Мефодіївського братства – однієї з ефективно-діючої та прогресивної організації доби гетьманування П. Скоропадського. До його складу входили як духовенство, так і миряни, зокрема і майбутній митрополит УАПЦ В. Липківській, архієпископ М. Шараївський, єпископ П. Тарнавський, священник О. Ходзицький та ін. [2, с. 98]. Одне із завдань братства, як зазначали його фундатори, згадувані вище В. Липківський, М. Шараївський і В. Тарнавський, полягало у поширенні в літургійне життя української мови. Про поширення українізації українського церковного простору йшлося також у статуті братства, який побачив світ у тому ж 1918 р. [11].

Стихійність і драматичність подій, які з шаленою швидкістю розгорталися на українських землях, зокрема, у столиці молодій Українській Державі – місті Києві, ставили перед молодю

українською політичною елітою, церковниками і загалом суспільством більше викликів, а ніж умов для їхнього ефективного реагування. Для Української православної церкви події 1918 р. стали іспитом на її зрілість, а для духовенства і вірних на їхню консолідованість. Однак, вивчення цих процесів, це тема інших досліджень. Події 1917 р., які призвели до народження Української Держави, не могли не відбитися на церковному житті. Адже традиційно склалося у вітчизняній історії, що саме церква була провідником суспільства, гарантом його благополуччя. Прикладом цього у 1917 р. стала Українська греко-католицька церква в Галичині, яку очолював митрополит Андрей Шептицький. І тому закономірно, що для «великої України», українізація церковного життя, літургійного обряду, відмежування його від російських впливів тощо, стало питанням національної безпеки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. У 2-х т. / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк: «Булава», 1954. – Т. 2. – 512 с.
2. Зінченко А. Кирило-Мефодіївське братство 1918–1920 рр. в українському церковному русі / А. Зінченко // Українознавство. – К. : Н.-д. ін-т українознав., 2016. – №4(61). – С. 97–102.
3. Крестъ на Свѣ Софїи // Полтавские епархиальные ведомости. – 1917. – № 1. – 1 січ. – С. 33–36.
4. Мартирологія українських церков: у 4-х т. / Упоряд. О. Зінкевич, О. Воронин. – Торонто; Балтимор: Вид-во Смолоскип, 1987. – Т. 1. – 1207 с.
5. Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові / І. Огієнко. – Вінніпег: Вид-во т-ва «Волинь», 1968. – 92 с.
6. Полянський О. Український рух опору в 1921–1939 рр. / Олег Полянський. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – 64 с.
7. Потебня О. Мова, національність, денационалізація / О. Потебня / Упоряд. Ю. Шевельов. – Нью-Йорк: б.в., 1992. – 155 с.
8. Пиріг Р.Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір / Р.Я. Пиріг. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2016. – 518 с.
9. Силантьев В. Влада і православна церква в Україні (1917–1930 рр.): автореф. дис. ...д-ра іст. наук.: 07.00.01. – Харків, 2005. – 47 с.
10. Стародуб А.В. Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 року: огляд джерел / А.В. Стародуб; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2010. – 234 с.
11. Статут Українського православного Брацтва імени святих Кирила та Мефодія. – К. : Типографія Києво-Печерской Лаври. – 9 с.
12. Ткачук О.В. Український церковно-православних рух 1917–1921 рр.: автореф. дис.... канд. іст. наук : 07.00.01. – К., 2006. – 19 с.
13. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Української Центральної Ради) / В. Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – 200 с.
14. Ульяновський В.І. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): навч. посібник для студ. вищ. закладів освіти / В.І. Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – 319 с.
15. Ульяновський В. Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1918 р.: два церковно-політичні контексти / В. Ульяновський // Студії з архівної справи та документознавства. – 1999. – Т. 5. – С. 168–176.
16. Устименко В.М. Етнополітичні процеси в Українській Державі 1918 року / В.М. Устименко // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії: Мат-ли Всеукр. наук. конф. 19–20 травня 2008. – К., 2008. – С. 267–275.

17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 20. – 10 арк.
18. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Спр. 24. – 18 арк.
19. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (Далі ЦДІАК). – Ф. 127. – Оп. 874. – Спр. 254. – 27 арк.
20. ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 1054. – Спр. 166. – Арк. 61 арк.
21. ЦДІАК. – Ф. 711. – Оп. 3. – Спр. 3872. – 28 арк.

REFERENCES

1. Doroshenko D. Istoriiia Ukrainy 1917–1923 rr. U 2-kh t. / D. Doroshenko. – Niu-York: «Bulava», 1954. – Т. 2. – 512 s.
2. Zinchenko A. Kyrylo-Metodiivske bratstvo 1918–1920 rr. v ukrainskomu tserkovnomu rusi / A. Zinchenko // Ukrainoznavstvo. – К. : N.-d. in-t ukrainoznav., 2016. – №4(61). – S. 97–102.
3. Krestъ na Svě Sofiy // Poltavskuye eparkhyalnye vedomosty. – 1917. – № 01. – 1 sich. – S. 33–36.
4. Martyrolohiiia ukrainskykh tserkov: u 4-kh t. / Uporiad. O. Zinkevych, O. Voronyn. – Toronto; Baltymor: Vyd-vo Smoloskyp, 1987. – Т. 1. – 1207 s.
5. Ohiienko I. Riaturvannia Ukrainy. Na tiazhkii sluzhbi svoiemu narodovi / I. Ohiienko. – Vinnipeh: Vyd-vo t-va «Volyn», 1968. – 92 s.
6. Polianskyi O. Ukrainskyi rukh oporu v 1921–1939 rr. / Oleh Polianskyi. – Ternopil : Pidruchnyky i posibnyky, 2004. – 64 s.
7. Potebnia O. Mova, natsionalnist, denatsionalizatsiia / O. Potebnia / Uporiad. Yu. Shevelov. – Niu-York: b.v., 1992. – 155 s.
8. Pyrih R.Ya. Diialnist uriadiv hetmanatu Pavla Skoropadskoho: personalnyi vymir / R.Ya., Pyrih. – К.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016. – 518 s.
9. Sylantiev V. Vlada i pravoslavna tserkva v Ukraini (1917–1930 rr.) / V. Sylantiev // Avtoref. dys. d-ra ist. nauk. ... 07.00.01. – Kharkiv, 2005. – 47 s.
10. Starodub A.V. Vseukrainskyi pravoslavnyi tserkovnyi Sobor 1918 roku: ohliad dzherel / A.V. Starodub; In-t ukr. arkhieohrafii ta dzhereleznavstva im. M.S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. – К., 2010. – 234 с.
11. Statut Ukrainskoho pravoslavnoho Bratstva imeny sviatykh Kyryla ta Mefodiia. – К.: Typohrafiia Kiev-Pecherskoi Lavry. – 9 s.
12. Tkachuk O.V. Ukrainskyi tserkovno-pravoslavnykh rukh 1917–1921 rr. / O.V. Tkachuk // Avtoref. dys.... kand. ist. nauk : 07.00.01. – К., 2006. – 19 s.
13. Ulianovskiy V. Tserkva v Ukrainskii Derzhavi 1917–1920 rr. (Doba Ukrainskoi Tsentralnoi Rady) / V. Ulianovskiy. – К. : Lybid, 1997. – 200 s.
14. Ulianovskiy V.I. Tserkva v Ukrainskii derzhavi 1917–1920 rr. (doba Hetmanatu Pavla Skoropadskoho): navch. posibnyk dlia stud. vyshch. zakladiv osvity / V.I. Ulianovskiy. – К.: Lybid, 1997. – 319 s.
15. Ulianovskiy V. Vseukrainskyi Pravoslavnyi Tserkovnyi Sobor 1918 r.: dva tserkovno-politychni konteksty / V. Ulianovskiy // Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva. – 1999. – Т. 5. – S. 168–176.
16. Ustymenko V.M. Etnopolitychni protsesy v Ukrainskii Derzhavi 1918 roku / V.M. Ustymenko // Hetmanat Pavla Skoropadskoho: istoriia, postati, kontroversii: Mat-ly Vseukr. nauk. konf. 19–20 travnia 2008. – К., 2008. – S. 267–275.
17. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVO Ukrainy). – F. 3984. – Op. 1. – Spr. 20. – 10 ark.
18. TSDAVO Ukrainy. – F. 3984. – Op. 4. – Spr. 24. – 18 ark.
19. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrany, m. Kyiv (Dali TsDIAK). – F. 127. – Op. 874. – Spr. 254. – 27 ark.
20. TSDIAK. – F. 127. – Op. 1054. – Spr. 166. – Ark. 61 ark.
21. TSDIAK. – F. 711. – Op. 3. – Spr. 3872. – 28 ark.

© *Тарас Пшеничний*
(Київ)

ПРОБЛЕМА НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В УКРАИНЕ В КОНЦЕ 1917 – НАЧАЛЕ 1918 ГГ. СКВОЗЬ ПРИЗМУ ЦЕРКОВНОГО ФАКТОРА

В статье освещена глубина соревнований отечественных политических и церковных кругов за национальную самобытность, независимость украинской православной церкви, возрождение национальной культуры и возвращение исторической справедливости. Впервые в истории молодого Украинского Государства был актуализирован и языковой вопрос, который, по мнению отдельных представителей тогдашней политической элиты, определяло уровень национальной безопасности.

Церковные процессы в Украине неоднократно были индикатором серьезных общественных изменений и даже конфликтов. События 1917 – начала 1918 гг. активизировали украинское церковное пространство к самоопределению, которое обуславливалось политикой национальной безопасности. Возникновение движения за автокефалию Украинской Православной Церкви оказалось не только необходимостью отдельной группы людей, а стратегической задачей, решение которой зависело от различных общественных институтов. Автокефалия Украинской церкви стала краеугольным камнем на пути становления молодого Украинского государства, поскольку предполагала абсолютное отделения Украинской Церкви от Русской, возвращение исторической справедливости.

Изучение церковных процессов в условиях Украинской революции 1917–1921 гг. является одной из малоисследованных страниц украинской светской и церковной истории. Актуальным остается изучение внутрицерковных процессов в указанный период и государственноцерковных отношений. В частности, речь идет о попытках отделения украинского церковного пространства от воздействий Русской православной церкви и создание на нем Украинской автокефальной православной церкви в 1918 г.

Ключевые слова: Украинская Православная Церковь, автокефалия, Украинская Центральная Рада, автономия, национальная безопасность.

© **Taras Pshenychnyy**
(Kyiv)

THE PROBLEM OF NATIONAL SECURITY IN UKRAINE AT THE END OF 1917 – AT THE BEGINNING OF 1918 AD. THROUGH THE CHURCH FACTOR

Church processes in Ukraine have repeatedly caused serious social changes and even conflicts. The events of 1917 – early 1918 intensified the church space of Ukraine to self-determination, which was conditioned by the policy of national security. The emergence of the movement for the autocephaly of the Ukrainian Orthodox Church was not only the need to gather a separate group of people, but also to develop a strategic task to overcome the church crisis. The autocephaly of the Ukrainian church became the cornerstone of the formation of a young Ukrainian state. His appearance could provide an absolute separation of the Ukrainian Church from the Orthodox Church of, the return of historical justice.

The study of church processes in the conditions of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 is one of the insufficiently researched pages of Ukrainian secular and ecclesiastical history. Particularly relevant is the study of intra-church processes in the specified period. It is also important to study state-church relations and their implications for the ecclesiastical life of that time. In particular, we are talking about attempts to separate the Ukrainian church space from the influence of the Russian Orthodox Church and the creation of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in 1918. The purpose of the article is to show the depth of the competition of internal political and church circles for national identity, the independence of the Ukrainian Orthodox Church, the revival of national culture and the return of historical justice. For the first time in the history of the young Ukrainian state, the language question, which, according to some representatives of the then-political elite, could also be a cornerstone of the development of national security, was also actualized. Different political regimes, trying to build their own expansionist politics, tried to capture the linguistic space. Control over it was a strategic plan for national security, for both Austria-Hungary and Poland.

The spontaneity and complexity of the events that unfolded at an extremely fast pace on Ukrainian lands, in particular in the capital of the young Ukrainian state in Kiev, were a challenge for the young Ukrainian political elite, church and society as a whole. In other words, there were more problems than the tools for their response. For the Ukrainian Orthodox Church, the events of 1918 became trials of maturity, and for the clergy and faithful – a test of unity, consolidation. The events of 1917–1918, which led to the birth of the Ukrainian state, could not but be reflected in church life. In the end, the idea that the church was a leader in society, a guarantor of its well-being, has traditionally been incorporated into national history. An example of this in 1917 was the Ukrainian Greek Catholic Church in Galicia, headed by Metropolitan Andrey Sheptytsky. It is therefore natural that for the «great Ukraine», the Ukrainianization of church life, the liturgical rite, its separation from Russian influences, etc., became a matter of national security.

Key words: Ukrainian Orthodox Church, autocephaly, Ukrainian Central Rada, autonomy, national security.

До редакції надійшла 15.09.2017.

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У КОРОЛІВСТВІ СХС/ЮГОСЛАВІЯ ЯК ЧИННИК ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (1918–1941 РР.)

Досліджено ключові напрямки діяльності головних українських культурно-просвітницьких організацій у Королівстві СХС/Югославія (Просвіти, Громади). Встановлено, що значна увага у їхній діяльності приділялась і політичній роботі. Як наслідок, українська еміграція не лише зберігала свою національну ідентичність в умовах конкуренції із російськими організаціями, а й виробляла політичну стратегію відновлення незалежної держави. У контексті культурної діяльності, особлива увага приділена театральним постановкам, що популяризували Україну в югославському суспільстві. Розкриті причини численних розколів вказаних організацій: окрім світоглядних суперечок велике значення мали суто побутові чинники.

З'ясовано роль окремих особистостей (В. Андрієвського, І. Будза, М. Туміра) у процесі формування українських культурно-просвітницьких організацій, їхній діяльності та виробленні політичної позиції. У статті простежується політична еволюція цих діячів у міжвоєнний час: від обстоювання української державності у форматі УНР до примирення з ідеями нацистського «нового порядку», кінцевою метою якого було поневолення українського народу. Така еволюція мала об'єктивний характер: затиснута між двома диктатурами, українська еміграція, прагнучи світоглядної солідаризації із західним світом, була приречена здійснити цей вибір.

У статті використані раніше неопубліковані документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Ключові слова: емігрантські організації, Просвіта, Українська Громада, переорієнтація, розкол, Королівство СХС/Югославія.

Дослідження історії другої хвилі української еміграції залишається актуальним по сьогоднішній день. Це пояснюється насамперед переважно політичним характером цієї еміграційної хвилі. Саме в екзилі були сформовані українські культурно-політичні течії, що й нині впливають на життя нашої країни. Пореволуційна еміграція стала тим культурним мостом, що сполучив українську суспільно-політичну думку кінця ХІХ – початку ХХ ст. із спробами вирішення українського питання під час Другої світової війни: перше несло в собі зародок останнього.

Хронологічні рамки дослідження – 1918–1941 рр. – пояснюються, з одного боку, проголошенням нового державного утворення на Балканах, що фактично означало поступове встановлення сербського домінування у багатонаціональній країні, а, з іншого боку, припиненням існування Королівства СХС/Югославія як незалежної держави. Іноді автор свідомо виходить за рамки дослідження, насамперед задля пояснення витоків явища, що досліджується.

Метою статті є аналіз діяльності українських емігрантських культурно-просвітницьких, політичних організацій та їх активних лідерів 1918–1941 рр., обстоювання ними української національної ідентичності в умовах пе-

ребування на території багатонаціональної централізованої держави.

Питання появи та подальшого розвитку культурно-просвітницького товариства «Просвіта» саме в югославських землях вивчали такі науковці як В. Козлітін, О. Малиновська, В. Власенко та ін. Так, В. Козлітін у своїх дослідженнях [15; 16] простежив історію української діаспори в югославських землях. О. Малиновська у статті «Українська діаспора в південнослов'янських землях: короткий історичний нарис» [18] розглянула основні хвилі переселення русинів-українців на Балкани у ХVІІІ–ХХ ст., проаналізувавши при цьому соціально-економічні, політичні, побутові умови їхнього життя. Автор торкнулась і громадської діяльності діаспори, лише побіжно розглянувши виникнення товариства «Просвіта», насамперед, через оглядовий характер статті.

Аналізом діяльності українських громадських організацій у Югославії детально займався В. Власенко. Цікавою та інформативною є його стаття про українську політичну еміграцію на Балканах [3], у контексті якої розглядається ситуація в югославських землях. Автор також детально аналізував організаційну структуру, специфіку українських емігрант-

ських громад у Великому Бечкерекі [5], Белграді [4], Загребі [6], а також їхню діяльність у культурній сфері [7].

Важливим для повного розкриття теми є науковий доробок С. Перського. У своєму дослідженні про історію виникнення та подальшого розвитку товариства «Просвіта» [26] автор простежив ключові етапи становлення організації, проаналізував її програмні документи – Статути. Книга містить цінний матеріал про завдання «Просвіти» у югославських землях.

Опосередковано питанням створення українських культурно-просвітницьких організацій в Югославії займалися також Н. Стаценко [28], М. Каменецький [14], Є. Мацяк [19], М. Нагірний [22], Є. Пащенко [25], наукові напрацювання яких є корисними для структуризації процесу формування української громади в югославських землях.

Українська еміграція на територію Балканського півострова розпочалася ще із середини XVIII ст. та проходила кількома хвилями. Найважливішими чинниками, що спонукали емігрувати саме на південь, було існування значної кількості вільних, необроблюваних земель, а також необхідність захисту австрійських кордонів від агресивної політики турків [21]. З плином часу кількість українсько-русинських емігрантів поступово збільшувалася, поповнюючись новими переселенцями (не лише вояками, але й селянами, інтелігенцією) і, за даними, наведеними дослідником русинсько-української меншини М. Нагірним [22], вже у міжвоєнний період на території Королівства СХС/Югославія становила 6,5 тис. осіб [22, с. 26]. Цю цифру доповнили також ті військові-українці, які після розпуску регулярної військової організації армії ген. П. Врангеля потрапили на територію, в основному Сербії, в числі інших її бійців. У світоглядному плані більшість з них не бажала відриватися від російського культурно-цивілізаційного поля. Лише незначний відсоток українських емігрантів, прибувши на нове місце, поставили за мету відмежуватися від російського елемента та утвердити своє національне обличчя [27, с. 14]. Політичними методами здійснити це було непросто, враховуючи, що емігранти з українських земель у більшості своїй були мало освіченими та не спромоглися налагодити контакти із впливовими державними структурами Королівства СХС/Югославія.

Українські емігранти поступово почали формувати на усій югославській території культурно-просвітні товариства, організовувати культурно-масові гуртки, театральні трупи, ансамблі

тощо. Таким чином нечисельна українська діаспора знайшла можливість за допомогою поширення української мови і культури зберігати та відстоювати національну ідентичність в умовах перебування у складі поліетнічної держави.

Вперше ідея створення організації, яка б підтримувала та спрямовувала розвиток народної освіти в українських землях, виникла у середовищі народовців ще в другій половині XIX ст. Так, після прийняття австрійською владою «Закону про товариства» [24, с. 966–975] університетська молодь та представники культури, освіти, духовні особи оголосили про утворення у м. Львові товариства «Просвіта», що мало на меті сприяння розвитку народної освіти. Було прийнято Статут організації, де прописувалися головні завдання товариства. Поступово кількість членів «Просвіти» зростає, насамперед, завдяки активним культурницьким заходам її керівництва, а також цікавим просвітницьким акціям, виданням та поширенням книг. Одним із ключових напрямків у діяльності новоствореного об'єднання було подальше налагодження та підтримання зв'язків із українською національною меншиною в різних країнах світу. Королівство СХС / Югославія у цьому випадку не стало виключенням, адже українці поселилися на цих землях ще у XVIII ст. і чисельність їх значно зростає на початку XX ст. внаслідок військових дій та соціально-економічної нестабільності в українських землях.

Проте, варто зауважити, що у югославських землях також не все було спокійно і мирно. Справа у тому, що між народами, які увійшли до новоутвореної держави вже з самого початку не було порозуміння. Сербська сторона розуміла першого грудневий акт (проголошення Королівства СХС мало місце 1 грудня 1918 р.) як нагороду за перемогу у війні, а хорвати і словенці були переконані, що утворення нової держави є заслугою всіх південнослов'янських народів, тобто мова йшла про абсолютно нове державне утворення, а не відновлення чи розширення чогось старого (в даному випадку – Королівства Сербія). А так як серби і хорвати були найбільш чисельними народами у новій державі, до того ж проживали суміжно, то згодом хорвато-сербські відносини стали найважливішими і найважчими югославськими етнічними проблемами. Крім того, нова держава об'єднала території з різним рівнем економічного, культурного і політичного розвитку, з різним віросповіданням та історичними традиціями [13, с. 51]. Конституція 1921 р. закріпила монархічний характер влади та спонукала хорватів до активізації опозиційної діяльності.

Обстоювання української національної ідентичності товариством «Просвіта» було тісно пов'язано з перебуванням на території Королівства СХС/Югославія російських емігрантських кіл. Справа у тому, що югославська влада розглядала усіх емігрантів, які прибули зі сходу, як росіян, тому й кошти виділяла лише на місцеві емігрантські уряди, засновані й керовані росіянами. Кількість же національно свідомих українців була незначною і впливу на центральну владу вони не мали.

Культурно-освітнє товариство «Просвіта» було засноване саме у хорватському місті Загреб у червні 1923 р. і ставило перед собою наступну мету: за допомогою поширення української культури консолідувати українських емігрантів Югославії [26, с. 214]. Це твердження було закріплено і у Статуті товариства, прийнятому в лютому 1925 р. Керівниками організації стали В. Войтанівський, І. Будзь, Я. Колій, Й. Філяс, А. Жук [16, с. 56]. Також, за інформацією із допиту І. Будзя [9, арк. 103] (по завершенні Другої світової війни був затриманий органами СМЕРШ та вивезений до СРСР), активними членами товариства, від самого початку його існування, були В. Андрієвський (український емігрант, прихильник С. Петлюри), Гуржа, Павлович (емігрант із Галичини, помер у 1935 р.), В. Вільковський (професор, у 1942 р. виїхав до Берліну), А. Ільченко (український емігрант, виїхав до Німеччини), Е. Черський (емігрант із Буковини), Мікош (емігрант із Буковини, помер прибіл. у 1928–1929 рр.). Загалом же товариство «Просвіта» нараховувало у своїх лавах близько 120 осіб. Членом товариства міг бути кожен українець; для стабільного функціонування організації усі її члени сплачували грошові внески.

Діяльність українців все частіше висвітлювалася на сторінках югославської преси. Зокрема, зверталася увага на відкриття українських шкіл у Чехії, становище української еміграції, іноді – на появу у югославських землях підозрілих українських націоналістів-фанатиків [23, с. 11].

У 1927 р. відкрито філії «Просвіти» у містечках та селах Королівства СХС/Югославії (район Бачки, Банату – місцевостей постійного проживання українців з XVIII ст.) [17, с. 40]. Поряд із нечисельними відділеннями товариства у селах, було утворено дві великі філії у югославських містах Белград та Нові Сад. Поступово, саме філія товариства у Белграді стала відігравати головну роль у процесі відстоювання та збереження української національної ідентичності. Вже наступного року кількість її членів зросла до 150 осіб, тоді як у загребській організації їх було лише 30 [6, с. 100].

Таким чином, ключовою у консолідації українських емігрантів стала белградська «Просвіта», очолювана І. Будзем, а допомагали їй філіали у Загребі (керівник товариства – В. Войтанівський), Нові Саді (очолював організацію Мельничук) та Скоп'є (голова – Петренко).

Проте, разом із відкриттям нових філій, кількісним збільшенням членів товариства, поляризувалися їхні погляди на подальший розвиток організації, що, зрештою, призвело спочатку до обрання нового, компромісного складу керівництва «Просвіти», а згодом – до виходу частини членів з її складу та заснування нової організації – «Української Громади» у Белграді [2, с. 27]. Справа у тому, що «Просвіта» об'єднувала різних за політичними поглядами людей: радикалів, які бачили українські землі незалежними, відстоювали цю ідею будь-якими способами і прагнули політизувати організацію; поміркованих, які вбачали головне завдання товариства у розширенні культурницької діяльності та розгалуженні її філій на югославській території.

Після розколу основною діяльністю «Просвіти» залишалось поширення української культури. Очолював товариство І. Будз. Просвітяни вдало гастролювали з постановкою українських п'єс. Вже 1929 р. представлено виставу «Невольник» з метою «...показати чужинцям українську культуру в правдивих фарбах» [12, с. 30]. Презентація п'єси пройшла успішно, проте через фінансові непорозуміння між учасниками у товаристві знову стався розкол і частина артистів проголосила згодом про утворення «Українського Драматичного Гуртка». Ті ж члени «Просвіти», які залишилися, прийняли до товариства нових учасників та продовжили гастролювати. Проте, вже зовсім скоро режисер постановок М. Манглер, разом із частиною акторів, відкололися від «Просвіти» (через невиплату заробітної платні акторській трупі) та почали самостійну діяльність. Об'єднання ж змінило назву і з 1929 р. діяло як Белградське драматичне товариство «Просвіта» [29, арк. 131].

Натомість новоутворена «Українська Громада», яку підтримали філії у Загребі та Нові Саді, розгорнула більш активну, в тому числі і політичну, діяльність. Вже у вересні 1928 р. затверджено статут організації; до складу її керівництва увійшли: В. Андрієвський (голова), М. Тумір (секретар), Л. Мікош (член правління, помер 1931 р.), М. Хляченко (член правління), Г. Шевчик (член правління) та ін. [2, с. 27]. Зазначені діячі встановили зв'язки з хорватською пресою і друкували на її сторінках статті про діяльність українців у світі, розви-

ток політичної ситуації на українських землях тощо. Крім того, члени «Української Громади» розпочали співпрацювати з просвітнім товариством м. Шид, організувавши там українську виставку, яка принесла моральне задоволення тим емігрантам, які давно втратили будь-які контакти з Батьківщиною [29, арк. 130]. Було проведено також концерт, на якому хор під керівництвом П. Загребельного виконував українські пісні [11, с. 31–32].

Проте, головним завданням, що постало перед організацією, стало об'єднання найактивніших українських емігрантських товариств та окремих представників у єдиний Союз Українських Організацій в Королівстві СХС [20, с. 245]. Згодом члени Української Громади повністю зосередилися на політичній діяльності. За показаннями П. Чорного, ця організація нараховувала не більше 60 осіб та підпорядковувалась керівництву УНР, ставлячи за мету боротьбу з радянським ладом та захоплення влади в Україні [10, арк. 12].

Протягом періоду становлення організації одним із головних її діячів був В. Андрієвський, який емігрував з українських земель 1919 р. з надією на поселення і подальше проживання у Австралії. Але, опинившись в окупованій італійцями Рієці, не отримав дозволу на переїзд до Риму для оформлення візи в Австралію і після 2-х місяців ув'язнення за підозрою у приналежності до більшовизму був відправлений за межі Італії. Так В. Андрієвський опинився в Королівстві СХС [8, арк. 16]. Саме у столиці держави – Белграді – він познайомився з активними українськими націоналістами (Черським, Вільковським та ін.) і вступив до «Просвіти».

Після розколу організації та утворення «Української громади», В. Андрієвський та інші члени останньої встановили контакти із тодішнім міністром іноземних справ Уряду УНР – О. Шулгиним. Результатом перемовин стала підтримка новоствореної організації з боку В. Філоновича – представника військового міністра УНР на Балканах [1]. Підтримка ця полягала у забезпеченні необхідною політичною літературою та координацією дій громадівців. Також В. Андрієвський представляв Громаду на засіданні українського емігрантського з'їзду у Празі, де присутні делегати визнали керівництво УНР єдиним законним урядом України, що покликаний вести боротьбу з радянською Росією до повного звільнення Батьківщини від більшовиків та відокремлення її від СРСР [8, арк. 18].

Після повернення з Праги В. Андрієвського було обрано головою «Української громади» і

на цій посаді він перебував до 1939 р. Потім поступово відійшов від керівництва, насамперед, через непорозуміння всередині організації. Проте ідеї про незалежність українських земель не полишив і вже у 1941 р., після нападу Німеччини на Радянський Союз, став працювати коректором на югославському радіо. Такі радіопередачі були організовані німецьким командуванням по всій території Югославії з пропагандистською метою [8, арк. 18–19]. Згодом В. Андрієвський переїхав до Німеччини.

Ще одним впливовим членом організації був український націоналіст М. Тумір. Відповідно до його показань [9] співробітникам СМЕРШу, вступити до «Української громади» М. Туміру вдалося одразу ж після її створення, коли організація нараховувала 40–45 членів та існувала на членські внески. Вже восени 1931 р. у приміщенні «Української громади», відбувся з'їзд українських націоналістичних організацій в Югославії, учасником якої був і М. Тумір. Окрім громадівців, на з'їзді були представники від просвітянських організацій Великого Бечкереку (М. Мельничук), Смедерево (П. Чорний, Б. Жежиленко), Нові Саду (Мартос), загалом – 9 делегатів. Головним питанням, що порушувалося на зібранні, стало голосування щодо обрання керівництва «Об'єднаного союзу українських націоналістичних організацій в Югославії», утвореного з ініціативи емігрантського уряду УНР в Белграді 1931 р. та покликаною здійснювати керівництво усіма вищезгаданими організаціями. До керівництва Союзом увійшли: Г. Шевчик – голова, В. Андрієвський – секретар, М. Тумір, М. Мельничук, Л. Богунець – члени правління [9, арк. 15]. Основним завданням, що ставилося перед організацією, було поширення антирадянської пропаганди з метою скинення пануючого в СРСР режиму та проголошення незалежності України. Важливо, що М. Тумір до 1941 р. активно відстоював зазначені політичні ідеї та проводив боротьбу щодо втілення їх у життя. У липні 1941 р. йому запропонували працювати перекладачем текстів на белградському радіо, а вже у лютому 1942 р. виїхав до Німеччини, де продовжив перекладацьку діяльність. Після поразки німецьких військ був заарештований та ув'язнений на 10 років.

Таким чином, на 1931 р. у Королівстві Югославія існувало декілька українських емігрантських культурно-просвітницьких організацій. Згідно з доповіддю [3, с. 135] представника військового міністра УНР на Балканах, підполковника В. Філоновича для військового міні-

стра УНР В. Сальського, найбільшими організаціями українських емігрантів були Громади у Белграді, Смедерево, Великому Бечкереку, «Просвіта» у Нові Саді та гурток у Скоп'є.

Варто зауважити, що зміна форми державного устрою у Королівстві СХС/Югославія, пов'язана з державним переворотом, а згодом і прийняття нової конституції, призвели до обмеження діяльності не лише емігрантських, але і власне югославських організацій та політичних партій. І, дійсно, на початку 1930-х рр. просвітяни не проявляли активності у своїй діяльності, а обмежувалися лише локальними зібраннями та проведенням культурницьких заходів. Вже влітку 1932 р. югославська влада заборонила діяльність белградської «Просвіти», що пов'язано було із загальним внутрішньополітичним курсом держави на централізацію та попередніми невдалими спробами центрального апарату вирішити назрілі міжнаціональні протиріччя демократичним шляхом.

Поряд з цим, після закриття української організації у Белграді, активізувалася робота «Просвіти» у Загребі. Хорватські депутати, намагаючись боротися із сербським централізмом та прагнучи знайти підтримку серед місцевого населення, схвалили такий крок українців.

Після марсельських подій 1934 р. (вбивство короля Югославії Олександра) та послаблення тиску центральної влади на місцях загребська «Просвіта» активізувала діяльність та відкрила 5 філій, 13 представництв, що охоплювали 24 населених пункти [16, с. 65]. Велику увагу висвітленню діяльності загребської «Просвіти» приділяли часописи «Рідне слово» (з жовтня 1933 р.) за редакцією о. М. Фірака, «Український клич» (з 7 червня 1934 р.) та «Вістник Українського Товариства Просвіти» (з 1936 р.) за редакцією В. Войтановського, а також періодична місцева газета «Vrbaske novine» [6, с. 105]. Плідна робота керівництва культурно-просвітницької організації сприяла збільшенню кількості її членів. У 1934 р. їх нараховувалось вже 619 чол. [26, с. 214] Протягом наступних років в центральній організації та її філіях продовжилася культурно-просвітницька діяльність, насамперед відбувалося відкриття бібліотек та читалень, із членських внесків та проданих книг закуповувалась українська періодика та нові книжки.

З початком німецької окупації Югославії товариство призупинило свою діяльність. Лише 11 липня 1941 р. було відновлено діяльність організації, проте тепер під назвою «Українське товариство Просвіта». Головним її завданням стало ведення пропаганди за «но-

вий порядок» у Європі, підготовка українців для подальшого застосування їхніх навичок на «звільнених» від більшовиків територіях. І. Будз очолив це товариство, заступником став Е. Черський, секретарем – І. Грещинський, касиром – Левко Богун [9, арк. 104]. Проте, відновлене товариство вже не мало нічого спільного із попередньою «Просвітою», адже діяло під пильним німецьким наглядом і виключно задля втілення німецьких планів.

Отже, українські культурно-просвітницькі організації, що виникли та розвинулися в югославських землях, першопочатково зіштовхнулися з проблемою перебування на території Королівства СХС/Югославія великої кількості російських емігрантських кіл. Непорозуміння полягало в тому, що югославська влада розглядала усіх емігрантів, які прибули зі сходу, як росіян, тому й кошти виділяла лише на місцеві емігрантські уряди, засновані й керовані росіянами.

Тому перше культурно-освітнє товариство «Просвіта», що було засноване у хорватському місті Загреб у червні 1923 р. ставило перед собою ключову мету: за допомогою поширення української культури консолідувати українських емігрантів в Королівстві СХС/Югославії.

Поступово, при збільшенні кількості членів центральних українських «Просвіт», відкриття їх нових філій по всій югославській території, першопочаткове завдання дещо втратило свою актуальність і на перший план вийшло збереження української національної ідентичності в умовах проживання емігрантів у поліетнічній централізованій державі.

Не дивлячись на численні розколи, часом меркантильну мотивацію діяльності емігрантських лідерів, існування культурно-просвітницьких товариств сприяло консолідації українців в Королівстві СХС/Югославії. В умовах нищення вітчизняної культури в межах УРСР діяльність культурно-просвітніх організацій за кордоном забезпечувала тяглість українського культурного процесу, сприяла збереженню творчого доробку попередників.

Загострення внутрішньої ситуації у Королівстві СХС/Югославія наприкінці 1930-х рр. призвело до згортання діяльності українських емігрантів, а захоплення цих територій нацистами у 1941 р. докорінно змінило всю структуру, мету і завдання українських організацій, але існування культурно-просвітницьких товариств сприяло консолідації українців в Югославії; діяльність її членів забезпечувала збереження української національної ідентичності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Василь Филонович: штрихи до біографії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukr-Fylonovych.html>
2. Відкриття української громади в Білгороді (Лист з Югославії) // Тризуб. – 1928. – № 50. – С. 27.
3. Власенко В. До історії міжвоєнної української політичної еміграції на Балканах / В. Власенко // Пам'ятки: археографічний щорічник / Держ. архів. служба України, УНДІАСД; редкол.: С.Г. Кулешов (гол. ред.) [та ін.]. – К., 2011. – Т. 12. – С. 124–145.
4. Власенко В. Українська громада у Белграді у міжвоєнний період : (за матеріалами паризького «Тризуба») / В. Власенко // Київська старовина. – 2011. – № 1. – С. 123–136.
5. Власенко В. Українська громада у Великому Бечкерекі (Югославія) у міжвоєнний період / В. Власенко // Київська старовина. – 2011. – № 3. – С. 41–48.
6. Власенко В. Українське товариство Просвіта в Загребі у 1922–1941 рр. (Організаційна структура) / В. Власенко // Русинистичні студії. – 2017. – В. 1. – № 1. – Р. 97–112.
7. Власенко В. Шевченківські свята міжвоєнної української еміграції в Югославії (за матеріалами паризького тижневика «Тризуб») / В. Власенко // Величина малих язичків, књижевних, культурних и исторических традициях. Зборник радова. – Нови Сад: Филозофски факултет, 2012. – С. 95–105 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.sumynews.com/xx/1929-1938-rosijska-radyanizatsiya-i-ukrajinska-vidpovid/item/636-shevchenkivski-sviata-mizhvoiennoi-ukrainkoi-emihratsii-v-yuhoslavii-za-materialamy-paryzkohto-tyzhnevika-qtryzubq.html>
8. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). АКС Андрієвський Василь Васильович, спр. № 148831.
9. ГДА СБУ, АКС Тумір Мар'ян Данилович, арх. спр. № 148832, Л. 102–107. Протокол допиту Будзь Івана Констянтиневича; 12 листопада 1944 р.
10. ГДА СБУ, АКС Чорний Пилип Якович, арх. № 209860.
11. З життя української еміграції // Тризуб. – 1929. – № 6. – С. 31–32.
12. З життя української еміграції // Тризуб. – 1929. – № 10. – С. 30.
13. Іванченко О. Хорватські національно-політичні сили в Королівстві СХС/Югославія (1918–1941 рр.) / О. Іванченко. – К., 2013. – 180 с.
14. Каменецький М. Погляд з України на минуле і сучасність української діаспори в Хорватії / М. Каменецький // Українці Хорватії. Матеріали і документи. Кн. 1. – Загреб: Культурно-просвітне товариство русинів і українців Загреб, 2002. – С. 90–96.
15. Козлітин В. Русская и украинская эмиграция в Югославии 1919–1945 гг. / В. Козлітин. – Х. : РА, 1996. – 476 с.
16. Козлітин В. Українські громадські організації в Югославії (20–30-ті рр. ХХ ст.) / В. Козлітин // Українська діаспора. – Київ-Чикаго, 1996. – № 9. – С. 52–69.
17. Ліський Б. З діяльності українських студентів у Хорватії (1920–1945 рр.) / Б. Ліський // Українці Хорватії. Матеріали і документи. Кн. 1. – Загреб : Культурно-просвітне товариство русинів і українців Загреб, 2002. – 230 с.
18. Малиновська О. Українська діаспора в південнослов'янських землях: короткий історичний нарис / О. Малиновська // Українська діаспора. – Київ-Чикаго, 1995. – № 8. – С. 12–28.
19. Мацяк Є. Українці в Хорватії / Є. Мацяк // Українці Хорватії. Матеріали і документи. Кн. 1. – Загреб. : Культурно-просвітне товариство русинів і українців Загреб, 2002. – С. 51–61.
20. М.-ир. З життя української еміграції в Югославії / М.-ир. // Розбудова нації. – 1929. Чер. – лип. – № 6–7. – С. 245.
21. Мільчев В. Запорожці на військовому кордоні Австрійської імперії наприкінці ХVІІІ ст. / В. Мільчев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ah.milua.org/zaporozhci-na-vijskovomu-kordoni-avstrijsko%D1%97-imperi%D1%97>
22. Нагірний М. Хорватські русини та українці: суспільство, ідентичність, культура наприкінці ХХ ст. / М. Нагірний. – Нововолинськ, 2012. – 328 с.
23. П. Ол. Лист з Югославії / Ол. П. // Тризуб. – 1927. – № 32. – С. 11.
24. Пашук В. «Закон про товариства» від 15 листопада 1867 р. і його вплив на розвиток українського національного руху в Галичині / В. Пашук // Народознавчі зошити. – 2000. – № 6 – С. 966–975.
25. Пащенко Є. Історичний контекст розвитку хорватської україністики в ХХ ст. / Є. Пащенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bib.irb.hr/datoteka/617632._2.doc
26. Перський С. Популярна історія товариства «Просвіта» у Львові / С. Перський. – Львів : Видання товариства «Просвіта», 1932. – 271 с.
27. Подорожній. Де-що про українську еміграцію на Балканах (Лист з Балканів) / Подорожній // Тризуб. – 1928. – № 9. – С. 14.

28. Стаценко Н. 250 років української діаспори в Югославії / Н. Стаценко // Українська діаспора. – Київ-Чикаго, 1995. – № 7. – С. 26–40.
29. Центральний державний архів зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ), ф. 15, оп. 1, спр. 165, арк. 131.

REFERENCES

1. Vasyľ Fylonovych: shtryhy do biografii' [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukr-Fylonovych.html>
2. Vidkryttja ukrai'ns'koi' gromady v Bilgorodi (Lyst z Jugoslavii') // Tryzub, 1928. – № 50. – S. 27.
3. Vlasenko V. Do istorii' mizhvojennoi' ukrai'ns'koi' politychnoi' emigracii' na Balkanah / V. Vlasenko // Pam'jatky: arheografichnyj shhorichnyk / Derzh. arhiv. sluzhba Ukrai'ny, UNDIASD; redkol.: S.G. Kuleshov (gol. red.) [ta in.]. – K., 2011. – T. 12. – S. 124–145.
4. Vlasenko V. Ukrai'ns'ka gromada u Belgradi u mizhvojenyj period : (za materialamy paryz'kogo «Tryzuba») / V. Vlasenko // Kyi'vs'ka starovyna. – 2011. – № 1. – S. 123–136.
5. Vlasenko V. Ukrai'ns'ka gromada u Velykomu Bechkereku (Jugoslavija) u mizhvojenyj period / V. Vlasenko // Kyi'vs'ka starovyna. – 2011. – № 3. – S. 41–48.
6. Vlasenko V. Ukrai'ns'ke tovarystvo Prosvita v Zagrebi u 1922–1941 rr. (Organizacijna struktura) / V. Vlasenko // Rusynystychny studyi'. – 2017. – V. 1. – № 1. – P. 97–112.
7. Vlasenko V. Shevchenkivs'ki svjata mizhvojennoi' ukrai'ns'koi' emigracii' v Jugoslavii' (za materialamy paryz'kogo tyzhnevnyka «Tryzub») / V. Vlasenko // Velychyna malyh jezchkyh, k'vuzhevnyh, kul'turnyh y ystorijskyh tradycijah. Zbornyk radova. – Novy Sad: Fylozofsky fakultet, 2012. – S. 95–105 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://history.sumynews.com/xx/1929–1938-rosijska-radyanizatsiya-i-ukrajinska-vidpovid/item/636-shevchenkivski-sviata-mizhvoiennoi-ukrainskoi-emihratsii-v-yuhoslavii-za-materialamy-paryzkoho-tyzhnevnyka-qtryzubq.html>
8. Galuzevyj derzhavnyj arhiv Sluzhby bezpeky Ukrai'ny (dali – GDA SBU). AKS Andrijevs'kyj Vasyľ Vasyľovych, spr. № 148831.
9. GDA SBU, AKS Tumir Mar'jan Danylovych, arh. spr. № 148832, L. 102–107. Protokol dopytu Budz' Ivana Konstjantynovycha; 12 lystopada 1944 r.
10. GDA SBU, AKS Chornyj Pylyp Jakovych, arh. № 209860.
11. Z zhyttja ukrai'ns'koi' emigracii' // Tryzub. – 1929. – № 6. – S. 31–32.
12. Z zhyttja ukrai'ns'koi' emigracii' // Tryzub. – 1929. – № 10. – S. 30.
13. Ivanchenko O. Horvats'ki nacional'no-politychni syly v Korolivstvi SHS/Jugoslavija (1918–1941 rr.) / O. Ivanchenko. – K., 2013. – 180 s.
14. Kamenec'kyj M. Pogljad z Ukrai'ny na mynule i suchasnist' ukrai'ns'koi' diaspory v Horvatii' / M. Kamenec'kyj // Ukrai'nci Horvatii'. Materialy i dokumenty. Kn. 1. – Zagreb: Kul'turno-prosvitnje tovarystvo rusyniv i ukrai'nciv Zagreba, 2002. – S. 90–96.
15. Kozlitin V. Russkaja i ukrainskaja jemigracija v Jugoslavii 1919–1945 gg. / V. Kozlitin. – H. : RA, 1996. – 476 s.
16. Kozlitin V. Ukrai'ns'ki gromads'ki organizacii' v Jugoslavii' (20–30-ti rr. HH st.) / V. Kozlitin // Ukrai'ns'ka diaspora. – Kyi'v-Chykago, 1996. – № 9. – S. 52–69.
17. Lis'kyj B. Z dijאלnosti ukrai'ns'kyh studentiv u Horvatii' (1920–1945 rr.) / B. Lis'kyj // Ukrai'nci Horvatii'. Materialy i dokumenty. Kn. 1. – Zagreb. : Kul'turno-prosvitnje tovarystvo rusyniv i ukrai'nciv Zagreba, 2002. – 230 s.
18. Malynovs'ka O. Ukrai'ns'ka diaspora v pivdenoslov'jans'kyh zemljah: korotkyj istorychnyj narys / O. Malynovs'ka // Ukrai'ns'ka diaspora. – Kyi'v-Chykago, 1995. – № 8. – S. 12–28.
19. Macjah Je. Ukrai'nci v Horvatii' / Je. Macjah // Ukrai'nci Horvatii'. Materialy i dokumenty. Kn. 1. – Zagreb.: Kul'turno-prosvitnje tovarystvo rusyniv i ukrai'nciv Zagreba, 2002. – S. 51 – 61.
20. M. – yr. Z zhyttja ukrai'ns'koi' emigracii' v Jugoslavii' / M. – yr. // Rozbudova nacii'. – 1929. Cher. – lyp. – № 6–7. – S. 245.
21. Mil'chev V. Zaporozhci na vijs'kovomu kordoni Avstrijs'koi' imperii' naprykinci HVIII st. / V. Mil'chev [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ah.milua.org/zaporozhci-na-vijskovomu-kordoni-avstrijsko%D1%97-imperi%D1%97>
22. Nagirnyj M. Horvats'ki rusyny ta ukrai'nci: suspil'stvo, identychnist', kul'tura naprykinci HH st. / M. Nagirnyj. – Novovolyns'k, 2012. – 328 s.
23. P. Ol. Lyst z Jugoslavii' / Ol. P. // Tryzub. – 1927. – № 32. – S. 11.
24. Pashuk V. «Zakon pro tovarystva» vid 15 lystopada 1867 r. i jogo vplyv na rozvytok ukrai'ns'kogo nacional'nogo ruhu v Galychni / V. Pashuk // Narodoznavchi zoshyty. – 2000. – № 6 – S. 966–975.
25. Pashhenko Je. Istorychnyj kontekst rozvytku horvats'koi' ukrai'nistyky v HH st. / Je. Pashhenko [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://bib.irb.hr/datoteka/617632._2.doc

26. Pers'kyj S. Populjarna istorija tovarystva «Prosvita» u L'vovi / S. Pers'kyj. – L'viv: Vydannja tovarystva «Prosvita», 1932. – 271 s.
27. Podorozhnij. De-shho pro ukrai'ns'ku emigraciju na Balkanah (Lyst z Balkaniv) / Podorozhnij // Tryzub. – 1928. – № 9. – S. 14.
28. Stacenko N. 250 rokiv ukrai'ns'koi' diaspory v Jugoslavii' / N. Stacenko // Ukrai'ns'ka diaspora. – Kyi'v-Chykago, 1995. – № 7. – S. 26–40.
29. Central'nyj derzhavnyj arhiv zarubizhnoi' ukrai'nyky (dali – CDAZU), f. 15, op. 1, spr. 165, ark. 131.

© Оксана Гула

(Киев)

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УКРАИНСКИХ КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В КОРОЛЕВСТВЕ СХС/ЮГОСЛАВИЯ КАК ФАКТОР СОХРАНЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ (1918–1941 ГГ.)

Исследованы ключевые направления деятельности главных украинских культурно-просветительских организаций в Королевстве СХС/Югославия (Просвиты, Громады). Установлено, что значительное внимание в их деятельности уделялось также и политической работе. Как следствие, украинская эмиграция не только сохраняла свою национальную идентичность в условиях конкуренции с российскими организациями, но и разрабатывала политическую стратегию восстановления независимого государства. В контексте культурной деятельности особое внимание уделено театральным постановкам, которые популяризировали Украину в югославском обществе. Раскрыты причины многочисленных расколов указанных организаций: кроме мировоззренческих споров большое значение имели сугубо бытовые факторы.

Изучена роль отдельных личностей (В. Андриевского, И. Будза, М. Тумира) в процессе формирования украинских культурно-просветительских организаций, их деятельности и выработке политической позиции. В статье также прослеживается политическая эволюция этих деятелей в межвоенное время: от отстаивания украинской государственности в формате УНР к примирению с идеями нацистского «нового порядка», конечной целью которого было порабощение украинского народа. Такая эволюция имела объективный характер: зажата между двумя диктатурами, украинская эмиграция, стремясь к мировоззренческой солидаризации с западным миром, была вынуждена осуществить этот выбор.

В статье использованы неопубликованные документы Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины.

Ключевые слова: эмигрантские организации, «Просвита», Украинская Громада, переориентация, раскол, Королевство СХС/Югославия.

© Oksana Gula

(Kyiv)

ACTIVITY OF UKRAINIAN CULTURAL AND EDUCATIONAL ORGANIZATIONS IN KINGDOM SCS / YUGOSLAVIA AS A CHARTER OF NATIONAL IDENTITY PROTECTION (1918–1941)

The article is investigated the key areas of the main Ukrainian cultural and educational organizations in the Kingdom SCS/Yugoslavia (Prosvita, Hromada) activity. It was found that much attention was paid to their political work. As a result, Ukrainian emigration not only preserved the national identity in conditions of competition with Russian organizations, but also produced a political strategy for the reconstruction of an independent state. In the context of cultural activities, special attention is paid to theatrical productions that popularized Ukraine in the Yugoslav society. The reasons for the numerous splits of the mentioned organizations were revealed: in addition to ideological disputes, domestic factors were important too.

The role of individual personalities (V. Andrievsky, I. Budz, M. Tumir) in the process of Ukrainian cultural and educational organizations shaping, their activities and development of a political position have been studied. The article also traces the political evolution of these figures in the interwar period: from the advocacy of Ukrainian statehood in the format of the Ukrainian National Republic to reconciliation with the ideas of the Nazi «new order», the ultimate aim of which was the enslavement of the Ukrainian people. Such an evolution has an objective nature because the Ukrainian emigration was locked between two dictatorships and it seeking to ideological solidarity with the Western world but the Ukrainian emigration was doomed to make that choice.

The promotion of Ukrainian national identity by the Prosvita was closely connected with the residence of Russian emigre circles on the territory of the Kingdom of SCS / Yugoslavia. The Yugoslav

authorities viewed all emigrants who came from the East as Russians, and therefore allocated funds only to local emigrant governments what established and controlled by Russians. The number of nationally conscious Ukrainians was insignificant and they had no influence on central government.

Therefore, the cultural and educational organization Prosvita was founded precisely in the Croatian city of Zagreb in June 1923 and set itself the following aim: to consolidate the Ukrainian emigrants in Kingdom of SCS / Yugoslavia with the help of Ukrainian culture spread.

It should be noted that the change in the form of government in the Kingdom of SCS / Yugoslavia was associated with the coup and making of the new constitution led to the restriction of the activities not only emigrant organizations, but also Yugoslav organizations and political parties themselves. Indeed, at the beginning of the 1930s, the Ukrainian emigrants did not show activity in their work, but limited only to local gatherings and cultural events.

The article focuses on internal misunderstandings among members of emigrant organizations and it concludes that this reason was one of the key in their split. Despite on the numerous divisions, mercantile motivation for the activities of emigrant leaders at times, the existence of cultural and educational societies contributed to the consolidation of Ukrainians in the Kingdom of SCS / Yugoslavia. In the conditions of Ukrainian culture destruction within the USSR, the activities of cultural and educational organizations abroad ensured the continuity of the Ukrainian cultural process and contributed to the saving of the predecessors creative work.

The article used previously unpublished documents of the Security Service of Ukraine Branch-Wise State Archive.

Key words: emigrant organizations, politics, national figures, reorientation, split, Kingdom of SCS / Yugoslavia.

До редакції надійшла 13.10.2017.

УДК 378.4(477–25)КНУ«1937/1945»(091)
<https://doi.org/94.10347/2522–4111.2017.37.1.5>

© **Анатолій Коцур**
(Київ)

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТ У 1937–1945 РР. (СПОГАДИ ПРОФЕСОРА І. А. ГРИЦЕНКА)

Важливими для науковців та загалу є матеріали, що стосуються сторінок історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Особливу цінність складають спогади людини, яка навчалася в університеті, захищала в його стінах кандидатську і докторську дисертації. Мова йде про доктора історичних наук, професора Івана Антоновича Гриценка.

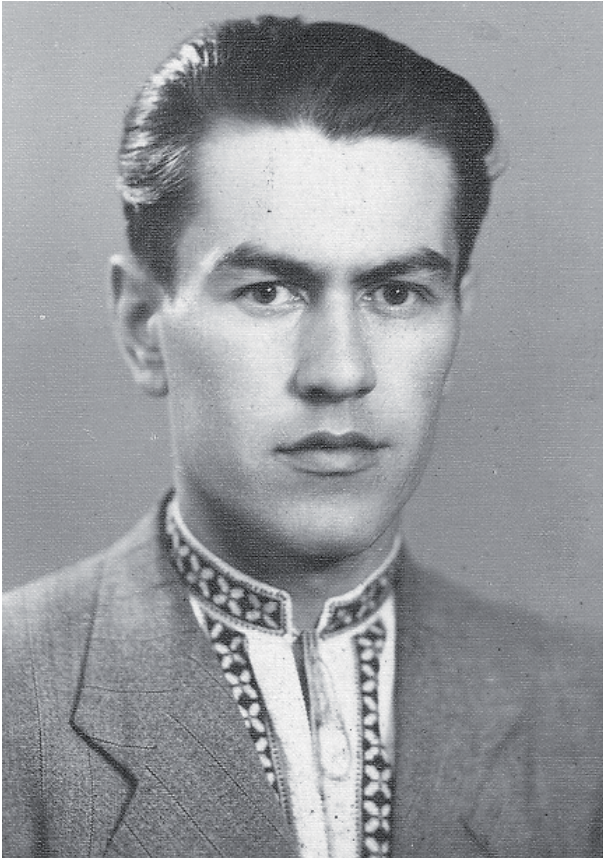
Для того, щоб читач більше дізнався про біографічне поле І.А. Гриценка, подаємо виклад найважливіших віх його життєвого шляху. Також продовжуємо у № 37 «Часопису української історії» видрук спогадів професора про київський період його життя (1937–1941 рр.). Особливо ретельно І.А. Гриценко описує приміщення Червоного корпусу, навчальний процес у стінах Шевченкового університету, життя та побут студентства, наукові інтереси, культурні та спортивні уподобання тощо. Матеріали друкуються в авторській редакції.

Ключові слова: Іван Антонович Гриценко, Київський університет, спогади, біографія, історичний факультет, студенти, навчальний процес.

(Продовження. Початок у випуску 36 «Часопису української історії»).

Після закінчення лекцій обідали в їдальні, розташованій тут же в учбовому корпусі, і направлялися в один із читальних залів університетської бібліотеки. Найбільшим був зал, призначений для студентів усіх курсів і факультетів. Високими дверима, що розсувалися, він з'єднувався з актовим залом і в разі потреби двері розкривалися і читальний зал становив продовження залу актового. Читальний зал мав кілька сот спеціально обладнаних за довгими

столами місць для читачів. Столи розташовувалися двома широкими рядами з покритим килимною доріжкою проходом поміж них. В залі завжди панувала ідеальна робоча атмосфера. По килимній доріжці тихенько проходжався спеціально призначений працівник бібліотеки, який стежив за дотриманням належного порядку. Бувало лиш хто із читачів пошепки звернеться до сусіда, як він тут же підходив і нагадував, що розмовляти заборонено.

І.А. Гриценко

У другій половині дня, після закінчення лекцій, потрапити в читальний зал, із-за великого напливу читачів, було важко і ми, щоб гарантувати собі місця, вимушені були заздалегідь займати їх, заносючи під час перерви і залишаючи на столах свої портфелі.

Забезпечивши себе в такий спосіб робочим місцем і замовивши потрібну літературу, ми працювали над нею до пізнього вечора. Часом робили перерви для занять громадськими справами. Вечеряли в поряд із читальним залом розташованому буфеті. І лише о 22-й годині, коли читальний зал закривався, ми залишали учбовий корпус і трамваями роз'їжджалися по гуртожитках. І так з дня на день, від понеділка до суботи упродовж усього робочого тижня.

Крім загального читального залу студенти-історики могли користуватися історичним кабінетом, свого роду філіалом університетської бібліотеки. На історичному факультеті він займав три кімнати: центральну і дверима з нею зв'язаними двома боковими. Від загального читального залу історичний кабінет відрізнявся багатьма зручностями. Його робочі місця було облаштовано індивідуальними столиками, а книжковий фонд складався виключно з історичної літератури. Працюючим у кабінеті не потрібно було робити її попередні

замовлення. Вона знаходилася тут же в розташованих уздовж стін на всю їх висоту закритих стелажах. Досить було назвати потрібну книгу чи журнал і завідуючий зразу ж діставав їх з полиці і передавав замовнику. За існуючим порядком для роботи в історичному кабінеті допускалися студенти третього і старших курсів. Нам же хотілося потрапити в це зручне і затишне помешкання уже з першого курсу і ми всіляко намагалися викликати прихильність завідуючого, щоб одержати його дозвіл на це. Лаборант Поляков, який у ті довоєнні роки завідував кабінетом, при наявності вільних місць задовольняв наші просьби. Поляков був уже літньою людиною, знався у спеціальних історичних дисциплінах, відзначався також глибокою обізнаністю з історичними джерелами і літературою і ми часто послуговувалися його порадами і консультаціями.

У Центральному (Червоному) корпусі університету знаходився ще один підрозділ університетської бібліотеки, який називався Фундаментальною бібліотекою, її книжковим фондом і читальним залом користувалися викладачі, аспіранти і студенти п'ятого курсу.

Помимо університетської бібліотеки студенти університету як і інших ВУЗів Києва, користувалися обласною державною бібліотекою ім. ВКП(б), Державною історичною бібліотекою і Бібліотекою Академії Наук Української РСР. Перші дві були доступні для студентів усіх курсів, а в бібліотеку Академії Наук мали доступ лише студенти третього і старших курсів. Для них у бібліотеці було влаштовано окремий, так званий студентський зал. Ми широко користувалися цією можливістю і багато з нас, починаючи з третього курсу, систематично працювали в читальному залі академічної бібліотеки. Нерідко проникали в академічну бібліотеку і студенти першого та другого курсів. У своїх студентських квитках (а це були далеко не поодинокі випадки), вони виправляли «студент I курсу» чи «студент II курсу» – на «студент III курсу» і цього було досить, оскільки студентський квиток являвся одним із документів, на підставі якого на контрольному вході пропускали читачів до бібліотеки. Помимо всіх зручностей робота в Бібліотеці Академії Наук запам'яталася зустрічами з письменницькою елітою України. Бувало під кінець робочого дня зайде в читальний зал директор бібліотеки і, звернувшись до читачів, говорить: «До нас завітали письменники. Якщо не заперечуєте, вони готові зустрітись з вами». Звичайно, читачі виявляли лише радість можливості такої зустрічі. І в читальний зал за-

ходили В. Сосюра, А. Малишко, І. Ле, П. Тичина, М. Рильський і ще дехто із відомих майстрів пера. В атмосфері щирої доброзичливості вони розповідали про свої здобутки, ділилися планами на майбутнє, читали уривки своїх нових, неопублікованих творів.

Як університетська, так і академічна та міські державні бібліотеки були добре укомплектованими історичною літературою дореволюційних видань. Там зберігалось усе, що видавалось до 1917 року в Києві, Петербурзі, Москві, інших містах України, Росії і закордоном з цієї галузі: підручники і курси лекцій, монографічні дослідження, літописи, мемуари, багатотомні збірки документів і матеріалів, річні комплекти журналів... З середини 1930-х років, очевидно на виконання уже згадуваної постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 1934 року «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» чимало з дореволюційних видань перевидавалось. Із тих, що запам'яталися, назву п'ятитомний «Курс русской истории» В. Ключевського, перевиданий у 1937 році, восьмитомну «Историю XIX века» Е. Лависс і А. Рамбо, перевидану двічі: у 1937 і в 1938–1939 роках. Ми стежили за появою цих видань і багато хто з-поміж нас купували їх, створювали свої власні бібліотеки. Мною також у ті роки були придбані обидва тільки-но названі багатотомні видання. Одночасно активізувалася наукова і видавнича діяльність радянських істориків. Все частіше і частіше появлялись з друку підготовлені ними праці. Зокрема, в галузі історії України саме тоді вийшло кілька випусків «Нарисів історії України», їх авторами були співробітники створеного в 1936 році Інституту історії України Академії наук Української РСР. У 1937 р. світ побачив перший випуск «Нарисів» (Гуслистий К., Ястребов Ф. Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII ст.), у 1939 р. появились другий (Гуслистий К. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею: з XIV ст. по 1569 рік) і восьмий (Ястребов Ф. Україна в першій половині XIX ст.) випуски «Нарисів», у 1940 р. – четвертий випуск (Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії: 1648–1654 рр.) і в 1941 р. – третій випуск (Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст.: 60-ті роки XVI – 30-ті роки XVII ст.).

Поряд із названими випусками «Нарисів» працівники Інституту історії України опублі-

кували в 1939 і 1941 рр. відповідно перший і третій томи «Історії України в документах і матеріалах», а в 1938, 1940 рр. – перший і другий випуски «Хронології історії України». У 1940 р. під редакцією С. Білоусова, К. Гуслистого, О. Оглобліна, М. Петровського, М. Супруненка, Ф. Ястребова (всі вони – співробітники Інституту історії України) вийшов з друку короткий курс «Історії України».

Появлялися праці і наших учителів – викладачів історичного факультету. Зокрема, у 1940 році була опублікована монографія М.І. Марченка «Боротьба Польщі і Росії за Україну в середині XVII ст.».

Всі зараз названі радянські видання опрацьовувались нами в першу чергу в час позалекційної роботи над курсом «Історії України». Великою популярністю у студентів користувалася праця Б.Д. Грекова «Феодальные отношения в Киевском государстве», яка в 1936 р. вийшла першим, а в 1937 р. – другим виданням.

Із дорадянських видань для самостійної роботи викладачами історії України нам рекомендувались «Історія українського народу» О. Єфименко та «Історія України-Русі» М. Аркаса. Багато хто з-поміж нас опрацьовували також рекомендовані викладачами монографії М. Костомарова, «Історію запорізьких козаків» Д. Яворницького. З інтересом прочитували «Устное повествование бывшего запорожца Н. Коржа» та ін.

З курсу історії СРСР для студентів-істориків мого покоління посібниками були радянський підручник для ВУЗів «История СССР», перший том якого появилася у 1939 р. і уже згадуваний підручник для 3–4 класів середньої школи «Краткий курс истории СССР» А. Шестакова, вперше опублікований у 1937 році. Останній слугував нам у якості розширеної програми. З історії СРСР в числі інших викладачами нам рекомендувались також «Лекции по русской истории» і «Очерки по истории смуты в Московском государстве XVI–XVII вв.» С. Платонова, двадцятидев'ятитомна «История России с древнейших времен» С. Соловйова, п'ятитомний «Курс русской истории» В. Ключевського.

Працюючи в позалекційний час над монографічними дослідженнями і журнальними публікаціями, в окремих зошитах робили виписки найбільш важливого з прочитаного, а на спеціально залишених широких полях конспектів лекцій (до однієї третини ширини зошита) вписували відсутні в конспектах і взяті з підручників факти. Це надавало нашим конспектам лекцій більш повного, об'ємного змісту,

що разом із виписками із прочитаних монографій і журнальних статей створювало великі зручності і полегшення при підготовці до екзаменів і заліків.

Екзамени і заліки здавали двічі на рік: в час зимової і літньої сесій. Зимові екзаменаційна сесія тривала з 2-го по 23-є січня, після чого протягом двох тижнів (до 7-го лютого) ми мали зимові канікули. Літня екзаменаційна сесія продовжувалась від 7-го по 30 червня. Місяці липень і серпень були канікулярними. Для підготовки до екзаменів викладачі ніколи не давали нам ніяких питань. Єдиним документом на підставі якого готувався екзамен була розгорнута програма предмету. Такі програми з усіх предметів, що виносилися на сесію, розмножувалися друкарським способом і роздавалися студентам. Не готувалися викладачами заздалегідь і екзаменаційні білети.

У час екзамену викладач, гортаючи програму, формулював і пропонував студенту записати для обдумування питання. Звичайно таких питань було три. Слухаючи відповідь, екзаменатор уточнював сказане студентом, задавав додаткові питання з інших розділів програми.

Екзамени відзначалися високою мірою вишуканості, проводилися у виключно доброзичливій, спокійній атмосфері. Викладачі не зазнавали стороннього тиску щодо оцінки знань студентів. Не тиснули на викладача-екзаменатора і студенти виставленням на екзаменаційний стіл букета квітів.

Квіти дарували викладачам, але не під час екзамену, а по закінченні читання викладачем лекційного курсу. В час останньої лекції після сказаних викладачем слів «На цьому дозволяйте закінчити...» студенти вставали, до кафедри підходив староста, від імені всіх висловлював подяку за науку, за прочитані лекції, а одна з студенток під оплески вручала квіти.

Під час екзамену критерієм, яким керувалися викладачі в оцінці знань студентів був лише і лише ступінь опанування програмового матеріалу. Викладач ставив у залікову книжку позитивну оцінку тільки пересвідчившись у засвоєнні студентом курсу. Нерідко студенту доводилося перескладати екзамени по кілька разів. А на моєму курсі був випадок, коли студент Михайло Г. екзаменувався з латинської мови 7 разів. І лише по цьому викладач поставив у його заліковій книжці задовільну оцінку.

Поміж лекцій, висиджувань у читальних залах бібліотек та екзаменів багато хто з нас виявляв інтерес до наукового життя факультету. При зручній нагоді ми цікавилися у наших

викладачів ними опублікованими науковими працями. Найчастіше це бувало при першому знайомстві з викладачем. Коли він, розпочавши лекційний курс, у кінці вступної лекції звертався до аудиторії: «А тепер, які в кого є запитання?», серед питань, що стосувалися теми, хтось задавав і таке: «А які у Вас є наукові праці?» Відповідь на це запитання вислуховувалася в якійсь особливій тиші, що раптом наставала.

Іноді відвідували засідання Вченої Ради історичного факультету. Разом з Андрієм Тараном, Василем Спицьким, Василем Горбачем, Петром Плаховим, Євсеем Драюком, Аркадієм Бакліцьким, Олександром Скумінім, Василем Лихачем і ще деким із однокурсників двічі довелось побувати на її засіданнях і мені. На одному з них проходив захист дисертації. Основним офіційним опонентом виступав професор К.В. Штепа. Скільки він висловив критичних зауважень! Важко і передати: «того важливішого джерела дисертант не використав», «там у цитаті допустив перекручення тексту», «у роботі мають місце протирічливі взаємовиключаючі положення...». Не залишив від дисертації каменя на камені і зробив висновок: «Все ж, незважаючи на вказані та можливі і інші нами непомічені недоліки (бачте, йому мало помічених!), дисертант проробив велику роботу, вніс певний вклад у дослідження проблеми і заслуговує присудження йому наукового ступеня кандидата історичних наук». Таємним голосуванням Рада переважною більшістю голосів підтримала цю пропозицію.

Обмінюючись потім враженнями про перебіг цього захисту, ми дійшли думки, що в жарті проф. А.О. Введенського, що «захист дисертації це – двадцять хвилин ганьби і забезпечена старість» мабуть таки якась доля істини є.

На іншому засіданні Вчена Рада історичного факультету, в присутності набагато більшої кількості студентів, вшанувала академіка Беркута Леоніда Миколайовича з нагоди його 60-річчя. Були квіти, доповідь про життєвий шлях і науково-педагогічну діяльність ювіляра і численні привітання, у тому числі виголошені старогрецькою і латинською мовами. У наших очах останніми не лише віддавалася данина давній університетській традиції, а й підкреслювалася особлива вага академіка-ювіляра, як вченого і педагога.

Матеріальну основу життя переважної більшості студентів становила стипендія. Вона забезпечувала студентів, хоч і скромні, однак стабільні матеріальні умови існування. Із стипендії вираховувалася невелика, суто символіч-

на, сума за проживання в гуртожитку. Того, що залишалося, вистачало на скромне харчування і задоволення найбільш нагальних культурно-побутових потреб (відвідування театру, кіно, проїзд трамваєм тощо). Іноді купували книги.

До вересня 1939 р. стипендію одержували всі студенти, навіть ті, що мали незадовільні оцінки. Пригадую, коли в час мого навчання на перших курсах поодинокі студенти п'ятого курсу, отримуючи стипендію, мали академзаборгованість ще за другий-третій, а то навіть перший курс. Єдиною неприємністю, якої зазнавав такий студент, була затримка деканом виплати йому стипендії до ліквідації академзаборгованості. Студент обіцяв, одержував затриману стипендію, потім знаходив і пояснював декану поважні причини, що не дозволили йому вчасно виконати дану обіцянку. Призначався новий термін. І так з місяця в місяць...

З вересня 1939 р. в навчанні і матеріальному побуті студентів сталися різкі зміни, їх викликала урядова постанова, якою встановлювалася плата за навчання у ВУЗах і радикально мінявся існуючий порядок призначення стипендії. Право на її одержання надавалося лише тим студентам, у залікових книжках яких за підсумками екзаменаційної сесії значилося 75% відмінних і 25% добрих оцінок. Якщо, приміром, на сесію виносило чотири екзамени, то на стипендію міг розраховувати лише той, хто три з них складав на «відмінно» і один – на «добре».

Тією ж постановою у ВУЗах вводилося частково вільне відвідування аудиторних занять. Студенту надавалося право на свій вибір частину лекцій і практичних занять не відвідувати. Він зобов'язаний був лише попередити деканат, які саме лекції мав намір пропускати.

Проведення в життя положень названої постанови передусім привело до змін матеріальних умов життя студентів. Якщо до постанови стипендію одержували всі, навіть ті, що мали незадовільні оцінки, то уже після зимової екзаменаційної сесії 1939–1940 навчального року багато студентів залишилося без неї. У їх числі немало було й тих, хто з чотирьох оцінок одержав дві відмінних і дві добрих.

Зміни матеріальних умов життя студентів викликали певні ускладнення в їхньому навчанні. Якщо раніше, одержуючи стипендію і маючи в якійсь мірі забезпечену матеріальну сторону життя, студент основну увагу міг зосереджувати на навчанні, то після вересневої 1939 р. урядової постанови, внаслідок якої значна частина студентів утратила стипендію, на перший план у житті багатьох студентів вису-

нулось питання про забезпечення себе хлібом насущним. Студенти, які втратили стипендію, кинулись у пошуках роботи.

Знаходили її, де хто міг. Передусім, без проблем можна було влаштуватися репетитором невстигаючих учнів. Студенту при зверненні у будь-яку школу з готовністю називали кілька адрес таких учнів. Студенти старших курсів влаштовувалися позаштатними лекторами в обласному лекційному бюро. Частина студентів направлялася органами народної освіти учителями у вечірні школи дорослих, що утримувалися фабзавкомми промислових підприємств. (Тоді серед робітничої молоді знаходилася ще якась кількість малописьменних). Нерідко студенти організовувалися у бригади по 5–6 чол. і відряджувалися розвантажувати чи навантажувати вагони на залізничній станції або баржі у річковому порту. Названими та й іншими видами робіт у якійсь мірі частина студентів займалася і раніше. Однак до 1939 р. це був лише підробіток до основного – стипендії. Після 1939 р. заробітки, до яких вимушені були звернутись набагато більше студентів, стають для них основним джерелом існування.

Масове звернення студентів до різного виду заробітків негативно вплинуло на відвідування лекцій. З офіційного дозволу деканату, що передбачалося урядовою постановою, студент на свій вибір міг пропускати частину аудиторних занять. І недавно переповнені аудиторії помітно поріділи. Зменшилося багатолюдство і в читальних залах бібліотек. Якщо раніше, щоб забезпечити себе місцем у читальному залі потрібно було заздалегідь зайняти його, занісши в час перерви і залишивши на столі свій портфель, то тепер із вільними місцями проблем не було.

Вимоги ж у час екзаменаційних сесій продовжували бути високими, і основна робота багатьох студентів над засвоєнням матеріалу лекційних курсів перемістилася із аудиторій та читальних залів бібліотек на пізньовечірні й нічні години в кімнати проживання гуртожитків.

Університет мав кілька гуртожитків. Із них передусім назву гуртожиток по вул. Басейній. Розташовувався поряд із Бессарабським ринком, займаючи в кількоповерховому будинку один поверх. Круті сходи, вузький коридорчик, різні за площею кімнатки створювали певні незручності для мешканців. Та все це перекривалося недалекою відстанню від університету і в ньому жили переважно студенти п'ятих курсів.

Інший, теж невеликий, гуртожиток знаходився у будинку по вул. Тарасівській, поряд із Ботанічним садом Академії наук УкрРСР, у

безпосередній близькості від учбових корпусів університету. Відносився до престижних. Основним контингентом його мешканців також були п'ятикурсники.

До невеликих відносився ще гуртожиток по вул. Червоноармійській. Розташовувався недалеко театру Музкомедії. Там проживали студенти різних курсів і факультетів.

Невеликим вважався також гуртожиток, розташований на одному із поверхів будинку на розі вулиць Л. Толстого і Володимирської.

Чи не найменшим за площею і кількістю проживаючих був гуртожиток по вул. Новопавлівській (в районі Сінного базару). У невеликому будинку, на другому поверсі, поряд із приміщенням видавництва «Радянська школа» він займав лише кілька кімнат. Кімнати були великими, розрахованими на 10–12 ліжок кожна. У них мешкали переважно студенти других-третьох курсів.

Нарешті, два найбільших університетських гуртожитки знаходились: один по вул. Жертв Революції (пізніше вулиця називалася Героїв Революції), другий – по вул. Повітрянофлотському шосе. Перший займав частину приміщень готелю і келій колишнього Михайлівського Золотоверхого монастиря. У монастирському готельно-келійному комплексі крім університетського розміщувались ще гуртожитки педагогічного і медичного інститутів. Великої принада гуртожитку надавали зручність трамвайного сполучення з учбовими корпусами університету, сусідство Володимирської гірки і близькість Дніпра. Гуртожиток вважався престижним. У ньому прагнули одержати місце студенти всіх курсів і факультетів.

Гуртожиток по Повітрянофлотському шосе був найбільшим. На відміну від усіх інших, розміщених у пристосованих, колись зведених, будівлях, він займав чотириповерховий, побудований за спеціальним проектом і зданий в експлуатацію на початку 1938 року, будинок. Гуртожиток відрізнявся наявністю багатьох побутових зручностей. Передусім, кімнати для проживання були лише чотири- і двомісні, мали повний комплект виготовлених за спецзамовленням меблів. Якщо перед цим названі гуртожитки забезпечували проживаючих лише окропом для чаю, то тут на кожному поверсі крім кубових із окропом студенти мали можливість користуватися кухнями, побутовими кімнатами і душовими. Гуртожиток мав буфет. На першому поверсі поряд із вхідними дверима знаходився гардероб для верхнього одягу, а на другому, третьому і четвертому поверхах – просторі вестибюлі для відпочинку.

Гуртожиток розташовувався на околиці мікрорайону Чоколівка (Солом'янка). Зразу ж за ним простягалось цілинне поле. Його пологі балки покривалися зимою товстим шаром снігу, а весною – густим різотрав'ям, що створювало зручності в зимовий час для лижних прогулянок, а в весняно-літню пору – для відпочинку і занять науками на лоні природи. В гарну сонячну годину по балках поля то тут, то там іноді можна було побачити групки студентів, які, загораючи на сонці, щось читали, занотовували, або обмінювались думками.

При всіх названих принадах гуртожиток по Повітрянофлотському шосе мав і свої незручності. Найбільш значною була та, що він порівняно з іншими гуртожитками знаходився на найбільшій відстані, до того ж мав ненадійне сполучення з учбовими корпусами університету. Чоколівку з центром міста зв'язував єдиний – Восьмий – маршрут кийського трамваю. Крім студентів університету, ним користувалися ще студенти педагогічного інституту, чотириповерховий гуртожиток якого знаходився поряд із університетським, численні місцеві жителі, а також студенти і викладачі технологічного інституту харчової промисловості ім. А. Мікояна та персонал артилерійського училища, розташованих там же. У години пік вагони трамваю бралися штурмом, багатьом не удавалось утиснутися у них і доводилось долати неблизький шлях пішком. Із-за цього в гуртожитку проживали переважно студенти молодших курсів. Старшокурсники прагнули одержати місце в гуртожитках, розташованих ближче до учбових корпусів.

Відповідно до штатів адмін.-господарської частини в гуртожитках були коменданти, прибиральниці, вахтери при вході і кастелянші для обміну постільної білизни, який проводився один раз на тиждень.

Колективи співмешканців кімнат формувалися здебільшого за принципами земляцтва і братства. Не тільки в гуртожитках, а й у кімнатах в основному проживали разом студенти різних факультетів і курсів. Це мало свої переваги, оскільки згуртовувало студентський колектив усього університету, давало змогу студентам повсякденно обмінюватися інформацією з різних галузей науки, що сприяло їх загальному розвитку.

Великим авторитетом і впливом користувалися студентські ради гуртожитків. Разом з комендантами вони вирішували всі питання внутрішнього розпорядку, дисципліни, санітарного стану приміщень і навколишньої території та ін. Нерідко студенти запрошували викла-

дачів у гуртожиток «на чашку студентського чаю». У час цих зустрічей велися відверті, щирі розмови на вільні теми. В них обговорювалися проблеми не тільки історичної науки, а й мистецтва, літератури, нашого тодішнього повсякдення. Звичаям ж (чи практики) обов'язкового відвідування гуртожитку викладачами, тим більше чергування викладачів у гуртожитках, не було.

У час навчання на історичному факультеті в ту довоєнну пору мені прийшлося жити в трьох університетських гуртожитках: у гуртожитку по Повітрянофлотському шосе – з часу здачі його в експлуатацію на початку 1938 року і до закінчення мною першого курсу – в одній кімнаті з моїм однокурсником Ізею Краснопольським, студентом факультету іноземних мов (німецьке відділення) Миколою Дятленком і філологом Михайлом Ігнатенком; у гуртожитку по вул. Новопавлівській в час навчання на другому курсі у великій кімнаті разом із однокурсником Володимиром Саєнком, математиком Андрієм Крупіним, ще кількома математиками і біологами і в гуртожитку по вул. Жертв Революції в час навчання на третьому курсі в кімнаті з однокурсником Тимофієм Лазоренком і філологами Прокопом Юречком і Миколою Гузієм.

Хоч і як значною була кількість місць у гуртожитках, однак їх на всіх не вистачало і значна частина студентів, особливо до здачі в експлуатацію найбільшого гуртожитку по Повітрянофлотському шосе, вимушена була проживати на квартирах у киян, або, як тоді говорили, «на кутках». Університет оплачував власникам квартир за кожного студента по 70 крб. на місяць, забезпечував проживаючих там студентів повним комплектом постільних предметів: матрацами, ковдрами, подушками, простиралами, наволочками. У коморі, влаштованій у підвальному приміщенні Червоного корпусу, проживаючим у приватному секторі студентам, раз на тиждень міняли постільну білизну.

Двічі довелось жити «на кутку» і мені. Перший раз у час навчання на першому курсі за направленням адмінгосподарської частини університету я разом із двома математиками-першкурсниками і студентом першого курсу факультету іноземних мов (англійське відділення) Юрієм Жлуктенком поселились на квартирі по вул. Керосинній в районі Галицького (Єврейського) ринку. Прожили ми там всього лише кілька місяців: з вересня 1937 по січень 1938 року. Із здачею в експлуатацію на початку 1938 р. гуртожитку по Повітрянофлотському шосе ми переселились у цей новозбудований гуртожиток.

Другий раз «куток» для проживання я вибрав добровільно. Як я уже говорив, у Києві в Стоматологічному інституті навчався мій однокурсник по Макіївській СШ № 1 Толя Єрмакович. Він жив у своїй тітки (батькової сестри) Олени Федорівни Салтикової. Разом із ним у кімнаті тітчиної квартири проживали ще чотири студенти Київського художнього інституту. Одним з них був син відомого українського письменника Степана Васильченка – Юрій Панасенко. У червні 1940 р. художники закінчували інститут і зайняті ними місця мали звільнитись. При зустрічі Толя запропонував мені поселитись разом із ним. Я пристав на цю пропозицію і з осені 1940 р., в час навчання на 4 курсі, переселився до нього.

Кілька тижнів, в очікуванні призову до армії, з нами продовжували жити випускники – художники. У жовтні вони роз'їхалися за направленнями воєнкомату і ми залишилися удвох. На цій квартирі я жив аж до виїзду з Києва з початком війни. Квартира знаходилась у будинку № 41 по вул. Хрещатик. Будинок головним фасадом виходив на вул. Леніна. У час війни він, як і весь Хрещатик, був підірваний. У його руїнах загинула моя невеличка студентська бібліотечка і разом з нею десятки зошитів-конспектів прослуханих мною лекцій за час навчання на історичному факультеті.

Для повноти уявлення про матеріально-побутові умови життя студентів Київського університету передвоєнної пори (друга половина тридцятих років) відзначу, що уже згадані, влаштовані в підвальних приміщеннях Головного (Червоного) корпусу, студентська їдальня, студентська перукарня та шевська і кравецька майстерні обслуговували студентів за пільговими тарифами.

Студентам, які в цьому мали потребу, профком університету надавав пільгові, або зовсім безплатні путівки в будинки відпочинку або на санаторне лікування. Восени 1939 р., в час навчання на 3-му курсі, я теж скористався безплатною путівкою і протягом місяця відпочивав у будинку відпочинку Китаєве (околиця Києва).

При профкомі університету діяла каса взаємодопомоги. В разі потреби в ній можна було одержати пільгову позичку. В особливих випадках каса надавала своїм членам безповоротну грошову допомогу.

І ще одне. Студентам повністю оплачувався проїзд (туди і назад) на літні канікули. З їх наближенням староста збирав у студентів інформацію про те, до яких залізничних станцій їм потрібно буде їхати, передавав її до бухгалтерії і через якийсь час за окремою відомістю роздавав гроші.

Історики, як і студенти інших факультетів, не стояли осторонь, живо реагували на міжнародні події, брали активну участь у політичному житті країни і університету.

Палким схваленням студентська молодь зустріла возз'єднання з Радянською Україною Західної України у вересні 1939 р. і Північної Буковини в червні 1940 р.

Одночасно ми з великою тривогою стежили за напруженням обстановки, що наростала на рубежах нашої країни. Тривогу викликало зосередження Німеччиною великих військових сил у безпосередній близькості від наших кордонів. Час від часу в пресі повідомлялося про появу над нашою територією розвідувальних літаків «без розпізнавальних знаків». У радянських людей не залишалось ні найменших сумнівів щодо їх німецької належності.

Ми студенти, разом з усіма радянськими людьми, рішуче засуджували провокаційні дії німецьких нападників, на мітингах і зборах, у резолюціях і листах висловлювали готовність одностайно стати на захист Вітчизни від агресивних ворожих зазіхань.

Неоднозначною була наша реакція на події внутрішнього життя країни. З одного боку, нашу гордість за Вітчизну викликала її могутня економічна хода, небачений ще розквіт усіх галузей культури, а з другого – ми не знаходили пояснення репресіям, які з 1937–1938-го років набували все більш масового характеру. У числі репресованих опинилися наші професори, як, наприклад, уже згадуваний професор Штепа К.В. Репресії не минули й батьків багатьох студентів.

У народі, та й ми студенти, поміж себе майже відкрито говорили про безневинність репресованих. Якщо, бувало, в розмові хтось скаже, що родича або добре знайомого арештували, як ворога народу, то присутні утішали його словами: «Та який він ворог!? То все сваволя Єжова» (тодішнього наркома внутрішніх справ).

Із важливіших подій, що відбулися в ті роки в країні, назву Всесоюзний перепис населення, проведений у січні 1939-го. Він запам'ятався, бо нам – багатьом студентам – довелося в ньому взяти участь.

На факультеті діяв осередок КП(б)У. Він, правда, був нечисленним, складався всього лише із кількох викладачів і старших за віком студентів – колишніх робітфаківців (Матвій Руденко, Павло Здебський, Есфірь Факторович, Григорій Продай і ще дехто).

Буквально за поодинокими виключеннями, всі студенти входили до складу факультетської комсомольської організації. На комсомольських зборах активно обговорювалися питання

навчальної роботи і громадської діяльності факультетського колективу. Тоді в країні, як тільки-що було сказано, велася кампанія боротьби з «ворогами народу» і наші збори проходили часом дуже бурхливо.

Запам'яталася мені комсомольська конференція університету, яка відбулась в середині жовтня 1937 року. Я був на ній присутній як член делегації історичного факультету. Упродовж першого дня делегати спромоглися лише обрати президію конференції. Називались і з різних причин відводились десятки кандидатур... І ось після безкінечних відводів хтось на незаповнене ще місце члена президії, запропонував обрати студента третього курсу філологічного факультету Петра К. Петро К вийшов на сцену, розказав автобіографію, відзначив, що серед родичів репресованих немає, закордоном родичів або знайомих теж немає... Зал полегшено зітхнув: нарешті, та кандидатура, що треба... І раптом із глибини залу: «Дозвольте слово!» На дозвіл на сцену вийшов один із делегатів і, ставши лицем до Петра К., почав: «Петро, а ну признайся, як ти розповідав нам, як тебе батько наставляв до життя: «Ти, Петре, напрямик ніколи не йди, а намагайся пролізти бочком-бочком...». І, повернувшись до залу, викугнув: «Товариші! Ви уявляєте, куди він заведе нашу конференцію, якщо ми оберемо його до президії?!...». В залі настала раптова тиша. Потім один за одним почали роздаватись вигукки: «Відвести!». І так до пізнього вечора...

Поряд із комсомольською до найбільш масових відносилася профспілкова організація. Членами профспілки працівників вищої школи і наукових установ були всі викладачі і студенти факультету. У 1939 році, в час навчання на другому курсі, я теж став членом цієї організації, її роботою на факультеті керувало профбюро, обране на загальних зборах.

Профспілкова організація крім вище названої роботи по наданню матеріальної допомоги (каса взаємодопомоги, путівки в будинки відпочинку і санаторії), по здійсненню заходів щодо полегшення студентського побуту (студентська перукарня, шевська і кравецька майстерні), докладала багато зусиль, спрямованих на піднесення рівня навчання на факультеті. Вона організовувала взяття студентами індивідуальних соцзобов'язань і перевірку їх виконання, соцзмагання між академічними групами і змагання історичного факультету з іншими факультетами університету.

Профспілці належала немала роль і в задоволенні культурних потреб викладачів і студен-

тів (культпоходи, екскурсії, художня самодіяльність, вечори відпочинку).

Партійний осередок, комсомольська і профспілкова організації були найбільш авторитетними на факультеті. Через секретарів партійного осередку і комсомольського бюро та голову профбюро деканат здійснював весь спектр заходів по налагодженню і керівництву навчальною і виховною роботою. Практики прикріплення викладачів до академічних груп і курсів (куратори) для проведення цієї роботи тоді не існувало. Дуже сильним було студентське самоврядування і всі названі функції повністю належали йому.

На факультеті діяли осередки спортивних товариств, Товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, Товариства сприяння обороні, авіації і протихімічному захисту країни (ТСОАВІАХІМ). Із них найбільш масовим був ТСОАВІАХІМ. Багато хто з нас працювали в створених ним гуртках по вивченню матеріальної частини стрілецької зброї (наган, гвинтівка, ручний і станковий кулемети), бойових отруйних речовин і засобів захисту від них. Окремі студенти відвідували школу парашутистів і аероклуб.

По закінченні теоретичних занять ми виконували нормативи практичної стрільби та інші вправи на значки «Ворошиловський стрелок», «Ворошиловський пулеметчик», «Готов к противоздушной и противохимической обороне (ПВХО)», «Готов к санитарной обороне (ГСО)». Члени спортивних товариств по здачі відповідних норм нагороджувалися значками «Готов к труду и обороне» (ГТО) першого і другого ступенів. Ці значки прикрашували лацкани піджаків абсолютної більшості студентів. Крім того деякі студенти мали ще особливо престижні значки «Парашутист». З моїх однокурсників таким значком була нагороджена Марія Йова. Кілька студентів факультету – хлопці і дівчата – по закінченні навчання в аероклубі були атестовані пілотами. В їх числі знаходилися мої однокурсники Іван Душка і Павло Денисовець.

Багатогранно, змістовно протікало наше культурне життя. Передусім, для студентів і викладачів профкомом часто влаштовувались культпоходи в театри міста. Нерідко ми там бували індивідуально і невеличкими групами в колі найближчих друзів. Хоч матеріальні можливості дозволяли нам придбавати квитки здебільшого на місця «в студентському райку», однак це не применшувало глибини одержаного естетичного задоволення. Із ви-

став, на яких довелось мені в ті роки побувати, запам'ятались опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського, «Князь Ігор» О. Бородіна, «Іван Сусанін» М. Глінки, «Майська ніч» М. Римського-Корсакова, «Травіата» Д. Верді, «Ніч перед Різдом» М. Лисенка – в театрі Опери та балету; п'єси «Правда» і «Маркар Діброва» О. Корнійчука, «Украдене щастя» І. Франка, «Хазяїн» І. Карпенка-Карого – в українському драматичному театрі ім. І. Франка; п'єси «Камінний господар» Л. Українки, «Живий труп» Л. Толстого – в російському драматичному театрі ім. Л. Українки; оперета «Весілля в Малинівці» Б. Александрова в театрі музкомедії.

Культпоходами і індивідуально ми відвідували також кінотеатри. На їх екранах демонструвалися в основному фільми вітчизняного виробництва. В них відображались події сучасного життя країни, героїчна епопея Громадянської війни, далеке історичне минуле. Часом екранізувалися твори української і російської класики. У ті часи нові кінофільми появлялись не так часто і ми практично переглядали все, що появлялось нового.

Із кінофільмів тодішньої пори загальний інтерес викликали «Велике життя», «Багата наречена», «Цирк» (за головною роллю Л. Орлової), «Ми із Кронштадта», «Щорс», «Вершники», «Богдан Хмельницький», «Трилогія про Максима» («Юність Максима», «Виборгська сторона», «Повернення Максима»). Особливою популярністю користувалися фільми трилогії про Максима. Мало хто з нас не проглянув кожний її фільм по кілька разів.

На те далеке передвоєнне п'ятиліття припадає зародження кольорового кіно. Першими кольоровими фільмами, що появилися на екранах кінотеатрів Києва, були «Сорочинський ярмарок» і «Майська ніч».

Наскільки я пам'ятаю, у ті роки на екранах Києва, як і всієї України, демонструвалися лише два закордонних кінофільми: «Нові часи» і «Вогні великого міста» – кінокомедії виробництва США за участю популярного актора Чарлі Чапліна.

У культурному житті студентів Київського університету 1937–1941 років виділялись своєю роллю і впливом лекції-концерти, які організовувались профкомом в університетському актовому залі. Кожна така лекція присвячувалась творчості одного якого-небудь композитора: М. Лисенка, С. Гулака-Артемівського, Д. Бортнянського, П. Чайковського, М. Глінки, В. Моцарта, Ф. Шопена та ін. Викладач Київ-

ської консерваторії розповідав про творчість композитора, а симфонічний оркестр чи хорова капела, розташовані поряд на сцені, виконували його твори.

Лекції-концерти користувалися величезною популярністю. Актовий зал завжди був переповнений. Щоб потрапити до нього треба було потурбуватися і придбати вхідний квиток за кілька днів до початку лекції-концерту.

Студенти мали можливість проявити себе за покликанням у різних жанрах художньої самодіяльності. В університеті діяли самодіяльні духовий оркестр, домровий оркестр, драматичний гурток, балетна студія, гурток художнього читання, хорова капела... Я і мій товариш-однокурсник Василь Горбач відвідували хорову капелу. Керував нею заслужений артист Української РСР, диригент хору Ансамблю пісні і танцю українського радіо Нестор Феофанович Городовенко. Перед цим він був одним із диригентів капели «Думка». Про заслуги Нестора Феофановича в розвитку українського хорового мистецтва може свідчити факт нагородження його орденом «Знак Пошани». У ті часи такої нагороди удостоювалися далеко не всі діячі культури. Під його керівництвом ми розучували переважно українські народні пісні, часто давні, забуті. Із своїм репертуаром капела виступала на університетських вечорах художньої самодіяльності, а одного разу – в прямому ефірі по київській радіостанції.

Нестор Феофанович мав тонке почуття мелодії, був дуже вимогливим, на репетиціях наполегливо домагався гармонії звучання хору. В цих домаганнях іноді втрачав терпеливість. Тій із хористок, яка брала хоч трохи не ту ноту, міг «в серцях» зауважити: «що ж ти ляпаєш, як віл у калюжу!». Та ми не ображалися, обертали сказане в жарт і репетиції капели відвідували з великою охотою.

Про наше ставлення до диригента капелою може посвідчити хоч-би такий епізод. В одну із субот, як і кожного тижня, ми зібралися у третій аудиторії Головного корпусу на репетицію. Диригент же все не появлявся. Проїшов якийсь час і один із хористів, навівши довідки по телефону, сказав, що він хворий, лежить дома. Хтось запропонував усім складом капели провідати його. Пропозицію прийняли одностайно, вийшли з приміщення університету, вишикувалися у такому ж порядку як це прийнято було на репетиціях, взяли за руки і у вечірніх сутінках, з піснею, тихою ходою направилися тротуаром по вулиці Володимирській, повернули на вулицю Леніна, пройшли

мимо Оперного театру, далі ще однією вулицею. За квартал до будинку, в якому він проживав, спів припинили, тихенько підійшли під вікна його квартири і знову заспівали. Спочатку ледь чутно, в півтона, потім усе голосніше і голосніше... Раптом на другому поверсі відкрилося вікно, у ньому показався Нестор Феофанович, привітно помахав рукою, схвильовано дякував нам за провідани, за виявлену, в такий незвичний для того часу спосіб, увагу.

Назад ми повертались, знову ж таки з піснею, тими ж вулицями до Головного університетського корпусу. Прохожі, що в ту вечірню годину кудись поспішали, при наближенні до нашого гурту, зупинялись. Одні розпитували: «Хто це?». Інші тоном глибоко поважним висловлювали припущення: «Та, мабуть, студенти!». (Тоді в Києві слово «студент» городяни вимовляли з великою повагою). Дехто із прохожих міняв свій маршрут і, будучи захопленим піснею, ішов поряд із нами.

Співали ми не лише в хоровій капелі. У час мого навчання у Київському університеті пісня становила невід'ємний елемент повсякденного студентського побуту. Нею супроводжувалися наші студентські вечоринки. Ми співали в гуртожитках. Часом у недільні дні, вечорами, збиралися для співу на Володимирській гірці. У час перерв наш спів могутньо відлунювався від склепінь довгих коридорів Головного учбового корпусу. Ми, історики, вийшовши на перерву, тут же біля 101 аудиторії заспівували своєї, поряд з нами біля 102 аудиторії філологи заводили своєї, за ними біологи, а там – геологи, математики, фізики... Нерідко до нас підходили, з інтересом прислухаючись, викладачі, а деякі підключалися до нашого співу. Не беруся судити звідки йдуть витoki цієї традиції. У ті ж роки вона міцно трималася. Ніхто не чинив спротиву цим студентським хоровим забавам в учбовому корпусі. Навіть ректор, проходячи коридором у час співу не виявляв свого осуду чи невдоволення. Репертуар наш був дуже широким. У ньому, передусім, найширше була представлена українська народна пісня. Як вище відзначалося, у Київському університеті навчалася молодь з усіх регіонів України. І в наших пісенних забавах кожен пропонував найпопулярнішу пісню свого краю. Нами, таким чином, акумулювалася пісенна творчість усієї України.

Із українських народних пісень найулюбленишими були: «Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе...», «Засвістали козаченьки в похід з полуночі...», «Там, де Ятрань круто в'ється, з-під каменя б'є вода...»,

«Ой, у лузі та ще й при березі...», «Реве та стогне Дніпр широкий...», «Закувала та сива зозуля...», «Розпрягайте, хлопці, коні...», «Їхав козак за Дунай...» та численні інші. Після визволення західноукраїнських земель у 1939 році, нас полонила і часто нами виконувалась прилинувши з того українського Краю пісня «Гуцулко, Ксеню, я тобі на трембіті...».

Наші співанки ніколи не обходились без сучасних пісень, створених тогочасними композиторами. Багато з них глибоко проникли в найширші верстви населення, стали справді народними. З великим натхненням ми теж виконували їх. Ось лише кілька: «Расцветали яблони и груши, поплыли туманы над рекой, выходила на берег Катюша, на высокий берег, на крутой...», «Буря, ветер, ураганы, нам не страшен океан, молодые капитаны поведут наш караван...», «Грими, грими могутня пісне, як ті громи весняних бур, хай знає панство не нависне, що наша армія, як мур...».

Із інших пісень, які полюбилися і широко виконувались у народі, як і в нашому студентському середовищі, треба назвати грузинську народну пісню «Суліко». Коли ж хтось виконував її грузинською мовою – той викликав до себе особливий вияв симпатії присутніх.

Як вище відзначалось, упродовж шести днів тижня – від понеділка до суботи – щоденно з 9 ранку до 10 годин вечора основним місцем нашого перебування був Головний університетський корпус. Там ми слухали лекції, працювали в читальних залах, займались громадськими справами. У святкові ж і вихідні (недільні) дні ми відключались від усіх цих занять і відпочивали.

Ніколи не зітруться з нашої пам'яті Новорічні вечори у Головному (Червоному) корпусі університету. Профком за участю студентського активу проводив величезну роботу по їх організації. Розсувались височенні двері, що роз'єднували читальний і актовий зали і ці два приміщення перетворювались в одне просторе. Посередині, вивільненого від меблів, читального залу встановлювалась і старанно прикрашувалась висока ялинка. Актовий зал, теж вивільнений від меблів, призначався для танців. На балконах актового залу розташовувались оркестри. На кожному поверсі влаштуувались буфети з широким вибором закусок, вин, 500-літровими бочками пива (Пляшкового розливу пива тоді в продажі не було, користувались лише бочковим).

31-го грудня після шостої години вечора коли приготування закінчувалися, у Головному університетському корпусі починали збирати-

ся студенти і викладачі усіх факультетів. Тоді було прийнято Новий Рік зустрічати разом, усім колективом. Викладачі приходили з дружинами, а в кого були дорослі дочки – брали і їх із собою. (Я уже говорив, що до студентського стану у ті часи у Києві ставлення було дуже високоповажним).

В Оперному театрі бажаючі могли вибрати на свій смак і взяти на прокат костюм. Ціна прокату була невисокою – 10 крб. – і багато хто з хлопців і дівчат приходили на Новорічний вечір в нарядах персонажів різних епох і народів.

Розвагам не було меж... Безперервно, міняючи один одного, грали оркестри. Навколо ялинки і в Актовому залі кружляли в танку пари. Працювала новорічна пошта. Із буфетів роздавались характерні звуки пивних насосів і дзвін келихів – то бажаючі вгамовували спрагу, підкріплювались силою і духом. П'яних або якихось проявів недозволеного, однак, не було. За порядком стежили самі. Якщо помічали свого товариша у стані «шату» і бажання поговорити «по душам», то відводили потихеньку в гуртожиток.

І так веселощі продовжувались до самого світанку. Лише з настанням ранкового руху трамваїв, залишали Червоний корпус і групами та поодиноці роз'їжджались по гуртожитках. Як уже говорилося, ми цілковито віддавались відпочинку і в недільні дні. На першому курсі, оскільки багатьом із нас раніше в Києві бувати не доводилось, у ці дні ми знайомились із містом, його пам'ятними місцями. А побувати в Києві було де і побачити було що: Золоті ворота, Софійський собор, пам'ятник Богдану Хмельницькому, Києво-Печерська Лавра, Видубицький монастир, Аскольдова могила, Поділ із його давньою забудовою, музей українського мистецтва, музей західноєвропейського мистецтва... Під час екскурсійних переходів по місту нашу увагу привертала виготовлені українською мовою вивіски магазинів і назви вулиць, всякого змісту оголошення і плакати, переважно звучання української мови в розмовах перехожих.

Коли ж перше знайомство з містом, його затишними вулицями і провулками, пам'ятниками проходило, свої недільні дні у весняно-літню пору ми проводили на мальовничих придніпровських схилах або на університетській водній станції у Матвієвій затоці Дніпра. Там завжди можна було за студентським квитком взяти човна з веслами і здійснити прогулянку Дніпром.

Взимку, при наявності достатнього снігового покриву, у недільні дні хлопці і дівчата займались лижним спортом або ж по пологих засніжених балках поблизу гуртожитку по По-

вітрянофлотському шосе, або ж виїздили для цього в Голосіївський чи Святошинський ліс. Лижі і лижні костюми видавались напрокат за студентським квитком на кафедрі фізвиховання. По кілька пар лиж для таких цілей зберігалось і в гуртожитках.

Наші прогулянки на свіжому повітрі в недільні дні і в весняно-літню, і в зимову пору закінчувались у гуртожитках вечорами відпочинку. Особливо запамятались вони в гуртожитку по Повітрянофлотському шосе. З настанням вечірніх сутінків мої однокурсники Василь Горбач, Андрій Таран, Іван Петренко і з ними хлопці з математичного факультету з домрами,

гітарами, балалайками розсідались на диванах обширного вестибулю другого поверху. На звуки музики збирались мешканці гуртожитку. Починалися танці, співи, всякі розваги...

Вечори відпочинку в цьому гуртожитку притягували не лише його жителів. На них приїздили студенти інших гуртожитків університету і проживаючі «в кутках», приходили студенти із поряд розташованих гуртожитків педагогічного інституту і технологічного інституту харчової промисловості ім. А.Мікояна.

(Продовження у наступному випуску «Часопису української історії»).

© **Анатолій Коцур**
(Київ)

КИЕВСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ В 1937–1945 ГГ. (ВОСПОМИНАНИЯ ПРОФЕССОРА И. А. ГРИЦЕНКО)

Важными для ученых и общественности есть материалы, касающиеся страниц истории Киевского национального университета имени Тараса Шевченко. Особую ценность составляют воспоминания человека, который учился в университете, защищал в его стенах кандидатскую и докторскую диссертации. Речь идет о докторе исторических наук, профессоре Иване Антоновиче Гриценко.

Для того, чтобы читатель больше узнал о биографическое поле И.А. Гриценко, подаем изложение важнейших вех его жизненного пути. Также продолжаем в № 37 «Журнала украинской истории» публикацию воспоминаний профессора о киевском периоде его жизни (1937–1941 гг.). Особенно тщательно И.А. Гриценко описывает помещения Красного корпуса, учебный процесс в стенах университета Шевченко, жизнь и быт студенчества, научные интересы, культурные и спортивные предпочтения и т.д. Материалы печатаются в авторской редакции.

Ключевые слова: Иван Антонович Гриценко, Киевский университет, воспоминания, биография, исторический факультет, студенты, учебный процесс.

© **Anatoliy Kotsur**
(Kyiv)

UNIVERSITY OF KYIV IN THE 1937–1945 (MEMORIES OF PROFESSOR I. A. GRITSENKO)

Important are for researchers and the public the materials related pages of history of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. The memories of a man, who studied at the university, defended within its precincts candidate and doctoral dissertations constitute a particular value. It goes about the doctor of historical sciences, Professor Ivan Antonovych Grytsenko.

To learn more about biographical field of I.A. Grytsenko, we present summary of the most important milestones of his life. Also we continue a printing professor's memories about Kyiv period of his life (1937–1941 years.) in № 37 of «Journal of Ukrainian history». Especially carefully describes I.A. Grytsenko the premises of the Red Corps, educational process within the walls of Shevchenko university, student life, research interests, cultural and sporting preferences, etc. Materials are published in author's edition.

Keywords: Ivan Antonovych Grytsenko, University of Kyiv, memories, biography, historical faculty, students, educational process.

До редакції надійшла 3.07.2017.

ІДЕЯ СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ: МИНУЛЕ І СЬОГОДЕННЯ

У статті аналізується символізм ідеї соборності та її втілення у минулому і сьогоденні України. Застосовано порівняльний, історико-хронологічний, ретроспективний методи, які дозволили здійснити комплексне вивчення й узагальнити знання про досліджуваний феномен. Ідея соборності – це один із засадничих принципів українського державотворення, її сутність полягає у часопросторовій єдності українських етнічних земель, згуртованості українців навколо Української національної ідеї, цілісності української політичної нації та нерозривності історико-цивілізаційного розвитку України й українців. Ідея соборності України та її втілення у життя пройшли довгий і тернистий шлях. Так, у IX–XIV ст., особливо у добу Київської Русі-України починає зароджуватися і формуватися ідея соборності українських етнічних земель. У XV–XVIII ст. ідея соборності України набуває нового звучання й символізму. Незважаючи на бездержавний і колоніальний статус України у XIX ст., українці не лише змогли зберегти свій етнокультурний і націєтворчий потенціал, а й на початку XX ст. розпочали соціальну революцію та національно-визвольну боротьбу. Одним із визначальних досягнень цього всеукраїнського державотворчого і націєтворчого здвигу став Універсал Директорії про об'єднання УНР та ЗУНР (Акт Злуки) від 22 січня 1919 р. Попри дошкульну поразку, українська нація не зневірилася у своїй найголовнішій державотворчій меті – Українській національній ідеї, і, нарешті, 1991 р. відновила Українську державність і соборність.

Ключові слова: Україна, українці, соборність, державність, Українська революція 1917–1921 рр.

22 січня 2017 р. на веб-сайті офіційного Інтернет-представництва Президента України П. Порошенка оприлюднений указ № 17/2016 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років». У ньому зазначалося: «З метою вшанування традицій боротьби за незалежність і соборність України та військової звитяги захисників рідної землі, творців національної державності, тисячолітньої історії державотворення нашого народу, визнання історичного значення подій, пов'язаних із визвольною боротьбою початку XX ст. та утвердженням української державності у формі Української Народної Республіки, Української Держави і Західноукраїнської Народної Республіки, їх значення для відновлення Україною незалежності у 1991 році, утвердження історичної єдності земель, консолідації суспільства, зміцнення міжнародного авторитету України та у зв'язку зі 100-річчям подій Української революції 1917–1921 років постановляю: 1. Проголосити 2017 рік Роком Української революції 1917–1921 років. 2. Визначити вшанування подій та видатних учасників Української революції 1917–1921 років одним із пріоритетів діяльності органів державної влади на 2017–2021 роки» [8].

Одним із визначних здобутків Української революції початку XX ст. (Національно-визвольних змагань українського народу 1917–

1921 рр.) стала спроба реалізації віковичних прагнень українців: відновлення соборної державності та возз'єднання розкряної імперськими кордонами української етнічної спільноти в єдину націю «від Сяну до Дону».

Ідея соборності – це один із засадничих принципів українського державотворення, а його символізм полягає у часопросторовій єдності Терену (соборність українських етнічних земель); неподільності Істини (соборність Української національної ідеї); цілісності Буття (соборність української державності); згуртованості Духу (соборність української духовної і матеріальної культури) і самотності Слова (соборність рідної мови).

Актуальність вивчення заявленої нами тематики полягає у тому, що, аналізуючи символізм ідеї соборності та її втілення у минулому і сьогоденні України в українознавчому вимірі, ми не тільки намагаємося осягнути важливі події минулого Батьківщини, а й докладаємо чималих зусиль, щоби переосмислити їх з висоти сьогодення та надбань, втрат і перспектив України. Попри значну кількість напрацювань, присвячених цій проблематиці, на нашу думку, недостатньо досліджень, у яких комплексно вивчається соборність і державність України як важливий фактор вітчизняного державотворення.

Об'єктом дослідження є Україна й українці в їх поступальному часопросторовому роз-

витку, предметом – науковий аналіз символізму ідеї соборності та її втілення у минулому і сьогоденні України. Хронологічні рамки праці в основному охоплюють другу половину IX – початок XXI ст. Географічні межі дослідження пов’язані передусім із територією сучасної України. Ця праця реалізується в межах виконання науково-дослідної роботи, що фінансується з державного бюджету «Україна й українство в етнокультурних процесах світу».

Вивчення цієї проблематики передбачає виконання таких головних завдань: 1) проаналізувати стан розробки теми та визначити теоретико-методологічну основу дослідження; 2) визначити сутність поняття «соборність» та «всеукраїнська соборність»; 3) зробити загальний огляд українського державотворення другої половини IX–XVIII ст.; 4) охарактеризувати значення для українських державотворчих процесів IV Універсалу й Універсалу Соборності (Акту Злуки); 5) підвести підсумки здобуткам і втратам України й українців на початку XX ст. та провести історичні паралелі з українським сьогоденням.

Ми не будемо прискіпливо аналізувати історію вивчення питання, оскільки, на нашу думку, це тема окремого дослідження. Разом з тим, наголосимо, що написання цієї статті стало реальністю, завдячуючи, насамперед, наявності цілої низки важливих і вагомих публікацій українських вчених, громадських і політичних діячів, зокрема, це праці В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, В. Липинського, С. Єфремова, Д. Донцова, С. Рудницького, а також досліджень сучасних науковців, зокрема, В. Солдатенка, Я. Калакури, О. Любовець, А. Коцура, В. Коцура, А. Киридон, В. Кривошиї, П. Гай-Нижника, Г. Савченка, В. Сергійчука та ін.

Необхідно наголосити, що в цьому комплексному українознавчому аналізі нами був задіяний один із основних наукових методів пошуку істини – ретроспективний аналіз, себто неупереджене висвітлення й характеристика українського державотворення від другої половини IX ст. до початку XXI ст. як об’єктивного процесу із властивими йому особливостями, закономірностями й тенденціями. Також ми активно послуговувалися порівняльно-історичним методом, коли аналізували, як, позитивно чи негативно, впливала на українські державотворчі процеси, зміна геополітичної ситуації в Центрально-Східній Європі, а саме завершення I світової війни, поразка українських національно-визвольних змагань, існування у

складі СРСР УРСР (до 1937 р. УСРР) та вплив російсько-української війни (2014–2017 рр.) на соборність і державність України.

Термін «соборність» широко використовується в науковій, науково-популярній і публіцистичній літературі. Загалом, цю дефініцію сучасні українські тлумачні словники пояснюють так: «1. Властивість за значенням соборний (об’єднаний, неподільний). 2. Морально-філософський і соціальний принцип, фундаментальними положеннями якого є: відповідальність усіх за всіх, єдність індивідуального і загального, взаємне духовне збагачення і розвиток та ін. 3. Єдність усіх територій тієї чи іншої держави» [5, с. 1352].

Хоча останнє значення цього ємкого слова є близьким до сутності досліджуваної проблематики, але й воно не повністю відображає глибину та багатовимірність цього поняття. На нашу думку, «соборність» – це, передусім, концептуальна і провідна ідея згуртування і об’єднання теоретично всіх (але на практиці це не завжди відбувається) етнічних українських територій у неподільну і цілісну Українську Самостійну Соборну Державу.

Етимологія цієї дефініції безпосередньо пов’язана з християнським вченням і бере своєї початки з пізньої античності й раннього середньовіччя, де трактувалася як, по-перше, зібрання єпископів для обговорення важливих питань церковного і релігійного життя; по-друге, головний храм єпархії міста чи монастиря, де вища духовна особа (патріарх, архієпископ) здійснює богослужіння, по-третє, назва загальних свят на честь святих ангелів: архістратига Михайла, інших сил небесних, а також Богородиці та Іоанна Предтечі [3, с. 343]. З часом цей термін зазнав деяких трансформацій і почав використовуватися не тільки у релігійному житті, а і у світському. Особливо його вживання активізувалося в часи нестабільності й руйнації: церковних розколів, феодальної роздробленості, ворожого поневолення і панування, це, безумовно, стосувалося як загальносвітового так і конкретно українського виміру. Як тільки українці (праукраїнці) створювали свою державність, чи то Києво-Руську державу, чи Галицько-Волинську, чи Гетьманщину, чи Українську Народну Республіку, чи, навіть, сучасну, зразу ж поставало питання її цілісності, суверенності, недоторканності кордонів та єдності і нероздільності етнічних земель, а значить і соборності!

Під поняттям «соборність», а саме, «всеукраїнська соборність» – ми розуміємо: по-пер-

ше, єдність українських етнічних земель, по-друге, згуртованість українців навколо Української національної ідеї (сутність якої полягає в тому, що український народ має власну державу, дбає про неї, розбудовує та вдосконалює її складові); по-третє, цілісність української політичної нації, зокрема, відповідальність влади (правлячої еліти) перед своїми громадянами за їх сьогодення (політичний, економічний і культурний добробут) і майбуття (перспективи для дітей і онуків) та наявність усвідомлення у пересічних громадян своїх конституційних прав і обов'язків як перед Українською державою так і стосовно розвитку в Україні зрілого громадянського суспільства; по-четверте, нерозривність історико-цивілізаційного поступу України й українців, успішне функціонування Української Самостійної Соборної Держави та української політичної нації на засадах демократії, верховенства права, плюралізму думок та непорушності основоположних принципів приватної власності.

22 січня 2017 р. виповнилася 99-та річниця проголошення УНР (IV Універсалу Української Центральної Ради від 22 січня 1918 р.) та 98-а річниця Дня Соборності України (Акту Злуки між Українською Народною Республікою (УНР) і Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР) від 22 січня 1919 р.). У цей скрутний і важкий період новітньої української історії, у часи єднання й гуртування українців в ім'я цілісності, неподільності й нерозривності українських етнічних земель та заповзятій збройної боротьби з проросійськими сепаратистами і терористами й активної відсічі агресії військ Російської Федерації, Україні та українській політичній нації конче необхідно мобілізувати всі свої ресурси і можливості. Одним з таких вагомих факторів є потужний державотворчий потенціал українства, спрямований на відновлення соборності України й повернення до її складу Криму й частини Луганської і Донецької областей, тимчасово окупованих російськими неоімеріалістами та їх наймитами – пропутінськими терористами. Цей надпотужний зовнішній виклик не є чимось новим в історії нашої Батьківщини. Будь-яка держава під час свого утворення, становлення, розвитку і занепаду піддається впливу як доцентрових, так і відцентрових сил, значно підсилених внутрішніми проблемами й зовнішніми чинниками, які переважно є досить дієвими.

Проте, держава не створюється з нічого, для її зародження і функціонування має бути необхідний рівень розвитку політичних, еко-

номічних, військових і етнокультурних факторів. Якщо перші державні утворення на теренах сучасної України вченими фіксуються ще у I тис. до н. е. і пов'язані з киммерійцями, скіфами, сарматами, античними греками та іншими етнічними спільнотами, то власне, українське державотворення розпочинається в другій половині I тис. н. е., розвивається і зрештою реалізується створенням Києво-Руської держави. Загалом, Києво-Руська держава (Київська Русь, Давня Русь) науково-історичні назви праукраїнського державного утворення, яке існувало на теренах Східної Європи з кінця IX і до початку 30-х років XII ст. В автентичних тогочасних наративних пам'ятках ця країна називалася «Русь», «Руська земля». На нашу думку, Київська Русь – це перша давньоукраїнська середньовічна держава. За своєю сутністю вона була ранньофеодальною імперією, яка утворилася в кінці IX ст., а саме в 882 р. (за літописом) і фактично розпалася на незалежні князівства в першій чверті XII ст., а точніше, 1132 р. [10, с. 55].

Проте, з остаточним розпадом поліетнічної праукраїнської імперії Київської Русі в середині XII ст. на майже 15 самостійних державних утворень (переважна більшість яких базувалася на землях літописних східнослов'янських племінних союзів), українські державотворчі процеси на цьому не зупиняються і продовжують подальший свій розвиток. Зрештою, Київ, образно кажучи передав естафету українського державотворення Володимир-Волинському й Галичу [10, с. 89]. Загалом, Галицько-Волинська держава у XII–XIV ст. посіла вагоме місце в українському державотворенні. Вона не тільки об'єднала під своєю владою значну частину території Київської Русі й стала її безпосередньою спадкоємницею і продовжувачем вітчизняних державотворчих традицій, але й, зосередивши у своєму складі переважно українські етнічні землі, відбулася як перша суто українська середньовічна державна формація, тоді як праукраїнська Києворуська держава була поліетнічною ранньосередньовічною імперією, де поряд зі слов'янськими народами – українцями (праукраїнцями), білорусами (прабілорусами) і росіянами (праросіянами), мешкали й інші етноси – фіно-угри, прибалти, тюрки тощо [10, с. 103–104].

Отже, у IX–XIII ст. завершується процес становлення й остаточного формується український етнос, що співпадає у часі й просторі з існуванням першої Української (праукраїнської) держави: Русі-України. Саме тоді починає зароджуватися і формуватися ідея соборності українських етнічних земель, а вже

протягом XII–XIV ст. це єднання всіх її одвічних територій та недоторканності кордонів починає набувати сакрального символізму.

Наступним важливим етапом вітчизняного державотворення стала т. зв. козацька доба (XVI–XVIII ст.) та поява у Східній Європі нового і важливого геополітичного гравця – Української Козацько-Гетьманської держави (Гетьманщини), яка утворилася в ході Національно-визвольної війни та соціальної революції українського народу під проводом Б. Хмельницького (1648–1657). Її офіційна назва – Військо Запорозьке, хоча у дипломатичних й урядових актах спочатку Московського царства, а потім Російської імперії, вона фігурує як Малоросія. У 1648–1653 рр. Гетьманщина була номінально залежною від Речі Посполитої, а її територія обмежувалася Київським, Чернігівським та Брацлавським воєводствами (за Білоцерківським договором 1651 р. – лише Київським воєводством), але фактично вона була незалежною державою, а влада її зверхника – гетьмана (від чого й походить термін Гетьманщина) поширювалася на значно більші терени (Волинь, південь Білорусії). Після Переяславської Ради, укладання Березневих статей 1654 р. і Переяславських статей 1659 р. Гетьманщини на правах автономії увійшла до складу Московського царства. У 1660–1663 рр. Гетьманщина була поділена на лівобережну (під юрисдикцією Москви) і правобережну (під зверхністю Варшави, а згодом і Стамбулу). Цей поділ був закріплений Андрусівським миром 1667 р. і «Вічним миром» 1686 р., а після скасування Польщею у 1700 р. на Правобережжі козацтва, Гетьманщина існувала лише на Лівобережжі. Державний устрій Гетьманщини на початковому етапі характеризувався наявністю відносно автономії, об'єднаного військово-адміністративного управління, виборністю гетьмана, генеральної, полкової, сотенної старшини; єдиною податковою, судовою, фінансовою, військовою системою, права на дипломатичні відносини з різними країнами (за винятком Речі Посполитої і Туреччини). Гетьмана обирали на Генеральній військовій раді з наступним затвердженням царем. Дорадчим органом при гетьмані була рада генеральної старшини. Офіційні акти гетьманської влади – універсали мали в Гетьманщині загально обов'язкове значення. Столицею Гетьманщини (гетьманськими резиденціями) у різні часи були міста: Чигирин, Гадяч, Батурич, Глухів. У військово-адміністративному відношенні Гетьманщина поділялася на 10 полків: Київський, Ніжин-

ський, Чернігівський, Стародубський, Переяславський, Лубенський, Прилуцький, Гадяцький, Миргородський і Полтавський. У свою чергу полки поділялися на сотні (від 7 до 20 у кожному). Київ, Переяслав, Чернігів та інші міста мали своє самоврядування. Проте царський, а пізніше імперський уряд поступово обмежував автономію Гетьманщини, так, вже у Глухівських статтях 1669 р. було скасовано її право на зовнішні зносини. Послідовно проводячи централізацію управління, метрополія сама призначала гетьманів, а 1722 р. при гетьмані створено Малоросійську колегію (1722–1727). Впродовж 1734–1750 рр. гетьманство було скасовано тимчасово, а за указом імператриці Катерини II 21 листопада (10.11. – за ст. стилем) 1764 – остаточно. У 1782 р. з утворенням Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв, полково-сотенний устрій було скасовано і Гетьманщина перестала існувати, а замість козацьких полків у 1783 р. створено 10 кавалерійських регулярних полків, пізніше перейменованих у карабінерські. Так, Гетьманщина, втративши військо і власного зверхника, перетворилася на пересічну провінцію могутньої Російської імперії [14, с. 364–365].

Таким чином, українське козацтво стало тим стрижнем, навколо якого консолідувалися українці у XVI і до середини XVII ст. Пізніше ж, з середини XVII і до кінця XVIII ст., козацчина перетворилася на своєрідний хребет української нації. Саме тому, майже кожен українець прагнув стати козаком – вільною людиною, а у тогочасній Європі Україна була відома, насамперед, як «країна козаків» [13, с. 25].

Отже, у XV–XVIII ст. український народ не тільки активно розвиває рідну мову й традиційну культуру (духовну і матеріальну), але згодом відновлює свою державність у форматі Гетьманщини та формує домодерну козацьку (українську) націю. У козацьку добу ідея соборності України набуває нового звучання й символізму. Вона була безпосередньо пов'язана з її практичною реалізацією. Якщо під час Хмельниччини (1648–1657) новостворене козацьке державне утворення залучило до свого складу більше половини українських етнічних земель і перебувало на вершині своєї геополітичної і геостратегічної могутності, й це було найбільшим його досягненням, то, починаючи з 1658 р. і до кінця XVIII ст., Гетьманщина поступово втрачала свою політичну, військову, економічну вагу, а разом і самодостатність, суверенність і соборність та зрештою була остаточно знищена метрополією.

У XIX ст. Україна і українці знаходилася під владою двох могутніх імперій – Російської та Австро-Угорської. Саме тому, питання відновлення української державності і соборності знову стало на порядок денний. Перша світова війна (1914–1918) зруйнувала усталений світовий геополітичний порядок, похитнувши велич і міць багатьох імперій та зрештою, надала шанс пригнобленим етносам позбавитися своїх колоніальних пут. Український народ зі зброєю в руках теж активно розпочав виборювати власну державність, самостійність, соборність і суверенність та врешті-решт створив низку державних утворень на початку XX ст.: Українська Народна Республіка (УНР) доби Української Центральної Ради (УЦР), Гетьманат (Українська держава) Павла Скоропадського, Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР), УНР доби Директорії. На нашу думку, саме УНР, як національне політико-державне утворення на українських етнічних землях, постало на теренах України, у зв'язку з розпадом Російської імперії, мало всі шанси стабілізувати політичну, економічну, соціальну і військову ситуацію на колишніх підросійських володіннях та стати осердям, навколо якого об'єдналися б етнічні українці, тим самим, відновивши зупинений у кінці XVIII ст. розвиток вітчизняного державотворення. Проте, керівництво УНР дуже важко долало свої провінційно-автономіські погляди, чим суттєво гальмувало відновлення суверенності, соборності і самостійності України.

Яскравий приклад цієї непослідовності – чотири Універсали УЦР. 23 червня (10.06 за старим стилем) 1917 р. було проголошено I Універсал УЦР, який законодавчо утвердив автономію України у складі демократичної Росії. Але після конфлікту з Тимчасовим урядом Росії вже 16 липня (03.07 за ст. ст.) того ж року у II Універсалі УЦР відмовлялася від національної автономії до Всеросійських Установчих Зборів, які мали відбутися лише після завершення I світової війни. Так, було втрачено час і можливість пришвидшити й піднести на якісно вищий рівень український державотворчий процес, допоки у Петрограді був при владі слабкий, але демократичний російський Тимчасовий уряд. Але із захопленням 7 листопада (25.10 – за старим стилем) 1917 р. більшовиками влади у метрополії, ситуація на теренах колишньої Російської імперії кардинально міняється. 13 листопада (31.10. за старим стилем) 1917 р. сьома сесія УЦР ухвалила рішення поширити владу Генерального Секретаріату, окрім Київської, Полтавської, Черні-

гівської, Волинської та Подільської губерній на Херсонську, Харківську, Катеринославську, Таврійську, Холмську, частково Курську і Воронезьку. А 20 листопада (7.11. за старим стилем) 1917 р. УЦР видала III Універсал, за цим документом Україна ставала лише частиною федеративної Російської республіки (офіційно проголошеної 14 вересня (1.09. за старим стилем) 1917 р., і якої вже не існувало в природі) і одержувала назву Українська Народна Республіка. Якщо Тимчасовий уряд лише залякував УЦР, то більшовицька Рада Народних Комісарів на чолі з В. Леніним діяла швидко і ефективно. Вже 24–25 грудня (11–12.12. за старим стилем) 1917 р. у Харкові відбувся альтернативний з'їзд Рад (інспірований більшовиками), який проголосив встановлення радянської влади в Україні й визнав діяльність УЦР поза законом. Незабаром більшовицька Росія направила «обмежений контингент» своїх військ, щоби допомогти українським робітникам, солдатам і селянам ліквідувати «буржуазну» УЦР. Дуже швидко червоногвардійці В. Антонова-Овсієнка захопили все Лівобережжя і впритул наблизилися до Києва. Очільники УЦР, перебуваючи у гострому цейтноті, видали IV Універсал, датований 22 січня (9.01. за старим стилем), але фактично складений у ніч з 24 на 25 січня (з 11 на 12.01. за старим стилем) 1918 р., який проголосив, що УНР розриває зв'язки з більшовицько-радянською Росією та стає вільною і самостійною державою [12, с. 328–329].

Але, навіть, у цьому доленосному документі керівники УНР показали свою сутність: «Сьому найвищому нашому органу [Установчим Зборам – Ю.Ф.] належить рішати про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої російської держави». У лютому 1918 р. УНР уклала з країнами Четверного Союзу (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією) Берестейський мирний договір і була у свою чергу визнана ними як суверенна і самостійна держава. У квітні 1918 р. внаслідок приходу до влади П. Скоропадського замість УНР проголошена Українська держава [11, с. 327].

У свою чергу, очільник Гетьманату намагався у міру своїх сил і можливостей об'єднати не лише всі тогочасні традиційні українські етнічні землі, а й такі як: Кубанщину, Ставропільщину, Подунайщину і Крим. З цією метою, за свідченням Остапа Войнарека, щоби активізувати процес збирання українських земель і перетворення Гетьманщини у справжню Соборну Українську Державу було «рішено викликати в них українську ірреденту, а скріплення україн-

ського руху взагалі, секретно хвалено субсидії на організацію та поширення «Просвіт» [на цих землях] [1, с. 21].

Особливо Гетьман переймався кримським питанням. Він намагався розбудувати Українську Державу, до якої мало увійти щонайбільше територій, на яких мешкали етнічні українці. Так, у розмові з німецьким послом П. Скоропадський 10 травня 1918 р. наголошував: «...особливе значіння для відродження України полягає в справі установаження її кордонів, особливо південного і таким чином, у володінню Кримом... Окрім того, володіючи південним берегом Криму, Україна одержала б такі природні порти, як Севастопіль і Теодозія. Без Криму Україна була б від Чорного моря відтята... Україна без Криму стати сильною державою не могла б і особливо з економічного боку була б несильною. Так ненатурально одрізана від моря мусила б Україна обов'язково збільшувати стремління до захоплення цього морського побережжя, а разом з тим повстали б загострені відносини з тією державою, котрій би було передано посідання Кримом. Тим більше, що було б з етнографічного боку неоправданим заснування планованої татарської держави, бо татари складають не більше 14/5 кримського населення» [2, с. IV].

Отже, незважаючи на складну міжнародну ситуацію і гострі внутрішні проблеми, П. Скоропадський під час свого правління (29.04.1918–14.12.1918) забезпечив не тільки соборність, єдність і збереження споконвічних українських етнічних земель, а й намагався включити до складу Гетьманату нові території, зокрема, Крим тощо. Проте, недолуга внутрішня і зовнішня політика гетьмана та його уряду (не вирішення земельного питання, а як наслідок слабкість соціальної бази, відсутність фахової армії, загравання з російськими монархістами і білогвардійським рухом тощо), врешті-решт, призвела до того, що різноманітні українські соціалісти спочатку об'єдналися в Український Національно-Державний Союз (згодом реорганізований в Український Національний Союз), а потім створили Директорію, розпочали громадянську війну (листопад-грудень 1918 р.) і перемогли. 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікся верховної влади, а його правонаступник, гетьманський уряд С. Гербеля передав її Директорії [15, с. 51–59].

Капітуляції Австро-Угорщини й Німеччини та остаточне завершення I світової війни кардинально змінили геополітичну й геостратегічну ситуації в Центрально-Східній Євро-

пі. Уярмлені Віднем народи отримали шанс на визволення. 13 листопада 1918 р. офіційно проголошена ЗУНР у складі Галичини, Буковини й Закарпаття. Але з перших днів свого існування ЗУНР розпочала збройну боротьбу з Другою Річчю Посполитою. Якщо полякам активно допомагали французи, то українці могли розраховувати лише на свої сили. А у цей час російські більшовики вкотре розпочали наступ на Україну. Розуміючи критичність тогочасних несприятливих обставин, керівництво ЗУНР й УНР вирішило об'єднати військово-економічний потенціал і 1 грудня 1918 р. у Фастові уклали попередню угоду (Предступний договір) про злуку ЗУНР і УНР. Дещо згодом, 22 січня 1919 р. у Києві на Софіївській площі відбулося урочисте проголошення Універсалу Директорії про об'єднання УНР і ЗУНР (Універсал Соборності). Через весь текст Універсалу Директорії провідною ідеєю пульсує символізм ідеї соборності для минулого, сьогодення і майбуття України й українців. Зокрема, там наголошено: «Однині воедино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України. Однині є єдина незалежна Українська Народна Республіка. Однині народ український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду» [6, с. 47–48].

Однак, об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу через низку об'єктивних і суб'єктивних причин так і не було доведено до завершення. Як зазначає В. Солдатенко, майже вся територія УНР була загарбана ворогом (російськими більшовиками), Північну Буковину окупувала Румунія, Закарпаття – Чехословаччина, а Східну Галичину – Польща, у цих надзвичайно складних умовах Ухвала Української Національної Ради від 3 січня й Універсал Директорії від 22 січня 1919 р. лише задекларували проведення державного об'єднання в майбутньому, що його мали закріпити Всеукраїнські Установчі збори, скликання яких виявилось неможливим [6, с. 48].

Проте, незважаючи на декларативність і формальність Універсалу 22 січня 1919 р., він уперше з часів Русі-України де-юре добровільно з'єднав два українських державних утворення. Ми переконані, символізм цього дійства в

історичній перспективі для України, українців і світового українства мав більше значення, ніж реальні політичні рішення тогочасних можновладців, зрештою, Є. Петрушевич, перебуваючи в еміграції в односторонньому порядку денонсував Акт Злуки. То й що, хіба Універсал Соборності від того став ще формальнішим? Ні! Історію творять люди наснажені ідеями. Не завжди люди й ідеї є продуктивними і позитивними. На початку ХХ ст. ідеї романтизму й інтернаціоналізму соціальної революції в Україні перемогли ідеалізм самостійності і соборності національно-визвольних змагань. Варшава, Москва, Прага і Бухарест святкували перемогу. Але поразка Золотоверхого Києва не була тотальною, зрештою, на Наддніпрянщині з'явилося своєрідне квазідержавне утворення – Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), а з 1937 р. – Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР). Зрозуміло, цей геополітичний проект російські більшовики створювали не для поступального розвитку українського народу, а як геостратегічне прикриття імперсько-інтернаціоналістських устремлень (світової комуністичної революції). Проте, порівнюючи зі становищем українців у складі Російської імперії, це був крок уперед, а, враховуючи нову економічну політику (НЕП) комуністів, українізацію (коренізацію) тощо, здавалося, що УСРР, у порівнянні з Другою Річчю Посполитою, стане земним раєм для українського народу. У свою чергу, як тільки ВКП(б) під керівництвом Й. Сталіна зміцнило свої позиції, активізувався тотальний наступ на національні республіки, було згорнуто НЕП і коренізацію і розпочато колективізацію та індустріалізацію, репресії та терор. Зрештою, голодомор 1932–1933 рр. і Друга світова війна коштували Україні та українцям мільйонів загиблих і скалічених. Ми твердо переконані, якби український народ мав самодостатню Українську Самостійну Соборну Державу, цих величезних і невичерпних втрат можна було уникнути. Разом з тим, саме у ці часи російсько-більшовицької окупації переважна більшість українських етнічних земель увійшли до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Ми маємо на увазі Західну Україну (1939), Закарпаття, Північну Буковину, Південну Бессарабію (1940, 1944–1945). У лютому 1954 р. Крим був переданий УРСР [16, с. 330–331].

Все це робилося комуністичною більшовицькою Москвою не з великої любові до колоніального Києва і тем паче, не в ім'я соборності Радянської України, а з метою покращити логістику

виконання політичних економічних і військових завдань метрополії т.з.в. «братським українським народом». Також сучасні комуністи, неосталіністи й прихильники «руського мира» забувають, чи може не знають, що великий масив українських етнічних земель так і залишився у складі Російської Федерації (Воронежчина, Курщина, Кубанщина тощо) і Білорусі (Берестейщина і частина Полісся).

Зрештою, у 1991 р. Україна відновила свою державність, а українці здобули можливість самостійно господарювати на своїй землі. Здавалося, все те, за що віками зі зброєю в руках і з полум'яним словом на устах боролися українці вже здобуто – державність, самостійність, соборність і суверенність. І IV Універсал і Акт Злуки (Універсал Соборності) мали стати лише звитязними і контроверсійними подіями нашої минувшини, але жорстокі реалії сьогодення вкотре поставили на порядок денний питання Соборності і Незалежності, які здавалося остаточно були вирішені ще у 1991 р.. Чому так сталося?

По-перше, незасвоєння попередніх історичних уроків призводить до повторення помилок минулого у сьогоденні. Ми переконані, що доленосний IV Універсал мав бути оприлюднений УЦР ще у квітні-травні 1917 р., але навіть у тому тексті, що запізнився на 9–10 місяців була присутня згадка «про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої російської держави»... У кінці ХХ ст. суверенна Україна в черговий раз не змогла розірвати політичні, економічні й соціально-культурні стосунки з колишньою метрополією та її сателітами. Співдружність Незалежних Держав (СНД) стала потужним інструментом в руках очільників РФ для гальмування всебічного цивілізаційного розвитку України. Країни ж Балтії: Литва, Латвія й Естонія відмовилися від перебування у СНД і нині є членами Європейського Союзу (ЄС), тоді як Україна за весь цей час лише спромоглася на поки що декларативне асоційоване членство в ЄС, і попри всі гучні заяви можновладців різного рівня продовжує перебувати у СНД.

По-друге, розпочинаючи будь-яку важливу справу, треба вміти доводити її до логічного завершення. Універсал Соборності критикували, критикують і будуть критикувати за декларативність і романтизм. Проте, він, насамперед, мав стати дієвим засобом для згуртування військового, економічного, політичного, дипломатичного, інтелектуального і людського потенціалів Західної та Наддніпрянської України супроти агресії нападників і в ім'я утвердження Україн-

ської Самостійної Соборної Держави. Мав стати, але не став, не склалося, залишився лише на згадку за національно-визвольними змаганнями – «Золотий гомін». Все ж таки, як пророче написав у своїй поемі молодий П. Тичина: «Чорний птах – у нього очі-пазурі! – / Чорний із гнилих закутків душі, / Із поля бою прилетів. / Кряче./ У золотому гомоні над Києвом, / Над всією Україною – / Кряче» [7, с. 81].

Президенти Л. Кравчук, Л. Кучма і В. Ющенко неухильно декларували прихильність євроатлантичного курсу України. 10 березня 1992 р. Українську державу приймають до Північноатлантичної ради співробітництва. У 1995 р. Україна перша з країн СНД підписує з керівництвом Північноатлантичної воєнно-політичної організації (НАТО) індивідуальну програму «Партнерство заради миру». Її суть полягала у співробітництві НАТО з країнами, колишніми членами Варшавського пакту, для налагодження міждержавних стосунків і покращення геополітичного клімату в Європі й у світі [9, с. 313].

9 липня 1997 р. в Мадриді Л. Кучма і глави держав і урядів НАТО підписали Хартію про Особливе партнерство між НАТО й Україною. Майже через 5 років, у травні 2002 р. Л. Кучма оголосив про бажання України вступити до НАТО. 21 квітня 2005 р. на засіданні Комісії Україна-НАТО на рівні міністрів закордонних справ у Вільнюсі, держави Альянсу і Україна розпочали Інтенсивний діалог щодо прагнення України вступити до НАТО [4, с. 72–97]. Так цей діалог триває і понині. Тоді як Чехія, Угорщина і Польща стали членами НАТО у 1999 р., а Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина і Словенія у 2004 р. Україна у 2014 р. зазнала нападу з боку Росії та втратила Крим і частину Луганської і Донецької областей. Європейські країни, які дійсно прагнули членства в Альянсі – давно вже його здобули. Україна, яка спочатку щиро намагалася долучитися до НАТО, згодом підмінила реальні справи, реформи і прагнення – деклараціями, імітаціями й відвертим фарсом, що у підсумку призвело до трагедії 2014 р.

В. Янукович, задекларувавши на офіційному міждержавному рівні позаблоковий статус України, день у день цілеспрямовано знищував її Збройні Сили та оборонний потенціал, послідовно перетворював країну на майбутню губернію-колонію Російської Федерації. Питання, які в силу тих чи інших причин не вирішуються, згодом повертаються величезними проблемами. Керівництво УЦР дуже довгий час не могло полишити свої автономісько-федералісь-

кі ілюзії та пієтет перед т.з.в. «демократичною» Росією, за рахунок соборності і державності України. Коли ж більшовики «допомогли» усвідомити справжній стан речей М. Грушевському та його однодумцям було вже пізно, але навіть у такій критичній ситуації IV Універсал містив якісь натяки про ефемерну федерацію братніх народів. Очільники ЗУНР і УНР, розробляючи і готуючи військово-політичне об'єднання двох українських державних утворень теоретично розуміли, що вони поодиночки не зможуть перемогти своїх супротивників, а згуртувавши воєнний, економічний і соціально-культурний потенціал в єдину могутню силу збережуть Україні й українцям соборність і державність. На жаль, не склалося. Універсал Соборності так і залишився лише гарною декларацією і документом про наміри.

Минули десятиліття, в кінці ХХ ст. українцям вдалося мирно відновити Українську державу, але її вище керівництво протягом майже чверть століття своїми безвідповідальними, хаотичними, а разом з тим і корисливими, меркантильно-грошолюбними діями посприяли утвердженню і розвитку в Україні кланово-олігархічної економіки, корупції, пострадянської продажно-номенклатури тощо. Весь цей жахливий деструктив і негатив крок за кроком руйнував державність і соборність. Революція гідності зупинила цей антидержавницький процес, але не змогла активно протидіяти російській неоімперській військовій експансії.

Українська криза 2014 р. нагально продемонструвала, що українці стали свідомою європейською нацією і для них соборність, державність, суверенність не порожні слова, а свідомий вибір. Разом з тим, сучасна Українська держава, особливо її законодавча, виконавча і судова гілки влади потребують кардинальних змін і перезавантаження.

Історичні уроки доби соціальної революції та національно-визвольної боротьби є повчальними. У 1917–1921 рр. Україна й свідомі українці програли як зовнішнім ворогам, так і внутрішнім, а IV Універсал й Акт Злуки залишилися лише як документальні свідчення гіркої поразки. Проте, ті уроки знищеної державності й поруйнованої соборності сучасні українці засвоїли добре.

Перший урок – ідея Української Самостійної Соборної Держави з ринковою економікою, верховенством права, демократичною формою правління й інноваційною наукою і освітою та перспективою членства в ЄС і НАТО для сучасних українців є набагато привабливішою, ніж

кланово-олігархічна, безправна, авторитарна, зросійщена, совкова країна – член Євразійського Економічного Союзу й Організації Держав Колективної Безпеки (т.зв. Ташкентський Пакт). Тоді, як на початку ХХ ст. революційні демократи М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра та ін. ніяк не могли вирішити, яку державу будувати, як будувати і з ким будувати. Зрештою, це їх і погубило, але не тільки їх, а й Українську державність і соборність.

Другий урок – загальноукраїнське демократичне обрання і переобрання влади (чергові і позачергові президентські, парламентські і місцеві вибори) та безпосередня підзвітність усієї владної вертикалі виборцям. Українці повсякчас намагаються покращити прозорість і дієвість вітчизняного виборчого законодавства, орієнтуючись при цьому на найкращий європейський і світовий досвід. У той час, як на початку ХХ ст. де-юре ідея загальних виборів, як засіб вирішення всіх без виключення проблем, була домінуючою (наприклад – Всеросійські Законодавчі Збори, чи Український Трудовий Конгрес), а де-факто – всі найважливіші питання вирішувало вузьке коло партійних функціонерів (соціал-демократів, соціалістів-революціонерів, соціалістів-самостійників, соціалістів-федералістів тощо). Врешті-решт, керівництво як УНР доби УЦР, так і часів Директорії, не маючи міцної підтримки у тогочасному суспільстві, соціальний ліфт працював досить таки своєрідно – «отаманщина», а вибори – були обмеженими (соціально-станові упередження і революційно-військовий форс-мажор), так і не спромоглося утвердити реальну владну вертикаль й виробити об'єднавчу концепцію національно-державного будівництва.

Третій урок – лише Збройні Сили України були, є і будуть надійним гарантом державності, соборності, суверенності нашої Батьківщини та недоторканності її кордонів. Незважаючи на цілеспрямоване руйнування і нищення армії і флоту агентами впливу Москви і т.зв. «п'ятою колоною», українці у дуже стислі терміни зуміли відновити їх боєздатність та бойовий дух. В умовах неоголошеної російсько-української війни героїзм і патріотизм воїнів і волонтерів допоможуть українцям вистояти і перемогти як зовнішніх, так і внутрішніх ворогів. Разом з тим, у 1917–1921 рр. однією з головних причин поразки українського національно-визвольного руху було скептичне ставлення вітчизняного істеблішменту до розбудови і функціонування власного війська. Вчений М. Грушевський взагалі вважав армію пережитком минулого, від

якого треба швидко позбавитися, а її функції до снаги виконувати простій міліції. Генерал П. Скоропадський розумів важливість війська, але маючи під боком «надійні» німецькі й австро-угорські військові підрозділи, не надто поспішав створювати свої власні, аж поки поразка союзників у I світовій війні не призвела до краху і Гетьманат. Журналіст С. Петлюра хоча й дуже любляв воєнні мундири й звання, так і не став військовим генієм і не зміг ліквідувати отаманщину й створити згуртовану, боєздатну, багаточисельну дієву армію УНР. Якщо сучасна Франція багато в чому завдячує саме генералу Шарлю де Голлю, то новітню Україну в майбутньому очолить і поведе до реальних звершень, на нашу думку, лише патріот-військовик, який зараз воює на Східному фронті. Хто це буде – покаже час, але пророчі слова Т. Шевченка про Вашингтона – зрештою здійсняться!

Четвертий урок – вагомість і важливість міжнародного чинника. Закордонні держави – союзники України, де-юре і де-факто суттєво помагають вистояти і перемогти нашій країні у боротьбі з ворогом (зовнішнім і внутрішнім). Зрозуміло, що Україна і українці мали надію на більш суттєву допомогу (політичну, фінансову, військову, правову, соціально-економічну тощо), у протистоянні «гібридній агресії» РФ, що поєднає в собі воєнну, інформаційну, економічну, соціокультурну і цивілізаційну складові. Разом з тим, навіть те, що має Україна на даний момент від своїх геополітичних і геостратегічних держав-спільників й міжнародних організацій дозволяє їй впевненіше почувати себе зараз і у майбутньому. На жаль, на початку ХХ ст. українцям дуже не вистачало союзників, як у середині Росії й Австро-Угорщини, так і поза їх межами. Здавалося, із підписанням Брестського мирного договору 1918 р. геополітична ситуація докорінного змінюється. Спочатку УНР доби УЦР, згодом – Гетьманат П. Скоропадського були офіційно визнаними Австро-Угорщиною, Німеччиною, Туреччиною, Болгарією й іншими країнами. Зрештою, Берлін і Відень допомогли визволити Наддніпрянщину від російських більшовиків-інтернаціоналістів. Проте, поразка країн Четвертого союзу у I світовій війні та їх капітуляція призвела до загибелі Гетьманату й залишила УНР часів Директорії і ЗУНР взагалі без спільників на геополітичній шахівниці Євразії та наодинці з їх смертельними ворогами. Фінал був жахливим – поразка!

П'ятий урок – нагальна потреба у єдності, згуртованості, самодостатності й самооргані-

зованості українського народу. Незважаючи на значне ослаблення Української держави, її виконавчої, законодавчої й судової гілок влади, корупцію і бездіяльність в багатьох її установах та недбалість, свідомі українці об'єднують свої зусилля, захищаючи соборність і державність; гуртують однодумців, створюючи потужний волонтерський рух, захищаючи свої землі на Сході України; знищують у собі рабсько-совкову психологію і патерналістські сподівання, формуючи менталітет переможців і успішних людей; розбудовують крок за кроком зріле громадянське суспільство європейського зразка, утворюючи тим самим українську політичну націю – націю переможців і націю будівників Української Самостійної Соборної Держави. На превеликий жаль, Україна і українці у 1917–1921 рр. були роз'єднані між імперіями (Австро-Угорською і Російською), між державами (УНР і ЗУНР), між ідеологіями (соціалізмом, комунізмом, інтернаціоналізмом, монархізмом, націоналізмом та ін.), політичними партіями, течіями і переконаннями... Врешті-решт, тогочасне українство не мало єдності, згуртованості, самодостатності і самоорганізованості, і тому, закономірно, прогало. Почитайте «Вершників» Юрія Яновського, розділ «Подвійне коло», там усі ці українські проблеми, помилки і негаразди майстерно зображено. Головне – зрозуміти їх сутність і намагатися більше ніколи не повторювати.

Саме тому уроки історії мають бути вивченими. Помилки минулого – врахованими. Сьогодні Україна і українці потребують рішучих дій. Символізм ідеї соборності полягає не лише у напружених роздумах (рефлексіях, розмислах, міркуваннях) щодо цієї проблеми, а у щоденному політичному, економічному, військовому, культурному, інформаційному й інтелектуальному виборюванні та розбудові Української Самостійної Соборної Держави.

Таким чином, ідея соборності – це один із засадничих принципів українського державотворення, її сутність полягає у часопросторовій єдності українських етнічних земель, згуртованості українців навколо Української національної ідеї, цілісності української політичної нації та нерозривності історико-цивілізаційного розвитку України й українців. Ідея соборності України та її втілення у життя пройшли довгий і тернистий шлях. Так, у IX–XIV ст., особливо у добу Київської Русі-України починає зароджуватися і формуватися ідея соборності українських етнічних земель. У XV–XVIII ст. український народ не тільки активно розвиває рідну мову й традиційну культуру (духовну і матеріальну), але згодом відновлює свою державність у форматі Гетьманщини та формує домодерну козацьку (українську) націю. У козацьку добу ідея соборності України набуває нового звучання й символізму. Незважаючи на бездержавний і колоніальний статус України у XIX ст., українці не лише змогли зберегти свій етнокультурний і націєтворчий потенціал, а й на початку XX ст. розпочали соціальну революцію та національно-визвольну боротьбу. Одним із визначальних досягнень цього всеукраїнського державотворчого і націєтворчого здвигу став Універсал Директорії про об'єднання УНР та ЗУНР (Акт Злуки) від 22 січня 1919 р. Попри поразку, українська нація не зневірилася у своїй найголовнішій державотворчій меті – Українській національній ідеї, і, врешті-решт, у 1991 р. відновила Українську державність і соборність. На початку XXI ст. Російська Федерація вкотре намагається ліквідувати Українську державу. З цією метою Кремль підступно загарбав Крим і розпочав неоголошену російсько-українську гібридну війну. Але те, що вдалося зробити російським більшовикам у 1917–1921 рр. зазнало краху 2014 р., і невдовзі Україна відновить свою соборність і державний суверенітет.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Войнаренко О. З гетьманських часів: Спогади самовидця з року 1918 / О. Войнаренко. – Детройт, 1950. – 64 с.
2. З думок гетьмана Павла Скоропадського // Голос Державника. – 1947. – № 3. – С. I–XV.
3. Мордвінцев В. Собор / В. Мордвінцев // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К. : Вища школа, 2002. – С. 343.
4. Проблеми НАТО в українському державотворенні. – К., 2008. – 98 с.
5. Соборність // Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Г. Бусол. – К.-Ірпінь, 2005. – С. 1352.
6. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки / В.Ф. Солдатенко – У 4-х т.: Т. III. Рік 1919. – К., 2010. – 456 с.
7. Тичина П. Золотий годин / П. Тичина // Хрестоматія української літератури XX ст. Упоряд. Є. Федоренко та П. Маляр. Друге доп. й перероб. вид. – Нью-Йорк, 1997. – С. 79–83.

8. Указ Президента України №17/2016. Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/172016-19736>
9. Фігурний Ю.С. «Партнерство заради миру» / Ю. Фігурний // Фігурний Ю.С. Українське етнодержавонацієтворення (XV–XVIII ст.) в українознавчому вимірі. Моногр. та вибр. українозн. праці. – К., 2013. – С. 313.
10. Фігурний Ю.С. Особливості і закономірності зародження, формування українського етносу від найдавніших часів до середини XIV ст. на теренах України: етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в українознавчому вимірі / Ю. Фігурний. – К. : ННДІУ, 2010. – 158 с.
11. Фігурний Ю.С. Українська Народна Республіка / Ю. Фігурний // Фігурний Ю.С. Українське етнодержавонацієтворення (XV–XVIII ст.) в українознавчому вимірі. Моногр. та вибр. українозн. праці. – К., 2013. – С. 326–327.
12. Фігурний Ю.С. Українська Центральна Рада / Ю. Фігурний // Фігурний Ю.С. Українське етнодержавонацієтворення (XV–XVIII ст.) в українознавчому вимірі. Моногр. та вибр. українозн. праці. – К., 2013. – С. 327–329.
13. Фігурний Ю.С. Українське етнодержавонацієтворення (XV–XVIII ст.) в українознавчому вимірі. Моногр. та вибр. українозн. праці. / Ю. Фігурний – 2-ге вид., доп. і доопр. – К., 2014. – 400 с.
14. Фігурний Ю.С. Український етнос у просторі й часі: українознавчі дослідження етнічних, державотворчих і націєтворчих процесів в Україні / Ю. Фігурний – К.: ННДІУ, 2009.– 520 с.
15. Фігурний Ю.С. Державотворча та етнонацієтворча діяльність українського гетьмана Павла Скоропадського в українознавчому вимірі / Ю. Фігурний. – К. : НДІУ, 2008. – 128 с.
16. Фігурний Ю.С. Українська Радянська Соціалістична Республіка (Українська Народна Республіка, Українська Соціалістична Радянська Республіка / Ю. Фігурний // Фігурний Ю.С. Українське етнодержавонацієтворення (XV–XVIII ст.) в українознавчому вимірі. Моногр. та вибр. українозн. праці. – К., 2013. – С. 330–331.

REFERENCES

1. Voinarenko O. Z hetmanskykh chasiv: Spohady samovydytsia z roku 1918 / O. Voinarenko. – Detroit, 1950. – 64 s.
2. Z dumok hetmana Pavla Skoropadskoho // Holos Derzhavnyka. 1947. – № 3. – S. I–XV.
3. Mordvintsev V. Sobor / V. Mordvintsev // Istorychna nauka: terminolohichni i poniatiinyi dovidnyk. – К. : Vyshcha shkola, 2002. – S. 343.
4. Problemy NATO v ukrainskomu derzhavotvorenni. – К., 2008. – 98 s.
5. Sobornist // Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dopov.) / Uklad. i holov. red. V.H. Busol. – К.-Irpın, 2005. – S. 1352.
6. Soldatenko V.F. Ukraina v revoliutsiinu v dobu: Ist. ese-khroniky / V.F. Soldatenko – U 4-kh t.: T. III. Rik 1919. – К., 2010. – 456 s.
7. Tychyna P. Zoloty homin / P. Tychyna // Khrestomatiia ukrainskoi literatury KhKh st. Uporiad. Ye. Fedorenko ta P. Maliar. Druhe dop. y pererob. vyd. – Niu-York, 1997. – S. 79–83.
8. Ukaz Prezydenta Ukrainy № 17/2016. Pro zakhody z vidznachennia 100-richchia podii Ukrainkoi revoliutsii 1917–1921 rokiv. – Rezhym dostupu: <http://www.president.gov.ua/documents/172016-19736>.
9. Fihurnyi Yu. S. «Partnerstvo zarady myru» / Yu. Fihurnyi // Fihurnyi Yu. S. Ukrainske etnoderzhavonatsiievorenna (XV–XVIII st.) v ukrainoznavchomu vymiri. Monohr. ta vybr. ukrainozn. pratsi. – К., 2013. – S. 313.
10. Fihurnyi Yu. S. Osoblyvosti i zakonirnosti zarozhennia, formuvannia ukrainskoho etnosu vid naidavnishykh chasiv do seredyny XIV st. na terenakh Ukrainy: etnichni, derzhavotvorchi i natsiievorchi protsesy v ukrainoznavchomu vymiri. / Yu. Fihurnyi. – К. : NNDIU, 2010. – 158 s.
11. Fihurnyi Yu. S. Ukrainska Narodna Respublika / Yu. Fihurnyi // Fihurnyi Yu. S. Ukrainske etnoderzhavonatsiievorenna (XV–XVIII st.) v ukrainoznavchomu vymiri. Monohr. ta vybr. ukrainozn. pratsi. – К., 2013. – S. 326–327.
12. Fihurnyi Yu. S. Ukrainska Tsentralna Rada. / Yu. Fihurnyi // Fihurnyi Yu. S. Ukrainske etnoderzhavonatsiievorenna (XV–XVIII st.) v ukrainoznavchomu vymiri. Monohr. ta vybr. ukrainozn. pratsi. – К., 2013. – S. 327–329.
13. Fihurnyi Yu. S. Ukrainske etnoderzhavonatsiievorenna (XV–XVIII st.) v ukrainoznavchomu vymiri. Monohr. ta vybr. ukrainozn. pratsi. / Yu. Fihurnyi. – 2-he vyd., dop. i doopr. – К., 2014. – 400 s.
14. Fihurnyi Yu. S. Ukrainskyi etnos u prostori y chasi: ukrainoznavchi doslidzhennia etnichnykh, derzhavotvorchykh i natsiievorchykh protsesiv v Ukraini / Yu. Fihurnyi – К.:NNDIU, 2009.– 520 s.

15. Fihurnyi Yu.S. Derzhavotvorcha ta etnonatsiietvorcha diialnist ukrainskoho hetmana Pavla Skoropadskoho v ukrainoznavchomu vymiri / Yu. Fihurnyi. – K. : NNDIU, 2009. – 128 s.
16. Fihurnyi Yu.S. Ukrainska Radianska Sotsialistychna Respublika (Ukrainska Narodna Respublika, Ukrainska Sotsialistychna Radianska Respublika / Yu. Fihurnyi // Fihurnyi Yu. S. Ukrainske etnoderzhavonatsiietvorennia (XV–XVIII st.) v ukrainoznavchomu vymiri. Monohr. ta vybr. ukrainozn. pratsi. – K., 2013. – S. 330–331.

© **Юрий Фигурный**
(Киев)

ИДЕЯ СОБОРНОСТИ УКРАИНЫ: ПРОШЛОЕ И НАСТОЯЩЕЕ

В статье анализируется символизм идеи соборности и ее воплощение в прошлом и настоящем Украины. Применены сравнительный, историко-хронологический, ретроспективный методы, которые позволили осуществить комплексное изучение и обобщить знания об исследуемом феномене. Идея соборности – это один из основных принципов Украинского государства, ее сущность заключается в пространственном единстве украинских этнических земель, сплоченности украинцев вокруг Украинской национальной идеи, целостности украинской политической нации и неразрывности историко-цивилизационного развития Украины и украинцев. Идея соборности Украины и ее воплощение в жизнь прошли долгий и тернистый путь. Так, в IX–XIV вв., особенно в эпоху Киевской Руси-Украины начинает зарождаться и формироваться идея соборности украинских этнических земель. В XV–XVIII вв. идея соборности Украины приобретает новое звучание и символизм. Несмотря на безгосударственный и колониальный статус Украины в XIX в., украинцы не только смогли сохранить свой этнокультурный и нациеобразующий потенциал, но и в начале XX в. начали социальную революцию и национально-освободительную борьбу. Одним из главных достижений этого всеукраинского государственного и нациесозидающего сдвига стал Универсал Директории об объединении УНР и ЗУНР (Акт Воссоединения) от 22 января 1919 г. Несмотря на жестокое поражение, украинская нация не отчаялась в своей самой главной государствообразующей цели – Украинской национальной идеи, и в конце концов, в 1991 г. восстановила Украинскую государственность и соборность.

Ключевые слова: Украина, украинцы, соборность, государственность, Украинская революция 1917–1921 гг.

© **Yuriy Fihurnyi**
(Kyiv)

IDEA OF CONCILIARISM OF UKRAINE: PAST AND PRESENT

The article analyzes the symbolism of idea of conciliarism and its implementation in the past and present of Ukraine. The comparative, historical-chronological, retrospective methods, which allowed to carry out a comprehensive study and generalize knowledge about the phenomenon under study, were applied. The idea of conciliarism – is one of the fundamental principles of the Ukrainian state, its essence lies in the time and space unity of Ukrainian ethnic lands, cohesion of Ukrainians around Ukrainian national idea, the integrity of the Ukrainian political nation and the continuity of the historical and civilizational development of Ukraine and Ukrainian. The idea of conciliarism of Ukraine and its implementation of passed long and bumpy ride. Thus, in the IX–XIV century, especially in Kievan Rus-Ukraine begins to emerge and take shape the idea of collegiality of Ukrainian ethnic lands. In the XV-XVIII centuries the idea of conciliarism of Ukraine acquires new meaning and symbolism. Despite stateless and colonial status of Ukraine in the nineteenth century, Ukrainian could not only preserve their ethnocultural and the potential creation of nation, but in the early twentieth century started a social revolution and national liberation struggle. One of the main achievements of the Ukrainian state building and the creation of nation Rally was the Universal Directory of the UPR and association ZUNR (Reunion Act) of 22 January 1919 y. In spite of painful defeat, Ukrainian nation was not be in despair in the most important goal – Ukrainian national idea, and eventually – in 1991 renewed Ukrainian statehood and unity.

Key words: Ukraine, Ukrainian, conciliarism, statehood, Ukrainian revolution of 1917–1921.

До редакції надійшла 12.10.2017.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930.1: 94(477) «1800–1899»

<https://doi.org/94.10347/2522-4111.2017.37.1.7>

© Тарас Нагайко
(Переяслав-Хмельницький)

«УЧИТЕСЬ, ЧИТАЙТЕ, І ЧУЖОМУ НАУЧАЙТЕСЬ, Й СВОГО НЕ ЦУРАЙТЕСЬ»: ОСВІТЯНСЬКА ФАБУЛА ГРОМАДІВСЬКОГО РУХУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. У ВІТЧИЗНЯНОМУ ІСТОРИЧНОМУ ДИСКУРСІ

У статті на прикладі двох основних історіографічних етапів в дослідженні українського громадівського руху (1 – перша третина ХХ ст.; 2 – кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст.) подано огляд праць, що містять відомості про освітянський процес в Україні у другій половині ХІХ ст. У значенні фабули розуміються характерні сюжетні вкраплення як у тематичних дослідженнях, так і окремих узагальнюючих розвідках з історії громад. Метою написання даної статті є виокремлення у сегменті національної історіографії тих досліджень, що розкривають сутність та характер їх діяльності, разом з тим висвітлюють питому вагу народної освіти та просвітництва в цілому, як рушіїв українського національного відродження. Послугуючись методами історіографічного аналізу, на основі хронологічно вибудованої палітри, наведення та співставлення сюжетних ліній наукових текстів, здійснено спробу комплексно оцінити ступінь висвітлення освітянського поступу українофільської інтелігенції. На прикладі першотворів, мемуарних джерел та наукових праць вітчизняних дослідників здійснено огляд найбільш актуальних праць з історії громадівського руху. Підкреслено основні етапи його вивчення національною історіографією. До аналізу також залучено міждисциплінарні дослідження, зокрема, праці з історії педагогіки в Україні. Зауважено на наявності регіональних, біографічних та гендерних підходів у сучасних вітчизняних дослідницьких студіях.

Ключові слова: освіта, просвітництво, українофільство, громадівський рух, національне відродження, історіографія.

Перебіг культурно-політичного процесу, що супроводжував становлення української нації, здобув широке висвітлення у дослідницьких студіях вітчизняних науковців, які визначили роль та значення освіти, як провідної ланки для формування національного світогляду українців. Одним із ключових сюжетів пов'язаних з дослідженням періоду українського національного відродження другої половини ХІХ ст. є формування та розвиток представниками українських Громад основ народної освіти. Просвітницька, педагогічна та наукова діяльність інтелігентів-громадівців зміцнила національний ґрунт, започаткувавши ідеї самостійного незалежного державницького існування українців.

Тема громадівського руху, як складової національного відродження другої половини ХІХ ст., виглядає доволі акцентованою у студіях вітчизняних науковців. Втім, упродовж становлення національної історіографії, осмислення ролі та значення громадівських осередків відбувалося нерівномірно, а, отже, внаслідок цього втраченою виявилася значна частина важливого фактологічного матеріалу.

М. С. Грушевський у вступному слові до ча-

сопису «За сто літ» (1927) зауважував на кризі джерельного матеріалу та вказував на альтернативний шлях дослідницького процесу у вивченні національної модернізації українства у період «довгого ХІХ століття». Аналізуючи ситуацію, що склалася у джерельно-методологічному плані він стверджував: «Преси і взагалі періодик не було. Через цензурне ухо пролазив і виходив на світ тільки невеликий відсоток того, що призначалося до друку, і цілком пропадала переважна його частина. <...> ... дослідникам українського відродження треба перевести підготовчу, збирацько-видавничу роботу коло матеріалу невиданого. Пошукати в архівах цензури, в останках архівів редакцій, літературно-наукових товариств і гуртків, в приватних збірках те, що призначалось до друку, та не побачило світу. В приватнім листуванні, в офіційних звідомленнях і паперах, в матеріалах, згромаджених жандармськими та поліційними трусами й розшуками, вилловлювати вказівки на ті прояви й симптоми громадських настроїв і рухів, що не знаходили собі вияву на прилюдній арені, в пресі й письменстві» [5, с. IV].

Важливим сегментом, що яскраво проступає крізь широкий спектр суспільних ініціатив, породжених громадівським рухом, є його освітянська фабула. Маючи за мету окреслити доробок вітчизняних науковців щодо її вивчення, варто вказати на те, що деякі акценти зауваженої теми присутні у наявних першоджерелах, до яких ми зараховуємо спогади, публіцистичні матеріали, інтелектуальну спадщину членів громад.

У одному з небагатьох наявних документів, що опосередковано засвідчують програмні наміри громадівців, – «Отзыве из Киева» (1862) уміщено думку про обов'язковість освіти для простого люду. В інтерпретації І. Житецького вона подається наступним чином: «Єдиний обов'язок освічених людей це ужити всяких можливих заходів і способів, щоб добути народові освіту, визнати себе, свої потреби, уміти ознаймувати їх, нарешті внутрішнім своїм розвитком дійти до того щабля громадівства, яке дає йому закон» [8, с. 100]. Дозволимо собі навести цю думку мовою оригіналу: «По нашему крайнему разумению, единственная обязанность людей, успевших приобрести высшее образование; состоит в томъ, чтобы употребить всевозможныя усилія съ целью доставить народу возможность образоваться, сознать себя, свои нужды, уметь заявить ихъ, словомъ внутреннимъ своимъ развитіемъ стать на ту степень, на которую онъ возведенъ закономъ» [2, с. 39–40].

У відомому публічному зверненні до Падалиці (псевдонім польського публіциста Зенона Фішева – *Т.Н.*) «Моя сповідь» (1862) очільник Київської громади В. Антонович зауважував на меті українофільського руху, яку, з-поміж іншого, вбачав у «заботе о просвещении народа, основанном на его собственных национальных началах» [1, с. 114]. Завдання народолюбської інтелігенції полягало у тому, аби «помочь народу в образовании, в достижении самосознания, а там он сам себе придумает цели» [1, с. 106].

Зазначені просвітницькі ідеали простежуються і в інтелектуальній спадщині одного з дієвих представників громади М. Драгоманова. Зокрема, у виданій у Женеві праці «Народні школи на Україні» (1877) він зауважує таке: «... школа і наукові книжки ще один з способів, не скажемо з найлегших, а з найменш надзвичайних для чоловіка з попсованою панством натурою, послужити на свою чергу мужиківі. А зменшивши хоч трохи те, що сам народ зве своєю темнотою, ми підкопаємо і ті основи, на котрих держиться і заїдає ще народ здирство, проти котрого часто тільки й воюються громадівці і у нас і в Європі» [6, с. 152].

Глибокі соціальні протиріччя в існуючій системі суспільних взаємовідносин на тлі відсутності системи народної освіти, які в подальшому стали рушієм для важливих еволюційних змін, засвідчені спогадами І. Нечуй-Левицького, що згадував процес свого домашнього навчання: «Сам батько вчив мене читати та писати разом з хлопцями, котрі приходили до нас вчитись. Батько завів школу для селян, набрав хлопців і вчив їх літом у пасіці в катразі, а зимою в кухні. Разом з тими хлопцями вчився й я. Але раз дізнався про ту школу польський пан, стеблівський дідич, покликав батька і сказав йому: «Як ви вивчите мужиків читати, то підете й ви, піду й я на поле робити, а мужики не схотять робити...» Пан звелів забрати хлопців в суконну фабрику» [20, с. 231].

Перші ідейні та практичні кроки з впровадження народної освіти та її подальшого розвитку належать когорті старогромадівців: В. Антоновичу, Ф. Вовку, М. Драгоманову, П. Житецькому, П. Чубинському, М. Лисенку, В. Беренштаму та іншим. У своїх спогадах М. Стороженко, який був близько знайомий з багатьма діячами українофільського руху, вказував на практичну освітянську діяльність членів громад. Зокрема, вчителями 1-ї Київської гімназії представлені: П. Житецький, В. Лучицький, А. Юркевич, В. Науменко, К. Жук. Визначний композитор М. Лисенко згаданий ним як засновник та викладач музично-драматичної школи [43]. Крім того її члени працювали на посадах в Київському університеті. С. Русова у своїх спогадах відмічала, що саме знайомство з громадівцями та перебування у відповідному середовищі сприяло її подальшому професійному становленню, як педагога [38]. Однак, просвітницько-педагогічна діяльність учасників громад ставала безпосереднім приводом для утисків з боку адміністративно-урядової системи. Так, О. Русов зауважував про численні обшуки та переїзди у зв'язку з жандармським переслідуванням [45]. У спогадах С. Єгунової-Щербини вказано на переслідування, що зчинилися відносно представників Одеської громади вчителя Л.А. Смоленського «за те, що на його лекціях бувають присутні нелегальні особи, <...> що настрої його протиурядовий» та педагога О.О. Андрієвського, що характеризується нею, як «занадто сміливий та незалежний» [7, с. 197].

У студіях вітчизняних дослідників першої третини ХХ ст. громадівський рух представлений переважно працями, що являють собою розвідки з історії окремих громад. Найбільшою

дослідницької уваги, як головний українофільський осередок, а відповідно й наукового вивчення зазнала Київська Українська Громада, очолювана В. Антоновичем. Нижче ми свідомо обмежимося розглядом саме цих напрацювань.

Одним з перших дослідників зазначеного періоду, що звернув свою увагу на роль та значення громадівського руху, як прояву культурно-національної основи українства був В. Міяковський. Аналізуючи наявну джерельну базу у статті «Киевская громада»: Из истории украинского общественного движения 60-х гг.» (1924), він наводить публічні петиції («Отзыв из Киева», лист А.В. Головніна до кн. Васильчикова), анонімні наклепи та документи судочинства по відношенню до учасників громади (справа В. Синьогуба). Зазначені джерела розкривають суть взаємооцінки, існуючої між урядово-жандармським та українофільським середовищем. У числі іншого автором зауважено на ролі недільних шкіл, як місць, що сприяли початку суспільної діяльності членів майбутніх громад, а, отже, були тими осередками, які на основі просвітницької діяльності здійснювали консолідацію громадівців. Так, вивчаючи справу В. Синьогуба, дослідник зупиняється на свідченнях п. Курлюка, який безпосередньо вказував на прямий зв'язок недільних шкіл та Київської громади на початку 1860-х рр. При цьому він відмічав відкритість організації [18, с. 138]. Натомість у рапорті Канівського справника п. Котлярова та чиновника особливих доручень п. Скрипцова від 12 травня 1861 р. зазначено, що її метою було зближуватися з простим народом, навчати його грамоті, аби шкодити царському режимові. Дослівно фрагмент у документі, що характеризує громадівців виголошує: «Это молодые и пылкие вольнодумцы, употребляющие все усилия к осуществлению лелеемой ими мысли о свободе Малороссии и старающиеся сблизаться с простым народом, научать его грамоте и постепенно внушать ему мысли о бывшей славе Малороссии и о прелестях свободы, с той именно целью, дабы впоследствии, когда умы простого народа покорятся их влиянию, действовать во вред монархии» [18, с. 136–137]. У листі А.В. Головніна до кн. Васильчикова подається наступна характеристика громадівців: «Лица эти (двадцать один член «Громады» – автор статті), принадлежащие, по видимому, к малороссийскому дворянству и посвящающие свою деятельность образованию простого народа, подверглись, по их словам, упреки и даже гонению со стороны общества, кото-

рое видит в них нарушителей общественного спокойствия и приписывает им политические тенденции» [18, с. 149]. У відповідь на це кн. Васильчиков зауважив таке: «члены этого общества (Громады – Т.Н.) без дозволения правительства приняли на себя, неизвестно по каким побуждениям, образование простого народа и, несмотря на все обвинения и упреки, которым подвергались со стороны общества, продолжают дело» [18, с. 150].

І.П. Житецький у статті «Київська громада за 60-тих років» (1928), яка є однією з найбільш повних та об'ємних тогочасних наукових розвідок про цей осередок, зауважує, що головним завданням української громадської культурної праці була народна освіта. Як і В. Міяковський, він також пов'язує виникнення громад з появою недільних шкіл. На думку автора, метою цих закладів було «дати українському народові освіту в найприступнішій для нього самого формі народною українською мовою» [8, с. 93]. Цінним матеріалом в зазначеній праці, з огляду на брак джерельної бази, є документальні свідчення щодо цілей громадівства, як україноцентричного руху. Зокрема, наводяться два листи О.І. Стоянова до В.С. Гнилосирова. Вони й засвідчують наступну думку автора статті: «Київські громадяни після заборони (червень 1862 – примітка І.Ж.) усіх недільних шкіл, що до того часу найбільш притягали їх увагу, звернулися тепер до складання і видавництва народніх книжок, до збиранки грошей на друк та на інші громадські потреби, а також на пропаганду своїх пересвідчень» [8, с. 106]. Саме просвітницький напрямок діяльності громад зумовив розвиток національних форм освіти. Важливим елементом у вивченні освітянської фабули є наведені автором персональні відомості про учасників Київської Української Громади, де з-поміж іншого зауважується їхній професійний ценз, зокрема педагогічний. У подальшому це дало можливість низці дослідників зосередитись на вивченні їхньої педагогічної спадщини, наукових здобутків тощо.

О. Рябінін-Скляревський на початку своєї праці «Київська громада 1879-х р.» дає оцінку тій місії, яку мала Київська громада у досліджуваний час: «Громада надавала велике значення культурно-просвітній праці, брала участь в організації шкіл, допомагала окремим людям в їх стремлінні до освіти» [39, с. 144]. Разом з тим, саме приналежність багатьох її членів до освітянського середовища, зокрема, університету, змушувала частину її учасників

залишатися поміркованими щодо прагнень національного самовияву у будь-якій іншій формі, окрім культурницької діяльності. Проаналізовані автором матеріали засвідчують важливі організаційні та персональні зміни у громадському середовищі. З появою більш радикальних настроїв з-поміж учасників громади та потраплянням окремих її членів за кордон змінився й характер просвітницької роботи. Зокрема, велося таємне постачання літератури із закордонних друкарень та її нелегальне розповсюдження. Втім еволюція громадського середовища не вивела його на нову конкретну організаційну форму діяльності. «Українофіли 1870-х років не виступали як політична партія з одним програмом, який ставив би ясні завдання. Вони боролися за культурну позицію і постачали із закордонних друкарень літературу українською мовою для культурно-соціальної агітації. Це були твори красного письменства народників <...>, журнал «Громада», брошури» [39, с. 154].

О. Назаревський у статті «До історії Київської Громади 1870-х років» (1930) позначав роль громади, як нелегального українофільського осередку. Дослідник наводить тексти доносів, у яких зокрема вказано на місця, характер та учасників тогочасних підпільних зібрань громадівців. З-поміж них називаються й освітяни: учитель 2-ї гімназії П. Житецький, директор ремісничої школи Ломачевської (О.І. Ломачевський-Петруняк – *Т.Н.*), учителі Белоусов, Науменко, Лисенко. Даючи оцінку тогочасній ситуації в діяльності Київської громади, О. Назаревський стверджує наступне: «Деякий час, з огляду на конспіративність зібрань та здебільшого науковий, літературний і громадський, а не суто політичний характер діяльності Громади, вона не привертала до себе серйозної уваги «властей предрержащих», але згодом, у зв'язку з розвитком національно-культурного українського руху, що так був поширився саме в середині 70-х років і викликав, разом із побоюванням влади, різко негативне вороже ставлення до себе певних кол тодішнього суспільства, у зв'язку з підсиленням саме політичних моментів у діяльності Громади, становище різко змінилось: доноси на членів Громади – писані й друковані, з підписами й анонімні – так і посипали один по одному» [19, с. 208].

Безумовно важливе місце для історіографічної оцінки цього періоду посідає предметне дослідження Г.Є. Жураковського «До питання про джерела освітньої діяльності старої Київської громади» (1930). На жаль, нам відомий

лише його бібліографічний опис, в якому зазначається, що праця видана окремим відбитком з IV книги «Записок Київського інституту народної освіти». Обсяг публікації становить 12 сторінок [9]. Зокрема, у її анотованому змісті представленому на сайті Педагогічного музею України Національної академії педагогічних наук України зазначено, що в статті подано відомості про полонізацію населення України у першій половині XIX ст., політику уряду Російської імперії в галузі освіти. Основу розвідки становить детальне змалювання життя студентів Київського університету у другій половині XIX ст. [42].

Звертаючись до розгляду сучасних вітчизняних студій, презентованих дослідницькими працями кінця XX – початку XXI ст., слід зауважити на тому, що їх основною характерною рисою по відношенню до висвітлення громадського руху постає міждисциплінарність. Так, чи не найвичерпнішим з окресленої теми виглядає доробок дослідниці Н. Побірченко. Зокрема, у монографічному двокнижжі «Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – на початку XX століття» (2000) авторка концептуально розглядає освітній процес у контексті громадського руху в Україні другої половини XIX ст.

Зокрема, у першій книзі «Київська громада» нею розкрито історичні передумови процесу національного відродження. Зауважується роль недільних шкіл, освітньо-виховна діяльність членів Громади в тісній прив'язці до українського мовного контенту, з якого й бере початок національне просвітництво. Дослідницею розглядаються його наукова, освітня, видавнича та мистецька складові. Науково-освітній вектор розглянуто через діяльність дослідницьких та видавничих осередків, таких як: Південно-західний відділ Російського географічного товариства, «Киевский Телеграф», «Киевская Старина». Дослідницею виокремлено такі спектри, як народна освіта, наукова діяльність та письменство, що зумовили подальшу еволюцію українського просвітницького руху, а також його заборони урядовими органами [30].

У другій книзі «Громади Наддніпрянської України» (2000) означені процеси розглядаються через роль та значення регіональних осередків громадівства в Одесі, Полтаві, Харкові та Чернігові [31].

Обидва видання містять важливий компонент – біографічний словник членів українських громад із зазначенням характеру їх діяльності.

Підсумком роботи щодо осмислення педагогічного спадку громадівців став укладений дослідницею каталог «Бібліографія педагогічної спадщини членів українських громад» (2000). У вступі до цього видання Н. Побірченко зауважує, що бібліографія педагогічної спадщини членів українських громад нараховує близько двох тисяч назв та охоплює кілька сотень імен включно з псевдонімами. Отже, потужний пласт згаданих праць засвідчує неабияку увагу до теми розвитку народної освіти. Авторка відмічає, що підіймаючи «цілину народної освіти і педагогічної науки свого часу» громадівці зверталися до найширшого спектру тем. З-поміж них проблема навчання рідною мовою, розвиток мережі сільських шкіл, постає народного вчителя, процес книговидавання, бібліотечна справа, створення підручників для україномовних шкіл, жіноча освіта тощо. Впорядкувавши та представивши в опублікованому вигляді широкому науковому загалові зазначений каталог, дослідниця змогла відібрати ті «золоті зерна народної педагогіки», що залишили важливий слід відродженні й розвитку української національної культури, створенні національної школи [22, с. 5–6].

У монографії «Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття)» (2002) Н. Побірченко розглядає аспекти культурно-національного характеру педагогічної і науково-просвітницької діяльності Громад, що постає як окремий ідейно-педагогічний феномен зі своїми закономірностями розвитку та відповідним чином впливає на сучасне становище освітньої галузі. Науковець розглянула соціально-педагогічні та ідеологічні засади створення українських громад в Наддніпрянській Україні. Зокрема, подається історична та культурологічна візія цього процесу, наголошується на генезі світоглядних цінностей учасників громадівського руху. Через хронологічний спектр (від початку 60-х рр. XIX до початку XX ст.) розглядається становлення педагогічно-просвітницької та наукової діяльності його окремих осередків. Відзначено роль журналу «Киевская старина» у їх роботі. Дослідниця відмічає, що культуротворча діяльність українських громад позначилася змаганням їх членів за національну школу в Україні. Одним з важливих аспектів, що розкриває суть освітянської доктрини громадівського руху виступає етнографія дитинства, що подається автором через аналіз історіографічних досліджень, розвідок (праць) громадівців, їхню художню спадщину,

оцінку дитячих ігор, духовні цінності в культурі батьківства. Однією з основ національної педагогіки виступає родинне виховання та шкільна освіта дітей. Авторський аналіз присвячено історії освіти та боротьбі за українську мову в офіційному освітньому процесі. Важливе значення відводиться розгляду питання методологічних засад та підходів педагогічної діяльності громадівців в гуманітарній сфері [32].

Важливу спадщину становлять також і окремі наукові розвідки дослідниці, що, зокрема, відображають роль Громад в освітньому процесі другої половини XIX ст. В оцінці зазначених праць ми обмежимося наведенням умовної класифікації, за якою вирізнимо окремі тематичні групи.

Отже, до *першої* віднесемо статті у наукових часописах, де розкрито вплив Громад на створення в Україні недільних шкіл. Це зокрема праці: «Київські громадівці і недільні школи (60-ті роки XIX ст.)» (1999) [25], «Громади і недільні школи на Чернігівщині (60-ті роки XIX століття) (до історії питання)» (2000) [23].

Другу групу становлять публікації присвячені Громадам, як окремим освітнім центрам: «Просвітницька діяльність українських Громад (друга пол. XIX – поч. XX ст.)» (1999) [35], «До історії створення та початків освітньої діяльності Київської громади (60-ті роки XIX ст.)» (1999) [24], «Світлий промінь (Педагогічна школа і Київська громада в 60-ті роки XIX ст.)» (2000) [36], «Педагогічна і просвітницька діяльність Громад (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2000) [29].

Окремі статті дослідниці присвячені розгляду часописів редагованих громадівцями, що висвітлювали на їх сторінках тематику освітнього процесу: «Освітні проблеми на сторінках журналу «Основа» (1861–1862)» (1999) [27], «Проблеми освіти на сторінках газети «Киевский телеграф» (2000) [33], «Проблеми освіти на сторінках часопису «Киевская старина» (1882–1906)» (2000) [34], «У боротьбі за освіту України. «Черниговский листок» (1861–1863)» (2000) [37].

Для більш повного представлення наукового доробку Н. Побірченко варто також вказати на публікації, присвячені окремим постатям громадівців, де предметом вивчення виступає їх педагогічна діяльність. Це праці: «Олександр Олександрович Русов – український громадський діяч, вчений, педагог...» (1998) [26], «Освітня діяльність Павла Гнатовича Житецького (1837–1911)» (1998) [28], «Педагогічно-просвітницька діяльність Павла Платоновича Чубинського (1839–1884)» (2008) [11].

Визначний вплив на дослідження громадського руху в Україні другої половини XIX ст. здійснив А. Катренко. Зокрема, предметно тему освітньої діяльності у громадському середовищі було піднято ним у навчальному посібнику «Український національний рух XIX століття» (1999) [13]. Зокрема, у розділі «Освітньо-культурна й політична робота громадських осередків 70-х – початку 80-х років» автор описує діяльність Київської, Одеської та Єлисаветградської громад. Дослідник відмічає ту обставину, що громадівці підтримували матеріально й духовно талановиту українську молодь, організовували освіту на селі, пропагували українську культуру. У монографії «Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки XIX ст.» (2003) [12], написаній спільно з Я. Катренко відмічалася ключова роль освіти в становленні національної самосвідомості: «Працюючи в цих школах вони змушені біли міркувати над питаннями, що виникали перед ними, при чому не тільки освітнього, а й суспільно-політичного звучання» [12, с. 51]. З-поміж цих питань автор відмічає проблему низького рівня освіченості народу, відсутність шкільної національної освіти, вибору мови навчання. На думку авторів боротьба представників Київської громади «за широку освіту народних мас», запровадження української мови у процес навчання та її поширення в суспільстві справило вагомe значення для збереження національної ідентичності українського народу.

Зазначимо, що освітня фабула громадського руху представлена також різноплановими публікаціями, що презентують регіональні, біографічні та гендерні студії. Це праці дослідників: Г. Белан, В. Борисенко Н. Коляда, А. Кучеренко, Т. Мацейків, А. Нікітенко, В. Філіпович та ін. [3; 4; 14; 15; 16; 17; 21; 44]. Їх зміст вбирає аспекти педагогічно-просвітницької та освітньо-наукової діяльності як громад в цілому, так і їх окремих представників. Наявність широкого спектру означених праць засвідчує, що на сучасному історіографічному етапі зростає увага до увиразнення значення освітніх практик, встановлення їх конкретної ролі у процесі національного відродження. Культурна складова цього процесу мислиться невід'ємною частиною політичного визрівання

української державності у новітній період. Розмірковуючи над політичною місією Київської громади, дослідниця Л. Іванова зауважує: «Хоч громадівці, виправдовуючись перед урядом, відрікалися тут від «сепаратизму державного», стає очевидним, що поширюючи й відроджуючи національну культуру й освіту, вони неодмінно мусять прийти до сепаратизму державного» [10, с. 280]. Відомий вчений-мовознавець, активний член Київської громади П. Житецький засвідчує усвідомлене ставлення громадівців до перспективи розвитку національної освіти: «Ми вже добре знали, що однієї свободи мало – без науки, без європейської освіти...» [40, с. 196]. Ще один представник Київської Української Громади О. Стоянов відносно мети народолобців-громадівців вказував, що нею є поліпшення побуту простолюду через розвиток моральних та розумових якостей, і саме освіта та знання виступають головним засобом на цьому шляху [41, с. 95].

Розглянуті етапи вітчизняної історіографії виразно засвідчують, що одним з основних векторів осмислення громадського руху виступала саме освіта, що переживала важливий процес свого становлення. Вона розумілася в якості ідейного підґрунтя для творення майбутньої національної держави. У різних підходах та формах громадівцями втілювалися засадничі орієнтири, що дозволили успішно розпочати й завершити цей процес. А освіта народних мас виступила дієвим механізмом цього інтелектуального поступу. Плеяда діячів українських громад другої половини XIX ст. змогла втілити принцип закладений у поетичному маніфесті Т. Шевченка: «Учітесь, читайте, / І чужому научайтесь, / Й свого не цурайтесь».

Викладений вище матеріал засвідчує, що обрана тема лишається актуальною для подальшого вивчення не лише в історіографічному, а й джерелознавчому аспекті, адже брак документальних відомостей про історію громадського руху зумовлює необхідність ширшого залучення джерел приватного походження: публіцистичних праць, листів, мемуарів, а також встановлення біографічних відомостей в діяльності громадівців, освітянський поступ яких призвів до відродження національної свідомості українців та створив умови для практичного втілення ідеї української державності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Моя исповедь. В кн. Твори. Том 1. / В. Антонович. – К., 1932. – С. 100–119.
2. Багалій Д. Отзыв из Киева / Д. Багалій // Матеріали до біографії В.Б. Антоновича. – К., 1929. – С. 38–48.

3. Белан Г. Громадське виховання молоді в науково-педагогічному доробку О. Кониського / Г. Белан // Вісник Львівського університету. – Вип. 21. – Ч. 1. – С. 324–337.
4. Борисенко В.Й. М.П. Драгоманов і Тимчасова педагогічна школа в Києві у 60-х роках ХІХ ст. / В.Й. Борисенко // Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах: Збірник статей викладачів кафедри історії України НПУ імені М.П. Драгоманова / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – С. 124–135.
5. Грушевський М.С. Переднє слово / М.С. Грушевський // За сто літ. – 1927. – № 1. – С. III–VI.
6. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії / М. Драгоманов. – Женева, 1877. – 152 с.
7. Єгунова-Щербина С. Одеська громада кінця 1870-х років. Спомини / С. Єгунова-Щербина // За сто літ. – 1928. – № 2. – С. 189–199.
8. Житецький І. Київська громада за 60-тих років / І. Житецький // Україна: науковий двохмісячник українознавства. – 1928. – Кн. 1. – С. 91–125.
9. Жураковский Г.Є. До питання про джерела освітньої діяльності старої Київської громади: (окремий відбиток з ІV книги Записок Київського інституту народної освіти) / Г.Є. Жураківський. – К., 1930. – 136 с.
10. Іванова Л.Г. З історії Київської Громади 60-х років ХІХ ст. / Л.Г. Іванова // Українська суспільно-політична думка ХVІІІ–ХІХ ст.: напрямки, форми, тенденції: наукові розвідки / Л.Г. Іванова. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – 340 с.
11. Ігнатенко Н.В. Педагогічно-просвітницька діяльність Павла Платоновича Чубинського (1839–1884): навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н.В. Ігнатенко, Н.С. Побірченко. – Тернопіль: Астон, 2008. – 160 с.
12. Катренко А.М. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки ХІХ ст.) / А.М. Катренко, Я.А. Катренко. – К., 2003. – 179 с.
13. Катренко А.М. Український національний рух ХІХ ст. Ч. 2. 60–90-ті роки ХІХ ст.: навч. посіб. для студ. іст. ф-ту / А.М. Катренко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – 189 с.
14. Коляда Н. Архівні джерела: недільні школи в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Н. Коляда // Історико-педагогічний альманах. – 2006. – Вип. 1. – С. 112–123.
15. Коляда Н. Просвітницько-педагогічна діяльність студентської молоді України в недільних школах (60-ті рр. ХІХ ст.) / Н. Коляда // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. – Вип. 17. – Львів, 2003. – С. 232–239.
16. Кучеренко А.А. Діяльність «Громад» Півдня України по розгортанню українського культурно-освітнього руху у другій половині ХІХ ст. / А.А. Кучеренко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – № 6. – 2002. – Т. 17. – Вип. 4. – С. 67–72.
17. Мацейків Т. Педагогічно-просвітницька діяльність Тадея Рильського / Т. Мацейків // Дивослово. – 2001. – № 1. – С. 36–37.
18. Міяковський В. «Киевская громада»: Из истории украинского общественного движения 60-х гг. / В. Міяковський // Летопись революции. – 1924. – № 4. – С. 127–150.
19. Назаревський О. До історії київської громади 1870-х років / О. Назаревський // За сто літ. – Кн. 5. – Харків-Київ, 1930. – С. 208–212.
20. Нечуй-Левицький І. Життєпис / І. Нечуй-Левицький // В кн.: Самі про себе / Автобіографії видатних українців ХІХ століття / редакція Юрія Луцького. – Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1989. – С. 229–238.
21. Нікітенко А.І. Жіноцтво в благодійній та освітній діяльності Київської Старої Громади (70–80-ті рр. ХІХ ст.) / А.І. Нікітенко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та Археологія. – Вип. 22. – 2014. – С. 31–38.
22. Побірченко Н.С. Бібліографія педагогічної спадщини членів українських Громад (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). / Н.С. Побірченко. – К. : Науковий світ, 2000. – 125 с.
23. Побірченко Н.С. Громади і недільні школи на Чернігівщині (60-ті роки ХІХ століття) (до історії питання) / Н.С. Побірченко // Дискурс сучасної історичної романістики: поетика жанру. Наукові студії. – К. : Видавничий центр «Київський університет», 2000. – С. 305–315.
24. Побірченко Н.С. До історії створення та початків освітньої діяльності Київської громади (60-ті роки ХІХ ст.) / Н.С. Побірченко // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 2. – С. 126–138.
25. Побірченко Н.С. Київські громадівці і недільні школи (60-ті роки ХІХ ст.) / Н.С. Побірченко // Шлях освіти. – 1999. – № 4. – С. 40–45.
26. Побірченко Н.С. Олександр Олександрович Русов – український громадський діяч, вчений, педагог (Короткий життєпис) / Н.С. Побірченко. – К.: Педагогічна думка, 1998. – 72 с.

27. Побірченко Н.С. Освітні проблеми на сторінках журналу «Основа» (1861–1862) / Н.С. Побірченко // Рідна школа. – 1999. – № 11. – С. 69–73.
28. Побірченко Н.С. Освітня діяльність Павла Гнатовича Житецького (1837–1911) / Н.С. Побірченко // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного інституту. – К. : Міжнародна фінансова агенція, 1998. – С. 169–182.
29. Побірченко Н.С. Педагогічна і просвітницька діяльність Громад (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н.С. Побірченко // Зміст і технології шкільної освіти. Матеріали звітної наукової конференції Інституту педагогіки АПН України. – К. : Педагогічна думка, 2000. – С. 8–9.
30. Побірченко Н.С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – на початку XX століття (у двох книгах). Книга I. Київська громада / Н.С. Побірченко. – К. : Науковий світ, 2000. – 307 с.
31. Побірченко Н.С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – на початку XX століття (у двох книгах). Книга II. Громади Наддніпрянської України / Н.С. Побірченко. – К. : Науковий світ, 2000. – 185 с.
32. Побірченко Н.С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття): Монографія / Н.С. Побірченко. – К. : Наук. світ, 2002. – 331 с.
33. Побірченко Н.С. Проблеми освіти на сторінках газети «Киевский телеграф» / Н.С. Побірченко // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету, 2000. – С. 74–81.
34. Побірченко Н.С. Проблеми освіти на сторінках часопису «Киевская старина» (1882–1906) / Н.С. Побірченко. – К. : Науковий світ, 2000. – 91 с.
35. Побірченко Н.С. Просвітницька діяльність українських Громад (друга пол. XIX – поч. XX ст.) / Н.С. Побірченко // Вчені записки Київського національного економічного університету. – К., 1999. – С. 209–21.
36. Побірченко Н.С. Світлий промінь (Педагогічна школа і Київська громада в 60-ті роки XIX ст.) / Н.С. Побірченко // Матеріали доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції «Формування творчої особистості вчителя національної школи XIX століття». – К. : Знання, 2000. – С. 72–75.
37. Побірченко Н.С. У боротьбі за освіту України. «Черниговський листок» (1861–1863) / Н.С. Побірченко // Рідна школа. – 2000. – № 3. – С. 67–70.
38. Русова С. Мої спомини. Рр. 1861–1879 / С. Русова // За сто літ. – 1928. – № 2. – С. 135–175.
39. Рябінін-Скляревський О. Київська громада 1879-х р. / О. Рябінін-Скляревський // Україна – Кн. 1–2. – 1927. – С. 144–162.
40. Сарбей В.Г. Україна крізь віки. У 13-ти тт. – К. : Альтернативи, 1998–1999. – Т. 9: Сарбей В.Г. Національне відродження України / НАН України. Інститут історії України. – К. : Альтернативи, 1999. – 336 с.
41. Світленко С.І. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст. / С.І. Світленко // Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: Герда, 2007. – 457 с.
42. Сівков О. Грані творчості Геннадія Жураківського (до 120-річчя від дня народження) / О. Сівков // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pmu.in.ua/news/grani_tvorch_zhyrakivskii/
43. Стороженко М. З мого життя / М. Стороженко / Упор. і вст. ст. В. Ульяновського. – К. : Либідь, 2005. – 432 с.; іл. («Пам'ятки історичної думки України»).
44. Філіппович В. Недільні школи в просвітницькій діяльності громади Полтави / В. Філіппович // Збірник наукових праць. – Полтава, 2011. – С. 115–119.
45. Шамрай С. Спомини Ол. Ол. Русова / С. Шамрай // За сто літ. – 1927. – № 1. – С. 236–258.

REFERENCES

1. Antonovych V. Moia uspoved. V kn. Tvory. Tom 1. / V. Antonovych. – K., 1932. – S. 100–119.
2. Bahaliy D. Otvuz yz Kyeva // Materialy do biografiyi V.B. Antonovycha. – K., 1929. – S. 38–48.
3. Byelan H. Hromads'ke vykhovannya molodi v naukovo-pedahohichnomu dorobku O. Konys'koho / H. Byelan // Visnyk L'vivs'koho universytetu. – Vyp. 21. – Ch.1. – S. 324–337.
4. Borysenko V.Y. M.P. Drahomanov i Tymchasova pedahohichna shkola v Kyuevi u 60-kh rokakh XIX st. / V.Y. Borysenko // Teoretychna spadshchyna Mykhayla Drahomanova v suchasnykh vymirakh: Zbirnyk statey vykladachiv kafedry istoriyi Ukrayiny NPU imeni M.P. Drahomanova / Natsional'nyy pedahohichnyy universytet imeni M.P. Drahomanova. – K. : Vyd-vo NPU im. M.P. Drahomanova, 2011. – S. 124–135.

5. Hrushevs'kyi M.S. Perednye slovo / M.S. Hrushevs'kyi // *Za sto lit.* – 1927. – № 1. – S. III–VI.
6. Drahomanov M. Narodni shkoly na Ukrayini sered zhyttya i pys'menstva v Rosiyi / M. Drahomanov. – Zheneva, 1877. – 152 s.
7. Yehunova-Shcherbyna S. Odes'ka hromada kintsya 1870-kh rokiv. Spomyny / S. Yehunova-Shcherbyna // *Za sto lit.* – 1928. – № 2. – S. 189–199.
8. Zhytets'kyi I. Kyyivs'ka hromada za 60-tykh rokiv / I. Zhytets'kyi // *Ukrayina: naukovyy dvokhmisyachnyk ukrayinoznavstva.* – 1928. – Kn. 1. – S. 91–125.
9. Zhurakovskyy H. Ye. Do pytannya pro dzherela osvity diyal'nosti staroyi Kyyivs'koyi hromady: (okremyy vidbytok z IV knyhy Zapysok Kyyivs'koho instytutu narodnoyi osvity) / H. Zhurakovskyy. – K., 1930. – 136 s.
10. Ivanova L.H. Z istoriyi Kyyivs'koyi Hromady 60-kh rokiv KhIKh st. / L.H. Ivanova // *Ukrayins'ka suspil'no-politychna dumka XVIII–KhIKh st.: napryamky, formy, tendentsiyi: naukovi rozvidky / L.H. Ivanova.* – K. : Vyd-vo NPU im. M.P. Drahomanova, 2011. – 340 s.
11. Ihnatenko N.V. Pedahohichno-prosvitnyts'ka diyal'nist' Pavla Platonovycha Chubyns'koho (1839–1884): navchal'nyy posibnyk dlya studentiv vyshcheykh navchal'nykh zakladiv / N.V. Ihnatenko, N.S. Pobirchenko. – Ternopil': Aston, 2008. – 160 s.
12. Katrenko A.M. Natsional'no-kul'turna ta politychna diyal'nist' Kyyivs'koyi hromady (60–90-ti roky XIX st.) / A.M. Katrenko, Ya.A. Katrenko. – K., 2003. – 179 s.
13. Katrenko A.M. Ukrayins'kyi natsional'nyy rukh KhIKh st. Ch. 2. 60–90-ti roky KhIKh st.: navch. posib. dlya stud. ist. f-tu / A.M. Katrenko; Kyyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. – K., 1999. – 189 s.
14. Kolyada N. Arkhivni dzherela: nedil'ni shkoly v Ukrayini (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) / N. Kolyada // *Istoryko-pedahohichnyy al'manakh.* – 2006. – Vyp. 1. – S. 112–123.
15. Kolyada N. Prosvitnyts'ko-pedahohichna diyal'nist' students'koyi molodi Ukrayiny v nedil'nykh shkolakh (60-ti rr. XIX st.) / N. Kolyada // *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya pedahohichna.* – Vyp. 17. – L'viv, 2003. – S. 232–239.
16. Kucherenko A.A. Diyal'nist' «Hromad» Pivdnyia Ukrayiny po rozhortannyy ukrayins'koho kul'turno-osvith'oho rukhu u druhiy polovyni XIX st. / A.A. Kucherenko // *Naukovi pratsi: Naukovometodychnyy zhurnal.* – № 6. – 2002. – T. 17. – Vyp. 4. – S. 67–72.
17. Matseykiv T. Pedahohichno-prosvitnyts'ka diyal'nist' Tadeya Ryl's'koho / T. Matseykiv // *Dyvoslovo.* – 2001. – № 1. – S. 36–37.
18. Miyakovskyy V. «Kyevs'ka hromada»: Yz ystoriy ukraynskoho obshchestvennoho dvyzhenyia 60-kh hh. / V. Miyakovskyy // *Letopys' revolyutsyy.* – 1924. – № 4. – S. 127–150.
19. Nazarevs'kyi O. Do istoriyi kyyivs'koyi hromady 1870-kh rokiv / O. Nazarevs'kyi // *Za sto lit.* – Kn. 5. – Kharkiv-Kyyiv, 1930. – S. 208–212.
20. Nechuy-Levyts'kyi I. Zhyttyepys / I. Nechuy-Levyts'kyi // V kn.: Sami pro sebe / Avtobiohrafii vydatnykh ukrayintsev XIX stolittya / redaktsiya Yuriya Luts'koho. – N'yu-York: Vydannya Ukrayins'koyi Vil'noyi Akademiyi Nauk u SShA, 1989. – S. 229–238.
21. Nikitenko A.I. Zhinotstvo v blahodiyniy ta osvith'niy diyal'nosti Kyyivs'koyi Staroyi Hromady (70–80-ti rr. XIX st.) / A.I. Nikitenko // *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriya: Istoryia ta Arkheolohiya.* – Vyp. 22. – 2014. – S. 31–38.
22. Pobirchenko N.S. Bibliohrafiya pedahohichnoyi spadshchyny chleniv ukrayins'kykh Hromad (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittya). / N.S. Pobirchenko. – K. : Naukovyy svit, 2000. – 125 s.
23. Pobirchenko N.S. Hromady i nedil'ni shkoly na Chernihivshchyni (60-ti roky XIX stolittya) (do istoriyi pytannya) / N.S. Pobirchenko // *Dyskurs suchasnoyi istorychnoyi romanistyky: poetyka zhanru. Naukovi studiyi.* – K. : Vydavnychyy tsentr «Kyyivs'kyi universytet», 2000. – S. 305–315.
24. Pobirchenko N.S. Do istoriyi stvorennia ta pochatkiv osvith'niy diyal'nosti Kyyivs'koyi hromady (60-ti roky XIX st.) / N.S. Pobirchenko // *Pedahohika i psykholohiya.* – 1999. – № 2. – S. 126–138.
25. Pobirchenko N.S. Kyyivs'ki hromadivtsi i nedil'ni shkoly (60-ti roky XIX st.) / N.S. Pobirchenko // *Shlyakh osvity.* – 1999. – № 4. – S. 40–45.
26. Pobirchenko N.S. Oleksandr Oleksandrovych Rusov – ukrayins'kyi hromads'kyi diyach, vchenyy, pedahoh (Korotkyy zhyttyepys) / N.S. Pobirchenko. – K. : Pedahohichna dumka, 1998. – 72 s.
27. Pobirchenko N.S. Osvith'ni problemy na storinkakh zhurnalu «Osнова» (1861–1862) / N.S. Pobirchenko // *Ridna shkola.* – 1999. – № 11. – S. 69–73.
28. Pobirchenko N.S. Osvith'ni diyal'nist' Pavla Hnatovycha Zhytets'koho (1837–1911) / N.S. Pobirchenko // *Zbirnyk naukovykh prats' Umans'koho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu.* – K. : Mizhnarodna finansova ahentsiya, 1998. – S. 169–182.
29. Pobirchenko N.S. Pedahohichna i prosvitnyts'ka diyal'nist' Hromad (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) / N.S. Pobirchenko // *Zmist i tekhnolohiyi shkil'noyi osvity. Materialy zvitnoyi naukovoyi*

- konferentsiyi Instytutu pedahohiky APN Ukrayiny. – K. : Pedahohichna dumka, 2000. – S. 8–9.
30. Pobirchenko N.S. Pedahohichna i prosvitnyts'ka diyal'nist' ukrayins'kykh Hromad u druhiy polovyni XIX – na pochatku XX stolittya (u dvokh knykhakh). Knyha I. Kyyivs'ka hromada / N.S. Pobirchenko. – K. : Naukovyy svit, 2000. – 307 s.
 31. Pobirchenko N.S. Pedahohichna i prosvitnyts'ka diyal'nist' ukrayins'kykh Hromad u druhiy polovyni XIX – na pochatku XX stolittya (u dvokh knykhakh). Knyha II. Hromady Naddnipryans'koyi Ukrayiny / N.S. Pobirchenko. – K. : Naukovyy svit, 2000. – 185 s.
 32. Pobirchenko N.S. Pytannya natsional'noyi osvity ta vykhovannya v diyal'nosti ukrayins'kykh Hromad (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittya): Monohrafiya / N.S. Pobirchenko. – K. : Nauk. svit, 2002. – 331 s.
 33. Pobirchenko N.S. Problemy osvity na storinkakh hazety «Kyeviskyy telehraf» / N.S. Pobirchenko // Zbirnyk naukovykh prats' Umans'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu, 2000. – S. 74–81.
 34. Pobirchenko N.S. Problemy osvity na storinkakh chasopysu «Kyeviskaya staryna» (1882–1906) / N.S. Pobirchenko. – K. : Naukovyy svit, 2000. – 91 s.
 35. Pobirchenko N.S. Prosvitnyts'ka diyal'nist' ukrayins'kykh Hromad (druha pol. XIX – poch. XX st.) / N.S. Pobirchenko // Vcheni zapysky Kyyivs'koho natsional'noho ekonomichnoho universytetu. – K., 1999. – S. 209–21.
 36. Pobirchenko N.S. Svitlyy promin' (Pedahohichna shkola i Kyyivs'ka hromada v 60-ti roky XIX st.) / N.S. Pobirchenko // Materialy dopovidey Vseukrayins'koyi nauko-vo-praktychnoyi konferentsiyi «Formuvannya tvorchoyi osobystosti vchytelya natsional'noyi shkoly XIX stolittya». – K. : Znannya, 2000. – S. 72–75.
 37. Pobirchenko N.S. U borot'bi za osvitu Ukrayiny. «Chernyovskyy lystok» (1861–1863) / N.S. Pobirchenko // Ridna shkola. – 2000. – № 3. – S. 67–70.
 38. Rusova S. Moyi spomyny. Rr. 1861–1879 / S. Rusova // Za sto lit. – 1928. – № 2. – S. 135–175.
 39. Ryabinin-Sklyarevs'kyy O. Kyyivs'ka hromada 1879-kh r. / O. Ryabinin-Sklyarevs'kyy // Ukrayina – Kn. 1–2. – 1927. – S. 144–162.
 40. Sarbey V.H. Ukrayina kriz' viky. U 13-ty tt. – K. : Al'ternatyvy, 1998 – 1999. – T. 9: Sarbey V.H. Natsional'ne vidrozhennya Ukrayiny / NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny. – K. : Al'ternatyvy, 1999. – 336 s.
 41. Svitlenko S.I. Svit modernoyi Ukrayiny kintsya XVIII – pochatku XX st. / S.I. Svitlenko // Dnipropetrovs'kyy natsional'nyy universytet im. O. Honchara: Zbirnyk naukovykh prats'. – Dnipropetrovs'k: Herda, 2007. – 457 s.
 42. Sivkov O. Hrani tvorchosti Hennadiya Zhurakivs'koho (do 120-richchya vid dnya narodzhennya) / O. Sivkov // [Elektronnyy resurs]: http://pmu.in.ua/news/grani_tvorch_zhyrakivskii/.
 43. Storozhenko M.Z. moho zhyttya / Upor. i vst. st. V. Ul'yanovs'koho. – K. : Lybid', 2005. – 432 s.; il. («Pam'yatky istorychnoyi dumky Ukrayiny»).
 44. Filippovych V. Nedil'ni shkoly v prosvitnyts'kiy diyal'nosti hromady Poltavy / V. Filippovych // Zbirnyk naukovykh prats'. – Poltava, 2011. – S. 115–119.
 45. Shamray S. Spomyny Ol. Ol. Rusova / S. Shamray // Za sto lit. – 1927. – № 1. – S. 236–258.

© Тарас Нагайко

(Переяслав-Хмельницький)

**«УЧИТЕСЬ, ЧИТАЙТЕ, І ЧУЖОМУ НАУЧАЙТЕСЬ, Й СВОГО НЕ ЦУРАЙТЕСЬ»:
ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ФАБУЛА ГРОМАДОВСКОГО ДВИЖЕНИЯ ВТОРОЙ
ПОЛОВИНЫ XIX В. В ОТЕЧЕСТВЕННОМ ИСТОРИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ**

В статье на примере двух основных историографических этапов исследования украинского громадского движения (1 – первая треть XX в.; 2 – конец XX в. и начало XXI в.) представлен обзор работ содержащих сведения о процессе развития национального образования в Украине во второй половине XIX в. В значении фабулы понимаются характерные сюжетные вкрапления, присутствующие как в тематических исследованиях, так и отдельных обобщающих публикациях, касающихся истории украинофильских громад. Целью написания данной статьи является выделение в сегменте национальной историографии тех исследований, которые раскрывают сущность и характер их деятельности, вместе с тем освещают удельный вес народного образования и просветительства как движущей силы украинского национального возрождения в целом. Также с помощью историографического анализа, приведения и сопоставления сюжетных линий научных текстов, дана оценка степени изучения просветительского движения в среде украинофильской интеллигенции. С этой целью на примере первоисточников, мемуаров и научных тру-

дов отечественных исследователей осуществлен обзор наиболее актуальных трудов, касающихся истории громадского движения. Выделены основные этапы его изучения в национальной историографии. Проанализированы междисциплинарные исследования, в частности, работы относящиеся к истории педагогики в Украине. Отмечено наличие региональных, биографических и гендерных подходов в современных отечественных исследовательских студиях.

Ключевые слова: образование, просветительство, украинофильство, громадское движение, национальное возрождение, историография.

© *Taras Nahaiko*
(*Pereyaslav-Khmelnytskyi*)

«TEACH, READ AND LEARN FROM THE OTHERS BUT DO NOT FORGET THAT, WHICH IS YOUR OWN»: EDUCATIONAL PLOT OF THE COMMUNITY MOVEMENT OF THE SECOND HALF OF 19TH CENTURY IN THE NATIONAL HISTORICAL DISCOURSE

The article, based on two main historiographical stages in studying of Ukrainian community movement (1 stage: the first third of the 20th century; 2 stage: from the end of the 20th century to the beginning of the 21st century) introduces us an overview of studies on educational process in Ukraine in the second half of the 19th century. By «plot» it is meant specific storylines both into thematic studies and individual general studies of the history of communities. The aim of this article is to identify those studies in the segment of national historiography that reveal the essence and nature of their activities, and also highlight the key role of public education and enlightenment in general, as the engines of the Ukrainian national revival. Using the methods of historiographical analysis, we made an attempt, based on a chronologically constructed plan, taking and comparing the story lines of scientific texts, to comprehensively value the degree of coverage of the educational progress of the Ukrainophile intellectuals. Taking as an example original works, memoirs and scientific works of national researchers, an overview of the most relevant studies on the history of the community movement was made. The main stages of the study of a community movement made by a national historiography are emphasized. Interdisciplinary studies, specifically works on the history of pedagogy in Ukraine, are also involved in the analysis. It is also noted that there are regional, biographical and gender approaches in modern domestic research studios.

The theme is relevant for further study not only in historiography, but also the source-study aspect. Insufficient number of documentary information about the history of the community movement necessitates a wider involvement of sources of private origin: journalistic works, letters, memoirs, and biographical information about their educational activities, which led to the revival of the national consciousness of Ukrainians and created the conditions for the practical implementation of the idea of Ukrainian statehood.

Key words: education, enlightenment, Ukrainophile, community movement, national revival, historiography.

До редакції надійшла 1.09. 2017.

УДК 94(477) «19/20»

<https://doi.org/94.10347/2522-4111.2017.37.1.1>

© *Ольга Шакурова*
(*Київ*)

ЕТНОГЕНЕТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ В. ХВОЙКИ

Стаття присвячена дослідженню автохтонної етногенетичної концепції В. Хвойки. При її написанні застосовані такі наукові методи: історичний, порівняльно-історичний, хронологічний, ретроспективний, проблемно-хронологічний, біографічний та ін. Вивчення наукової спадщини визначних особистостей української історії є актуальною науковою проблематикою. Особливо це стосується проблеми походження українського народу – однієї з найбільш складних і дискусійних в українському історіографічному дискурсі. Особистість та наукова діяльність Вікентія Хвойки привертала та привертують увагу не лише вузького кола науковців, а й широкої громадськості. Актуальність дослідження етногенетичної концепції В. Хвойки в новітній вітчизняній історіографії визначається: необхідністю аналізу та систематизації нагромаджених знань про походження українців з метою кращого пізнання національної історії; недостатньою розробкою і вивченням етногенетичних поглядів вченого у сучасній вітчизняній історіографії. Осягнення на-

укової спадщини В. Хвойки має не тільки пізнавальне, а й громадсько-політичне значення, оскільки в сучасній Україні розповсюдилися псевдонаукові теорії походження українців, які апелюють до етногенетичної концепції В. Хвойки. Виявлено, що згідно з поглядами В. Хвойки, автохтонне населення Середнього Придніпров'я палеолітичної доби згодом трансформується в енеолітичну Трипільську культуру, залишається незмінним і в наступні часи (добу бронзи та скіфо-античну епоху), і, врешті-решт, у слов'янському періоді (X ст. н.е.) переростає у південно-східну гілку слов'янського народу, тобто в український етнос.

Ключові слова: Україна, українці, В. Хвойка, Трипільська культура, етногенез українців, історіографія, археологія.

Мета статті полягає у вивченні та аналізі поглядів В. Хвойки на походження українського народу. Для її досягнення вирішуються такі дослідницькі завдання: з'ясувати стан наукової розробки теми; охарактеризувати життєвий і дослідницький шлях В. Хвойки; здійснити аналіз етногенетичної концепції вченого. Ця наукова розвідка реалізується в межах виконання науково-дослідної роботи «Україна й українство в етнокультурних процесах світу».

Один із перших у часи незалежної України розпочав вивчення особистості та наукового спадку В. Хвойки дослідник І. Черняков. У 2006 р. видана його книга «Вікентій Хвойка (1850–1914)» [26]. 2006 р. вийшло наукове видання «Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки» у 2-х частинах. Перша частина містить переклади наукових праць В. Хвойки та наукові коментарі до них, зроблені науковими співробітниками Інституту археології НАН України та Національного університету імені Тараса Шевченка. Друга частина містить матеріали і дослідження, присвячені науковій спадщині В. Хвойки. В цьому виданні містяться дослідження таких вчених як: М. Відейка [11–15], В. Колеснікової [20; 21], С. Риждова [22; 23], Н. Абашиної [1; 2], Н. Бурдо, [5–10] К. Бунятян [4], Ю. Болтрика [3], В. Козюби [16, 17, 18], Г. Станіциної [24], Ж. Кононенко [24], О. Якубенко [27]. Попри ці публікації науковий доробок В. Хвойки та його етногенетична концепція потребують подальшого вивчення й популяризації.

Народився Вікентій (Чеслав) Хвойка 8 лютого 1850 р. у селищі Семін, що на р. Ельбі [26, с. 11]. 1864 р. закінчив комерційне училище у м. Хрудимі, а 1876 р. він перебрався до Києва, де й жив до кінця свого життя. Спочатку займався педагогічною діяльністю (викладав німецьку мову та малювання), а також працював у аграрному секторі [21, с. 9–11]. Але справою всього його життя стала археологія. Спілкування з видатними вченими, зокрема з В. Антоновичем та Хв. Вовком вплинули на його зацікавлення стародавньою історією Києва. Немаючи ані гуманітарної, ані істо-

ричної освіти, В. Хвойка наполегливо займався самоосвітою, що згодом й дозволило йому здійснити цілу низку видатних археологічних відкриттів, зокрема, розкопати палеолітичну Кирилівську стоянку у Києві, першим відкрити пам'ятки, які згодом дали назву археологічним культурам – Трипільській, Зарубинецькій та Черняхівській. Як наголошує В. Колеснікова, «можна стверджувати, що В.В. Хвойка мав чуття на нові цікаві місця для археологічних досліджень. Але це чуття було не містичним, воно ґрунтувалося на ретельному обстеженні території, на щорічних розвідках, розгалуженій системі збирання інформації щодо наявності знахідок археологічного матеріалу тощо. Судячи з особистого листування В.В. Хвойки, він був добре ознайомлений з археологічною ситуацією території Середнього Подніпров'я і використовував кожну можливість щоб це знання покращити» [19, с. 156].

Завдячуючи своїй наполегливій праці та визначним досягненням, В. Хвойку було обрано членом багатьох наукових товариств. Він брав активну участь у проведенні археологічних форумів. Саме на XI археологічному з'їзді 1899 р. у Києві він виклав свою етногенетичну концепцію. До кінця свого життя В. Хвойка проводив польові дослідження. Помер славетний археолог від туберкульозу 2.11.1914 р. та похований у Києві на Байковому цвинтарі.

Одну з найяскравіших концепцій доісторичного походження українського народу кінця XIX – початку XX ст. запропонував В. Хвойка у книзі «Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам)» (1913), де він виклав своє бачення походження «Середньо-придніпровських мешканців». Учений не ставив собі за мету «всебічно та детально дослідити це питання» оскільки, на його думку, наука на початку XX ст. не мала у своєму розпорядженні достатньо археологічного матеріалу для вирішення питання походження мешканців Середнього Придніпров'я [25, с. 114]. Дослідник наголошував, що Середнє Придніпров'я заселене вже в міжльодовикову епоху і робив

припущення, що давні мешканці палеолітичної епохи були прародителями населення наступних епох. На думку В. Хвойки, така гіпотеза занадто смілива, хоча наявні «деякі вказівки на користь цієї думки» [25, с. 115].

Починаючи з неолітичної епохи і до самого історичного часу, вчений простежує риси, які свідчать про те, що «місцева культура Середнього Придніпров'я в доісторичні часи по суті своїй однорідна» [25, с. 115]. До аргументів, які підтверджують тезу про однорідність, а, отже, і незмінність складу населення Середнього Придніпров'я протягом усіх доісторичних часів, В. Хвойка відносить: по-перше, осілий спосіб життя мешканців Середнього Придніпров'я і пов'язані з ним заняття, які були однакові і незмінні протягом усіх доісторичних часів, по-друге, незмінність прийомів будівництва жител мешканцями Середнього Придніпров'я в доісторичні часи, по-третє, примітна сталість основних рис доісторичної культури Середнього Придніпров'я, по-четверте, наполегливе збереження поховального обряду трупоспалення, по-п'яте, повна і помірна довгоголовість мешканців Середнього Придніпров'я, що не зазнавала помітних змін аж до слов'янської епохи. Все це надало йому можливість стверджувати, що Середньо-Придніпровські мешканці, були тим зерном, одним з ростків якого в подальшому стала південно-східна гілка слов'янського народу [25, с. 115].

Важливе місце у своїй концепції вчений відводить усім впливам та коливанням в культурному зростанні місцевого населення Середнього Придніпров'я, відображеним в доісторичних пам'ятках цього краю. Так, у другій половині епохи неоліту у місцевого населення Середнього Придніпров'я складаються стосунки з культурними центрами Прикарпатської області, завдяки чому місцева культура суттєво покращилася. Зокрема в результаті цих культурних впливів місцева людність трансформувалася в культуру, що відома в Україні під назвою Трипільської [25, с. 116].

В епоху після Великого переселення народів (III–IV ст. н. е.) населення Середнього Придніпров'я, на думку вченого, пройшовши періоди розквіту і занепаду, трансформується в культуру, «... відому нам вже під назвою слов'янської» [25, с. 117].

Підсумовуючи свої погляди, В. Хвойка зазначає, «пригадуючи, що слов'янський народ належить до великого Європейського роду арійського племені, повторимо, що ми вважаємо давніх мешканців як Середнього Придніпров'я, починаючи від р. Десни і через Київ, так і місцевостей Волинської губ. і далі на північний захід, тим сім'ям, з якого виріс слов'янський народ, південно-східну гілку якого ми знаходимо в області Середнього Придніпров'я вже на світанку слов'янської епохи» [25, с. 118].

Сучасні археологи суттєво переглянули головні положення етногенетичної концепції В. Хвойки. Зокрема Н. Бурдо наголошує: «...етногенетична автохтонна концепція В.В. Хвойки ... все ж таки в цілому не витримала випробування часом. Занадто малою була джерелознавча база у той період, коли працював дослідник», але «... власне постановка історичних проблем на археологічному матеріалі робить йому честь і показує його пріоритет й у цій галузі» [5, с. 27].

Таким чином, згідно з поглядами В. Хвойки, автохтонне населення Середнього Придніпров'я палеолітичної доби згодом трансформується в енеолітичну Трипільську культуру, залишається незмінним і в наступні часи (добу бронзи та скіфо-античну епоху), і, врешті-решт, у слов'янському періоді (X ст. н.е.) переростає у південно-східну гілку слов'янського народу, тобто, в український етнос. Наразі, нагальним науковим завданням української науки залишається вивчення та популяризація наукового спадку видатних діячів української науки. Сподіваємося, що ця публікація пожвавить інтерес до непересічної особистості видатного археолога.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абашина Н.С. Коментарі до праці «Поля поховань в Середньому Придніпров'ї» / Н.С. Абашина // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. I. Переклади наукових праць та коментарі. – К., 2006. – С. 94.
2. Абашина Н.С. Коментарі до розділу «Епоха поховальних урн та великого переселення народів» / Н.С. Абашина // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. I. Переклади наукових праць та коментарі. – К., 2006. – С. 171–172.
3. Болтрик Ю.В. Коментарі до розділу «Скіфська епоха» / Ю.В. Болтрик // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. I. Переклади наукових праць та коментарі. – К., 2006. – С. 166–167.
4. Бунятян К.П. Коментарі до розділу «Доба бронзи» / К.П. Бунятян // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. I. Переклади наукових праць та коментарі. – К., 2006. – С. 159–160.

5. Бурдо Н.Б. В.В. Хвойко і дослідження Трипільської цивілізації / Н.Б. Бурдо // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. II. Матеріали і дослідження. – К., 2006. – С. 7–27.
6. Бурдо Н.Б. Коментарі до праці «З області трипільської (давньоарійської) культури» / Н.Б. Бурдо // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. I. Переклади наукових праць та коментарі. – К., 2006. – С. 113–114.
7. Бурдо Н.Б. Коментарі до праці «Розкоп так званих площадок» / Н.Б. Бурдо // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Частина I. Переклади наукових праць та коментарі. – К., 2006. – С. 138.
8. Бурдо Н.Б. Коментарі до праці «Розкопки 1901 року в області трипільської культури» / Н.Б. Бурдо // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. I. Переклади наукових праць та коментарі. – К., 2006. – С. 105–106.
9. Бурдо Н.Б. Коментарі до рецензії М.Ф. Біляшівського на працю В.В. Хвойки «Розкопки 1901 року в області трипільської культури» / Н.Б. Бурдо // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. I. Переклади наукових праць та коментарі. – К., 2006. – С. 109.
10. Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю. Козюба В.К. Коментарі до висновків // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. I. Переклади наукових праць та коментарі. – К., 2006. – С. 203–204.
11. Відейко М.Ю. Коментарі до праці «Посудини зі знаками із знахідок на площадках трипільської культури» / М.Ю. Відейко // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. I. Переклади наукових праць та коментарі. – К., 2006. – С. 90–91.
12. Відейко М.Ю. Коментарі до праці «Розкопки площадок в с. Крутобородинці Летичівського повіту Подільської губернії та поблизу с. Верем'я Київського повіту та губернії» / М.Ю. Відейко // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. I. Переклади наукових праць та коментарі. – К., 2006. – С. 129–136.
13. Відейко М.Ю. Коментарі до розділу «Неоліт» / М.Ю. Відейко // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. I. Переклади наукових праць та коментарі. – К., 2006. – С. 73–87.
14. Відейко М.Ю. Коментарі до розділу «Неоліт» / М.Ю. Відейко // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. I. Переклади наукових праць та коментарі. – К., 2006. – С. 153–155.
15. Відейко М.Ю. Місце археологічних розкопок В.В. Хвойки на Трипільських поселеннях / М.Ю. Відейко // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. II. Матеріали і дослідження. – К., 2006. – С. 28–38.
16. Козюба В.К. Коментарі до розділу «Розкопки в садбі М.М. Петровського у Києві» / В.К. Козюба // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. I. Переклади наукових праць та коментарі. – К., 2006. – С. 186–189.
17. Козюба В.К. Коментарі до розділу «Розкопки у с. Білгородка Київського повіту» / В.К. Козюба // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. I. Переклади наукових праць та коментарі. – К., 2006. – С. 198–199.
18. Козюба В.К. Коментарі до розділу «Слов'янська епоха» / В.К. Козюба // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. I. Переклади наукових праць та коментарі. – К., 2006. – С. 178–179.
19. Колесникова В.А. Його називали археологом-революціонером (біографічний нарис) / В.А. Колесникова // Хвойко В.В. Древние обитатели Среднего Придніпров'я и их культура в доисторические времена (с комментариями иллюстрациями). – К., 2008. – 160 с., +16 стр. цв. илл.
20. Колесникова В.А. Бібліографія / В.А. Колесникова // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. II. Матеріали і дослідження. – К., 2006. – С. 71–74.
21. Колесникова В.А. В.В. Хвойко (1850–1914) / В.А. Колесникова // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. I. Переклади наукових праць та коментарі. – К., 2006. – С. 9–26.
22. Рижов С.М. Коментарі до розділу «Палеоліт» / С.М. Рижов // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. I. Переклади наукових праць та коментарі. – К., 2006. – С. 146.
23. Рижов С.М. Коментарі до розділу «Палеоліт. Розкопки в садибах №№ 59 та 61 у м. Києві, на Подолі, по Кирилівській вулиці» / С.М. Рижов // Дослідження трипільської цивілізації у

науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. I. Переклади наукових праць та коментарі. – К., 2006. – С. 37–40.

24. Станицина Г.О., Кононенко Ж.О. Архівні матеріали про дослідження В.В. Хвойкою Трипільських старожитностей у науковому архіві інституту археології НАН України // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. II. Матеріали і дослідження. – К., 2006. – С. 39–44.
25. Хвойка В.В. Древние обитатели Средневого Придніпров'я и их культура в доисторические времена (с комментариями иллюстрациями) / В.В. Хвойка. – К., 2008. – 160 с., +16 стр. цв. илл.
26. Черняков І. Вікентій Хвойка (1850–1914) / І. Черняков. – К., 2006. – 200 с.
27. Якубенко О.О. Колекції із розкопок В.В. Хвойки на Трипільських поселеннях у Національному музеї історії України / О.О. Якубенко // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. II. Матеріали і дослідження. – К., 2006. – С. 45–70.

REFERENCES

1. Abashyna N.S. Kommentari do pratsi «Polia pokhovan v Serednomu Prydniprovi» // Doslidzhennia trypilskoï tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentiiia Khvoiky. Chastyna I. Pereklady naukovykh prats ta komentari. – К., 2006. – S. 94.
2. Abashyna N.S. Kommentari do rozdilü «Epokha pokhovalnykh urn ta velykoho pereselennia narodiv» // Doslidzhennia trypilskoï tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentiiia Khvoiky. Chastyna I. Pereklady naukovykh prats ta komentari. – К., 2006. – S. 171–172.
3. Boltryk Yu. V. Kommentari do rozdilü «Skifska epokha» // Doslidzhennia trypilskoï tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentiiia Khvoiky. Chastyna I. Pereklady naukovykh prats ta komentari. – К., 2006. – S. 166–167.
4. Buniatian K.P. Kommentari do rozdilü «Doba bronzy» // Doslidzhennia trypilskoï tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentiiia Khvoiky. Chastyna I. Pereklady naukovykh prats ta komentari. – К., 2006. – S. 159–160.
5. Burdo N.B. V.V. Khvoiko i doslidzhennia Trypilskoï tsyvilizatsii // Doslidzhennia trypilskoï tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentiiia Khvoiky. Chastyna II. Materialy i doslidzhennia. – К., 2006. – S. 7–27.
6. Burdo N.B. Kommentari do pratsi «Z oblasti trypilskoï (davnoariiskoï) kultury» // Doslidzhennia trypilskoï tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentiiia Khvoiky. Chastyna I. Pereklady naukovykh prats ta komentari. – К., 2006. – S. 113–114.
7. Burdo N.B. Kommentari do pratsi «Rozkop tak zvanykh ploshchadok» // Doslidzhennia trypilskoï tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentiiia Khvoiky. Chastyna I. Pereklady naukovykh prats ta komentari. – К., 2006. – S. 138.
8. Burdo N.B. Kommentari do pratsi «Rozkopky 1901 roku v oblasti trypilskoï kultury» // Doslidzhennia trypilskoï tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentiiia Khvoiky. Chastyna I. Pereklady naukovykh prats ta komentari. – К., 2006. – S. 105–106.
9. Burdo N.B. Kommentari do retsenzii M.F. Biliashivskoho na pratsiu V.V. Khvoiky «Rozkopky 1901 roku v oblasti trypilskoï kultury» // Doslidzhennia trypilskoï tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentiiia Khvoiky. Chastyna I. Pereklady naukovykh prats ta komentari. – К., 2006. – S. 109.
10. Burdo N.B., Videiko M.Yu. Koziuba V.K. Kommentari do vysnovkiv // Doslidzhennia trypilskoï tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentiiia Khvoiky. Chastyna I. Pereklady naukovykh prats ta komentari. – К., 2006. – S. 203–204.
11. Videiko M.Yu. Kommentari do pratsi «Posudyny zi znakamy iz znakhidok na ploshchadkakh trypilskoï kultury» // Doslidzhennia trypilskoï tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentiiia Khvoiky. Chastyna I. Pereklady naukovykh prats ta komentari. – К., 2006. – S. 90–91.
12. Videiko M.Yu. Kommentari do pratsi «Rozkopky ploshchadok v s. Krutoborodyntsi Letychivskoho povitu Podilskoï hubernii ta poblyzu s. Veremia Kyivskoho povitu ta hubernii» // Doslidzhennia trypilskoï tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentiiia Khvoiky. Chastyna I. Pereklady naukovykh prats ta komentari. – К., 2006. – S. 129–136.
13. Videiko M.Yu. Kommentari do rozdilü «Neolit» // Doslidzhennia trypilskoï tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentiiia Khvoiky. Chastyna I. Pereklady naukovykh prats ta komentari. – К., 2006. – S. 73–87.
14. Videiko M.Yu. Kommentari do rozdilü «Neolit» // Doslidzhennia trypilskoï tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentiiia Khvoiky. Chastyna I. Pereklady naukovykh prats ta komentari. – К., 2006. – S. 153–155.
15. Videiko M.Yu. Mistse arkheolohichnykh rozkopok V.V. Khvoiky na Trypilskykh poselenniakh //

- Doslidzhennia trypilskoï tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentii Khvoiky. Chastyna II. Materialy i doslidzhennia. – K., 2006. – S. 28–38.
16. Koziuba V.K. Komentari do rozdilû «Rozkopky v sadybi M.M. Petrovskoho u Kyievi» // Doslidzhennia trypilskoï tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentii Khvoiky. Chastyna I. Pereklady naukovykh prats ta komentari. – K., 2006. – S. 186–189.
 17. Koziuba V.K. Komentari do rozdilû «Rozkopky u s. Bilhorodka Kyivskoho povitu» // Doslidzhennia trypilskoï tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentii Khvoiky. Chastyna I. Pereklady naukovykh prats ta komentari. – K., 2006. – S. 198–199.
 18. Koziuba V.K. Komentari do rozdilû «Slovianska epokha» // Doslidzhennia trypilskoï tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentii Khvoiky. Chastyna I. Pereklady naukovykh prats ta komentari. – K., 2006. – S. 178–179.
 19. Kolesnykova V.A. Yoho nazyvaly arkheolohom-revoliutsionerom (biohrafichnyi narys) // Khvoika V.V. Drevnye obytately Srednevoho Prydniprovia y ykh kultura v doystorycheskye vremena (s kommentaryiamy yllustratsyiamy). – K., 2008. – 160 s., +16 str. tsv. yll.
 20. Kolesnikova V.A. Bibliohrafiia // Doslidzhennia trypilskoï tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentii Khvoiky. Chastyna II. Materialy i doslidzhennia. – K., 2006. – S. 71–74.
 21. Kolesnikova V.A. V.V. Khvoiko (1850–1914) // Doslidzhennia trypilskoï tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentii Khvoiky. Chastyna I. Pereklady naukovykh prats ta komentari. – K., 2006. – S. 9–26.
 22. Ryzhov S.M. Komentari do rozdilû «Paleolit» // Doslidzhennia trypilskoï tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentii Khvoiky. Chastyna I. Pereklady naukovykh prats ta komentari. – K., 2006. – S. 146.
 23. Ryzhov S.M. Komentari do rozdilû «Peleolit. Rozkopky v sadybakh ## 59 ta 61 u m. Kyievi, na Podoli, po Kyrylivskii vulytsi» // Doslidzhennia trypilskoï tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentii Khvoiky. Chastyna I. Pereklady naukovykh prats ta komentari. – K., 2006. – S. 37–40.
 24. Stanitsyna H.O., Kononenko Zh.O. Arkhivni materialy pro doslidzhennia V.V. Khvoikoï Trypilskykh starozhytnosti u naukovomu arkhivi instytutu arkheolohii NAN Ukrainy // Doslidzhennia trypilskoï tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentii Khvoiky. Chastyna II. Materialy i doslidzhennia. – K., 2006. – S. 39–44.
 25. Khvoika V.V. Drevnye obytately Srednevoho Prydniprovia y ykh kultura v doystorycheskye vremena (s kommentaryiamy yllustratsyiamy). – K., 2008. – 160 s., +16 str. tsv. yll.
 26. Cherniakov I. Vikentii Khvoika (1850–1914). – K., 2006. – 200 s.
 27. Yakubenko O.O. Kolektsii iz rozkopok V.V. Khvoiky na Trypilskykh poselenniakh u Natsionalnomu muzei istorii Ukrainy // Doslidzhennia trypilskoï tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentii Khvoiky. Chastyna II. Materialy i doslidzhennia. – K., 2006. – S. 45–70.

© *Ольга Шакурова*
(*Київ*)

ЭТНОГЕНЕТИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ В. ХВОЙКИ

Статья посвящена исследованию автохтонной этногенетической концепции В. Хвойки. При ее написании были использованы следующие научные методы: исторический, сравнительно-исторический, хронологический, ретроспективный, проблемно-хронологический, биографический и др. Изучение научного наследия выдающихся личностей украинской истории является актуальной научной проблематикой. Особенно это касается проблемы происхождения украинского народа - одной из самых сложных и дискуссионных в украинском историографическом дискурсе. Личность и научная деятельность Викентия Хвойки привлекали и привлекают внимание не только узкого круга ученых, но и широкой общественности. Актуальность исследования этногенетической концепции В. Хвойки в новейшей отечественной историографии определяется: необходимостью анализа и систематизации накопленных знаний о происхождении украинцев с целью лучшего познания национальной истории; недостаточной разработкой этногенетических взглядов ученого в современной отечественной историографии. Постижения научного наследия В. Хвойки имеет не только познавательное, но и общественно-политическое значение, поскольку в современной Украине распространились псевдонаучные теории происхождения украинцев, которые апеллируют к этногенетической концепции В. Хвойки. Выявлено, что согласно взглядам В. Хвойки, автохтонное население Среднего Приднепровья палеолитической эпохи впоследствии трансформируется в энеолитическую Трипольскую культуру, остается неизменным и в последующие времена (эпоху бронзы и скифо-античную эпоху), и в конце концов, в славянском периоде (X в. н.э.) перерастает в юго-восточную ветвь славянского народа, то есть, в украинский этнос.

Ключевые слова: Украина, украинцы, В. Хвойка, Трипольская культура, этногенез украинцев, историография, археология.

© *Olha Shakurova*
(Kyiv)

ETHNOGENETIC CONCEPTION V. KHVOIKA

The article is devoted to the research of autochthonous ethnogenetic concept of V. Khvoika. When writing the article, the following scientific methods were used: historical, comparative-historical, chronological, retrospective, problem-chronological, biographical, and others. The study of the scientific heritage of prominent personalities of Ukrainian history is an actual scientific issue. This is especially true of the problem of the origin of the Ukrainian people - one of the most complex and debatable in Ukrainian historiographical discourse. Vikentiy Khvoika's personality and scientific work attracted and attracted attention not only to a narrow circle of scholars, but also to the general public. The urgency of the study of the ethnogenetic concept of V. Khvoika in the newest national historiography is determined by: the need for analysis and systematization of accumulated knowledge about the origin of Ukrainians for the purpose of better knowledge of national history; insufficient development and study of the ethnogenetic views of the scientist in contemporary national historiography. Understanding the scientific heritage of V. Khvoika has not only cognitive but also socio-political significance, since in pervasive Ukraine pseudoscientific theories of the origin of Ukrainians appealing to the ethnogenetic concept of V. Khvoika. It is revealed that, according to V. Khvoika's views, the autochthonous population of the Middle Dnieper of the Paleolithic period is subsequently transformed into the Eneolithic Trypilsky culture, remains unchanged at the following times (the Bronze Age and the Scythian-antique age), and, finally, the words' Balkan period (X century AD) grows into the south-eastern branch of the Slavic people, that is, in the Ukrainian ethnos.

Key words: Ukraine, Ukrainians, V. Khvoika, Trypis culture, ethnogenesis of Ukrainians, historiography, archeology.

До редакції надійшла 17.10.2017.

УДК 94 (477) «18/20»

<https://doi.org/94.10347/2522-4111.2017.37.1.9>

© *Тетяна Грудевич*
© *Людмила Шкіра*
(Переяслав-Хмельницький)

ГАСОВІ ЛАМПИ ТА ЛІХТАРІ КІН. ХІХ – СЕР. ХХ СТ. У ФОНДОВОМУ ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

У статті розглядаються особливості знаходження і збереження гасових ламп та ліхтарів кін. ХІХ – сер. ХХ ст. із фондового зібрання Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Мета наукової праці полягає у вивченні фондової колекції, методологічному обґрунтуванні експозиційних виставок освітлювальних старожитностей, які попри катаклізми, дійшли до нашого часу. У статті використана ціла низка наукових методів, зокрема, історико-порівняльний, ретроспективний, проблемно-хронологічний, історико-логічний аналіз, синтез, систематизація і класифікація музейних експонатів. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на даний момент ліхтарі та лампи, зокрема гасові, кін. ХІХ – сер. ХХ ст. із музейного зібрання Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», не були предметом самостійного вивчення та експонування, тому аналіз цієї проблеми допоможе більш комплексно осягнути використання освітлювальних приладів, їх збереження та представлення, як для вузьких спеціалістів, так і для широкого загалу у музейних колекціях Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпряниці. На сьогоднішній день детальне дослідження освітлювальних побутових предметів, їх типології, призначення, місця виробництва, декорування, техніки виготовлення, використання та регіональних особливостей, є важливим не тільки для музейників, а й для усіх, хто цікавиться історією техніки, а також для підприємців, які мають можливості виготовляти такі прилади, враховуючи сучасні технології.

Ключові слова: Україна, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», гасові лампи, ліхтарі, колекція, старожитності.

У сучасному українському суспільстві існує тенденція зростання інтересу до оригінальних музейних колекцій і старожитностей. З давніх давен людина цікавилася предметами, які її оточували. Особливу увагу привертала речі, які виходили з повсякденного вжитку. У добу інноваційних технологій, потужних джерел світла й різноманітних освітлювальних приладів, ми з зацікавленням хочемо зазирнути в минуле і зрозуміти, як в ті далекі часи наші далекі пращури могли жити без модерних гаджетів. Одним з важливих елементів людської цивілізації були освітлювальні пристрої, саме вони давали змогу вечорами і ночами виконувати домашню роботу, виробляти потрібні речі, споживати їжу тощо. Оскільки у ХХІ ст., у більшості цивілізованих країн такі прилади, як гасові лампи, ліхтарі, каганці, підсвічники майже вийшли з ужитку, тому сучасні музейні відвідувачі з задоволенням їх оглянуть у зібраннях старожитностей.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на даний момент ліхтарі та лампи, зокрема гасові, кін. ХІХ – сер. ХХ ст. із музейного зібрання Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (далі НІЕЗ «Переяслав»), не були предметом самостійного вивчення та експонування, тому аналіз цієї проблеми допоможе більш комплексно осягнути використання освітлювальних приладів, їх збереження та представлення, як для вузьких спеціалістів, так і для широкого загалу у музейних колекціях Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпряни (далі МНАП).

НІЕЗ «Переяслав», має велику кількість музейних експонатів, які зацікавлять вимогливого туриста. У фондовій колекції НІЕЗ «Переяслав» зберігається велика кількість різноманітних освітлювальних приладів. Серед них є цікава колекція, яка потребує висвітлення та дослідження. Працівниками НІЕЗ «Переяслав» проведена важлива підготовча робота, яка дала можливість зробити виставку «Ліхтарі кін. ХІХ – сер. ХХ ст. (з фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»)). На виставці представлено 42 предмети: гасові лампи, каганці, ліхтарі під свічку та допоміжні матеріали: прилади для запалювання та гасіння ламп.

Мета даного дослідження полягає у розкритті регіональних особливостей освітлювальних предметів ХІХ – поч. ХХ ст. з фондової колекції НІЕЗ «Переяслав» у контексті оновлення музейних експозицій та більш широкого їх представлення відвідувачам скансену.

Історія досліджень освітлювальних приладів сягає давнини, проте вивчення фондової

колекції НІЕЗ «Переяслав» ще не проводилися, відповідно аналізу художніх особливостей, різноманіття функцій, використання різних матеріалів, технік виконання, художніх рішень. Грунтовне вивчення окремих освітлюваних предметів кін. ХІХ – сер. ХХ ст., зокрема, відповідних музейних колекцій, є важливим та актуальним, оскільки вирішує завдання привертання уваги до повсякденної культури, побуту та традицій українського народу, а також популяризації музейних зібрань.

Бережно збирав старожитності, оберігав та досліджував патріарх музейної справи України – Михайло Іванович Сікорський (1923–2011), разом зі своїми однодумцями, працівниками НІЕЗ «Переяслав». У фондах Заповідника зберігається величезна кількість старожитностей, серед них почесне місце займають освітлювальні прилади: лучини, свічки, каганці, підсвічники, гасові лампи тощо.

Першим освітлювальним приладом у людській історії була суха тріска, скіпка (лучина) від дерев'яного поліна, яку можна тримати в руці й освітлювати дорогу. З плином часу, коли людина навчилася обробляти камінь, кувати залізо, винайшла інші матеріали, до тріски почали кріпити держак для зручності, так з'явилися смолоскипи та каганці.

Наступним освітлювальним приладом стала свічка, що виготовлялася з затверділих жирів, тваринного і штучного, із гнотом всередині та слугувала надійним джерелом освітлювання. Вогонь не був захищений від зовнішнього впливу. Перші свічки були відкриті римлянами близько І ст. до н.е. Ці свічки вироблялись із твердих видів жиру тварин. Такі свічки були дешеві, доступні, а тому ввійшли в повсякденне життя на довгі століття. Свічки в різних країнах виготовлялися по-різному та були не однакою. На нашій території свічки у переважній більшості виготовлялися з воску. Дещо пізніше, з'явився матеріал, який став конкурентом воску та жиру – спермацет. Його отримували з речовин, що містилися в головах китів. Спермацетові свічки горіли набагато яскравіше, тому використовувалися в якості стандарту, проте у ХХ ст. їх виготовлення було заборонене.

У фондовій колекції НІЕЗ «Переяслав» зберігається дуже цікавий артефакт: Підсвічник (інв. № Е–2265) мідний, металічний. На круглій підставці циліндричної форми з випуклими двома поясками і круглою пластинкою. Закінчується своєю чашечкою для свічки. Час побутування: ХІХ ст.; матеріал та техніка виготовлення: скло, метал, мідь, сплав, лиття;

розміри: ширина підстаканника 10 см, вис. 12,5 см. Стан речі: метал окислився. Річ виявлена в м. Переяслав-Хмельницький у Лихацької Ольги Іванівни в 1976 р. [2].

Наступним освітлювальним приладом став каганець, світильник, що працює на основі згорання олії або лою (овечого або козиного топленого жиру). Його принцип дії такий: в ємкість заливається олія, туди опускається гніт – мотузка, з рослинних або штучних волокон, за якими, відповідно до властивостей капілярного ефекту, олія піднімається вгору. Другий кінець гнота, закріплений над олією, підпалюється, і олія, піднімаючись по гноту, горить. Каганці застосовувалися із давніх давен. Їх виготовляли із глини, міді, скла. У фондовій колекції НІЕЗ «Переяслав» зберігається значна кількість каганців, зокрема, ми хочемо звернути увагу на такі музейні предмети, як: каганець (інв. № Е–2094) мідний, використовувався для освітлення кімнати. Конусовидний, з червоної міді. В зрізану вершину конуса вставлена трубка з гнотом. Збоку є зроблена з міді ручка. Час побутування: поч. ХХ ст. Матеріал, техніка: мідь, пайка; розмір: вис. 9,3 см, діаметр дна 5 см. Стан предмету: метал окислився. Річ виявлена в с. Сомкова Долина Переяслав-Хмельницького р-ну у Петренко П.Г. 1974 р. [2]. Та каганець (інв. № НДФ–1408), скляний. Час побутування: 40-ві рр. ХХ ст. Річ виявлена у м. Переяслав-Хмельницький Київської обл. у Сакало В.С. [5].

Також варто відзначити ще один важливий освітлюваний прилад для окремих ділянок простору – ліхтар. Своєрідним джерелом його живлення були тверді та рідкі горючі матеріали. У першому випадку це була свічка, джерело штучного освітлення, яка складалася з циліндричного стержня із твердого горючого матеріалу з гнотом усередині, при її спаленні горючий матеріал розтоплюється і змочує гніт, який повільно горить і створює світло. У другому випадку це був каганець, світильник, що працює на основі згорання олії або лою, коли внаслідок капілярного ефекту горюча рідина підіймається гнотом вгору і живить полум'я. Ліхтар є приладом для якісного освітлювання житлових помешкань, господарських будівель, вулиць, шляхів сполучення тощо. Ймовірно, спочатку він використовувався для освітлювання лише за межами житлових приміщень. Згодом ліхтарі почали широко використовувати і у помешканнях. З часом ліхтар трансформувався у газову лампу. У фондах НІЕЗ «Переяслав» наявна велика кількість ліхтарів

різноманітних типів. Ми можемо їх типологізувати за призначенням: ліхтарі типу каганці зі склом, ліхтарі під свічку, транспортні ліхтарі: каретний, візницький, санний. Також ліхтарі можна структурувати за функціями: переносні та стаціонарні, житлові та вуличні. Матеріалом для виробництва ліхтарів було дерево, метал, скло, слюда та ін. Виготовлялися вони як у домашнього виробництва, так і в майстернях, на фабриках і заводських умовах. Наприклад, ліхтарі (інв. № Е–2090) дерев'яні, домашнього виробництва. Особливість у тому, що ліхтар поєднує в собі каганець-ліхтар: дерев'яний каркас в формі паралелепіпеда, з зашкленними 4 боковими стінками. Одна стінка зроблена, як дверцята з гачком. Зверху прикріплений металевий (мідний) каганець конічної форми. Час побутування: ХХ ст. Матеріал, техніка: дерево, скло, ручна робота; розміри: вис. – 25,5 см, ш. – 12,8×12,4 см. Стан речі: дерево потерте, потемніле, метал окислився, відсутні гвіздочки, що держали скло, відсутня ручка каганця. Річ виявлена у с. Сомкова Долина Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. у Петренко П.Г. 1974 р. [2].

Цікавим екземпляром фондової колекції є ліхтар (інв. № Е–3848) дерев'яний, у формі паралелепіпеда, з чотирьох боків – зашклений. Дно і кришка дерев'яні, посередині – отвори. З одного боку – дверцята. Зверху – шкіряна ручка для тримання. Час побутування: поч. ХХ ст. Матеріал, техніка: дерево, скло, ручна робота. Розмір: 27×13 см. Стан речі: дерево потемніло, завіски поіржавіли, побите злегка шашіллю. Виготовлений на поч. ХХ ст. Шевченком Олександром Мефодійовичом. Передала Шевченко Ганна Олександрівна. Річ виявлена в с. Лютенські Будища Зіньківського р-ну Полтавської обл. 1991 р. [4].

Ліхтар (інв. № Е–1347) квадратний, зверху донизу звужений, у бляшаній грані вставлене скло, ручка – дротяна дужка. Зверху на чотирикутних плечиках – циліндр з круглими отворами (дві пари) для виходу кіптяви. На дні кругла із бляхи чашечка для встановлення світильника. Призначений для освітлення двору, вулиці. Час побутування: поч. ХХ ст. Матеріал, техніка: бляха, скло, кустарне виробництво; розмір: 42×24 см. Стан речі: світильник відсутній, бляха ржава. Річ виявлена в с. В'юнище Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл., належав Калеч Мотрі, передана до фондів 1972 р. [2].

З розвитком промисловості були винайдені ще досконаліші засоби для освітлювання, ним

став гас, добутий шляхом переробки нафти. Найкращими освітлювальними приладами у доіндустріальну добу та початок індустріальної доби були гасові лампи. Гасова лампа – (рос. «керосиновая лампа», пол. «lampa naftowa», англ. «kerosene lamp», нім. «Petroleumlampe») – світильник, у якому світло утворюється внаслідок згоряння гасу. Гасова лампа винайдена 1850-х рр. у м. Бориславі, що на Львівщині, місцевими аптекарями Яном Зегом та Ігнатієм Лукасевичем. Найпростіший тип гасового світильника – це гнотова лампа. Вона складається з невеликого резервуара для гасу, в який занурена нижня частина гноту. Завдяки абсорбційній властивості, він вбирає в себе гас під час горіння. Верхню частину гноту обладнано пристроєм, що дозволяє регулювати його довжину, тобто яскравість світла. Проте занадто витягнутий гніт починає більше коптити. Вогонь, як правило, захищений скляною циліндричною оболонкою, яка фокусує світло вогню та виконує певні функції димаря. Для кращого поширення світла, за цією оболонкою приладнували дзеркальну пластину. Поступово, більшість освітлювальних приладів стали використовувати гас, як головний елемент живлення. І переважна більшість ліхтарів стали гасовими.

У фондовій колекції НІЕЗ «Переяслав» є велика кількість гасових ламп та ліхтарів, що використовувалися як для внутрішнього, так і для зовнішнього освітлення, які були як стаціонарні, так і переносні. Лампа гасова (інв. № Е–1563) настільна, корпус фаянсовий, конусоподібної форми, плечі покати, боки заокруглені, ніжка фігурна фаянсова, підставка металева. Зверху напис: «20mMATADORBRENNER». Час побутування: ХІХ ст. Розписана: листя, фіалки, конвалії. Матеріал та техніка: фаянс, метал, розпис, фабричне виробництво; розмір: висота 45,5 см, діаметр підставки 14 см.; стан предмету: металеві частини потемніли. Річ виявлено у м. Переяслав-Хмельницький Київської обл. у Палатної Є.П. 1972 р. [2].

Лампа гасова (інв. № Е–4139) металева, прикрашена штампованим рослинним візерунком, який розміщений концентричними колами. Складається з двох окремих частин. Нижня частина має форму чаші-потира. В неї вставляється скляна колба для гасу верхньої частини. Збоку у верхній частині є ручка для регулювання сили вогню. На її круглій частині є напис друкованими німецькими літерами. Місце виготовлення: Берлін, Німеччина. Час побутування: ХІХ ст. Належала жителю м. Пе-

реяслава-Хмельницького Київської обл. Юлію Францевичу Вердоні, передав його внук, Місюра Юрій Сергійович у 2005 р. Матеріал, техніка: метал, скло, заводське виробництво [4].

Лампа гасова (інв. № Е–455) має залізний корпус, зверху круглий металевий ковпачок з прорізами, з боків ковпачка, вушка для дужки, щоб носити ліхтар, в корпус вставлене скло з трьох боків, захищене перехрещеним дротом, з четвертого боку металеві дверці, щоб ставити світло. Час побутування: ХІХ–ХХ ст. Розмір: ширина 13,5×13,5 см, висота 40 см. Стан речі: дуже іржавий, вибита шибочка. Річ виявлена у м. Переяславі-Хмельницькому Київської обл., передав Бутник [1].

Лампа гасова (інв. № Е–4409). Опис речі: має основу і ніжку мармурову, світло-жовтого кольору. Основа складається з двох квадратів, у які вставлена ніжка-ручка циліндричної форми. Чаша-резервуар – мідь з гравіруванням штампована. Гравюра – орнамент – зверху ламана лінія обрамляє гілочки з листям (по 4 і 5 листочків). На центральній гілочці дві маленькі квітки стилізовані, трипелюсткові. У трьох рівновіддалених місцях – між гілочками 3 стилізовані герби. Резервуар для фітіля орнаментований мережкою по металу. Загальний вид лампи нагадує канделябр. Виготовлена в Російській імперії. Матеріал, техніка: мармур, мідь, полотно, лиття, різьба, заводське виробництво. Розмір: вис. – 58 см, шир. – 15 см, діам. – 18 см. Річ виявлена у м. Переяслав-Хмельницький у кін. ХХ ст. [4].

У фондовій колекції НІЕЗ «Переяслав» зберігаються гасові ліхтарі «Кажан» («Летюча миша»). Свою назву вони отримали від товарного знаку німецького виробника, що виробляв ліхтарі такого типу. Особливості конструкції таких освітлювальних приладів, а саме скляний футляр та металеві захисні смуги, зробили їх дуже популярними серед споживачів, оскільки вони були зручні та прості у користуванні. Завдяки особливому дизайну ліхтар відрізнявся стійкістю до вітру. Ліхтарі такого типу виготовлялися у кайзерівській Німеччині наприкінці ХІХ ст. Корпус і скло ліхтаря прикрашені ексклюзивним клеймом у вигляді кажана. Вже в ХХ ст. вони позбавилися цього зображення, але зберегли за собою таку реальну назву.

Ліхтар (інв. № Е–2872), металевий, «Кажан». Складається з металевого корпусу, круглої основи, ручки і тримача. На круглій основі є отвір для заливання гасу, фітіль і механізм для регулювання. Опис речі: на основі знаходиться металевий корпус, прямокутної форми,

з скляними стінками. До основи прикріплена металева ручка, а зверху – тримач. Використовувався для освітлення в нічний час при догляді за домашніми тваринами. Виготовлений на поч. ХХ ст. Матеріал, техніка: метал, скло; розмір: 11×18×46 см. Річ виявлена в с. Соснова Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. у Чернобая Івана Степановича 1982 р. [3].

Ліхтар (інв. № Е–3258) «Летюча миша», складається з бачка, куди заливається гас, з отвором і корком. На бачок на округлій підставці встановлено скляний ковпак, який ззовні захищається кільцями з дроту, що закріплені на металевій трубці. На ліхтарі прикріплена ручка і кільце для підвішування. Час побутування: 30-ті рр. ХХ ст. Матеріал, техніка: метал, скло, лиття, штамп; розмір: 46×15 см. Річ виявлена в с. Вовчків Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. у Хетяника Петра Васильовича 1985 р. [3].

Ліхтар (інв. № Е–3296) «Летюча миша», являє собою газову лампу з насадженням на ній скляним ковпаком, в обрамленні металевої зігнутої трубки із 3-ма спіралями дроту навколо неї. До лампи прикріплена дротяна ручка. Час побутування: 40-ві рр. ХХ ст. Матеріал, техніка: метал, скло, штамп; розмір: 17×47 см. Річ виявлена в с. Трошин Канівського р-ну Черкаської обл. [5].

Ліхтар (інв. № 4084) «Летюча миша», складається з металевого круглого бачка для гасу, скляної банки без дна і металевих дротів та дуги навколо скла. Має металеву підвіску. Ліхтар використовувався для освітлення приміщень. У бак заливався гас, скло піднімалося, запалювали гніт, скло опускалося і ліхтар освітлював. На склі зображений кажан і напис: «ORPATENT». Виготовлено у Німеччині. Матеріал, техніка: метал, скло, заводське виробництво. Розмір: 41×18 см. Річ виявлено в м. Переяслав-Хмельницький Київської обл. у Гришай Тамари 2002 р. [4]. Лампа газова (інв. № НДФ – 11905) «Летюча миша», переносна, для освітлення. Складається з двох частин: металевої посудини і скляної колби. В посудині горловина для заливання гасу, з механізмом для підняття гноту. Вгорі ручка для перенесення. Час побутування: 50-ті рр. ХХ ст. Матеріал, техніка: метал, дріт, заводська робота; розмір: висота 43 см, діаметр колби 15 см. Річ виявлена в с. Циблі Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл., передав Бойко М.І. [5].

З широким розповсюдженням газових ліхтарів, їх почали використовувати на різноманітних транспортних засобах. Окрім суто

утилітарного (засіб освітлення), вони використовувалися як декоративний елемент та показник статусу. У фондах НІЕЗ «Переяслав» зберігаються освітлювальні прилади такого типу, наприклад: ліхтар (інв. № НДФ–1350) фаєтонний, з боків кругло-овальної форми, має квадратний отвір для висувного скла. Знизу циліндрична трубка для гасу і кріплення збоку сидіння кучера. Зверху ліхтаря конусовидна надбудова з отворами для виходу газів. Ліхтарі по 3 встановлювались з боків кучера на каретах та іншому виїзному транспорту. Знайдено ліхтар у колишньому каретному дворі Гусакова Н.І. по вул. Горького, 43 у м. Переяславі-Хмельницькому Київської обл. Час побутування: кін. ХІХ – поч. ХХ ст. [5].

Ліхтар (інв. № НДФ–1349) каретний, квадратний, з відкритою кришкою-дверцятами, два боки під металом. Знизу циліндрична трубка для гасу, збоку сидіння кучера. Зверху ліхтаря ступінчаста, пірамідальна, квадратна надбудова з отворами для виходу газів. Знайдено ліхтар у колишньому каретному дворі Гусакова Н.І. по вул. Горького, 43 у м. Переяславі-Хмельницькому Київської обл. Час побутування: кін. ХІХ – поч. ХХ ст. [5].

На зламі ХІХ–ХХ ст. у великих містах та містечках, наприклад, як Переяслав Полтавської губернії, почали використовуватися газові ліхтарі, які встановлювались на стінах будівель (житлових, громадських, торговельних, тощо). У фондовій колекції НІЕЗ «Переяслав» наявний особливий експонат. Ліхтар (інв. № Е–185) залізний, пірамідальної форми, знизу круглий, цією частиною ліхтар насаджувався на стовпець, як правило встановлювався біля магазинів. У ліхтар вставлялася лампа-«п'ятерик», заправлена гасом. Зроблений місцевими майстрами для Зозулі Федора Петровича, жителя м. Переяслава, 1890 р.н. і використовувався для освітлення його магазину в кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Матеріал, техніка: залізо, скло, ручна робота; розмір: вис. – 61 см, 51 см, 75 см, передав ліхтар син власника магазину, Зозуля Іван Федорович. Річ виявлена в 1966 р. [1].

У фондах НІЕЗ «Переяслав» зберігаються і мобільні (переносні) газові ліхтарі. Наприклад, ліхтар (інв. № Е–455) переносний, продовгуватої квадратної форми, зверху ковпак з круглими прозорими прорізами для виходу продуктів горіння і дротяна зверху ручка для переносу його. Весь корпус металевий, з трьох боків у пазах скло, з 4-го металеві дверцята, куди вставлялася лампа. З трьох боків по два металеві прутки, що оберігають скло. Ліхтар ви-

користовувався для господарських цілей. Час побутування: кін. XIX ст. м. Переяслав-Хмельницький Київської обл. Річ придбана у Бутника П. 1969 р. Розмір: вис. – 40, ш. – 13,5×13,5 см. Матеріал, техніка: бляха, ручна робота [1].

Лампа гасова (інв. № НДФ–4325) (переносна), в металевій рамі, на круглій основі скляний балон. Використовується для освітлення. Передала Шаламай О.І., жителька м. Переяслава-Хмельницького Київської обл. Час побутування: поч. XX ст. [5].

Отже, в кін. XIX – на поч. XX ст., стрімкий ріст науково-технічного прогресу приносить спочатку до великих міст, а згодом і до сільських місцевостей електричний струм, та більш надійний, якісний та дешевий спосіб освітлення – так зване штучне освітлення – електричні світильники та лампи. Незважаючи на інновації, майже століття альтернативою електричній енергії залишалися освітлювальні прилади, такі, як свічки, гасові лампи та ліхтарі тощо. На поч. XXI ст. більшість з цих освітлювальних засобів майже вийшли з широкого вжитку, тому зберігання і експонування їх у музейних колекціях набуває сенсу. Враховуючи те, що електрична енергія безпосередньо пов'язана з сучасним рівнем цивілізації, альтернативні джерела освітлення завжди повинні бути. Тому є нагальна потреба знайомити пе-

ресічних громадян з доіндустріальними освітлювальними приладами, такими як: скіпка, каганець, свічка, ліхтар, гасові лампи тощо. У фондовій колекції НІЕЗ «Переяслав» зберігається близько шестидесяти таких раритетних експонатів. Вони потребують збереження, вивчення та експонування. Саме з цією метою співробітники НІЕЗ «Переяслав» організували виставку у експозиції «Музею народного сухопутного транспорту Середньої Наддніпряни» присвячену освітлювальним приладам кін. XIX – сер. XX ст. Також музейні працівники проводять комплексні дослідження щодо походження, функціонування та вивчення конструктивних особливостей важливих елементів людського побуту. Незважаючи на сучасні наукові досягнення, такі альтернативні джерела освітлення варті уваги не тільки як музейні експонати, але і як додаткові джерела освітлення.

Таким чином, на сьогоднішній день детальне дослідження освітлювальних побутових предметів, їх типології, призначення, місця виробництва, декорування, техніки виготовлення, використання та регіональних особливостей, є важливим не тільки для музейників, а й для усіх, хто цікавиться історією техніки, а також для підприємців, які мають можливості виготовляти такі прилади, застосовуючи сучасні технології.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (далі НІЕЗ «Переяслав»). Інвентарна група «Е» («Етнографія»). – Кн. №1. – №№ 1–1060.
2. Фонди НІЕЗ «Переяслав». Інвентарна група «Е» («Етнографія»). – Кн. № 3,4. – №№ 1061–2514.
3. Фонди НІЕЗ «Переяслав». Інвентарна група «Е» («Етнографія»). – Кн. № 5. – №№ 2515–3778
4. Фонди НІЕЗ «Переяслав». Інвентарна група «Е» («Етнографія»). – Кн. № 6. – №№ 3779–4462.
5. Фонди НІЕЗ «Переяслав». Інвентарна група «НДФ» («Науково-допоміжний фонд»).

REFERENCES

6. Fondy Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» (dali NIEZ «Pereiaslav»). Inventarna hrupa «E» («Etnohrafiia»). – Kn. №1. – №№ 1–1060.
7. Fondy NIEZ «Pereiaslav». Inventarna hrupa «E» («Etnohrafiia»). – Kn. № 3,4. – №№ 1061–2514.
8. Fondy NIEZ «Pereiaslav». Inventarna hrupa «E» («Etnohrafiia»). – Kn. № 5. – №№ 2515–3778
9. Fondy NIEZ «Pereiaslav». Inventarna hrupa «E» («Etnohrafiia»). – Kn. № 6. – №№ 3779–4462.
10. Fondy NIEZ «Pereiaslav». Inventarna hrupa «NDF» («Naukovo-dopomizhnyi fond»).

© *Татьяна Грудевич*

© *Людмила Шкира*

(*Переяслав-Хмельницький*)

КЕРОСИНОВЫЕ ЛАМПЫ И ФОНАРИ КОН. XIX – СЕР. XX В. В ФОНДОВОМ СОБРАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ИСТОРИКО- ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ЗАПОВЕДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

В статье рассматриваются особенности приобретения и сохранения керосиновых ламп и фонарей кон. XIX – сер. XX в. из фондового собрания Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав». Цель научного труда заключается в изучении фондовой коллекции, методологическом обосновании экспозиционных выставок осветительных артефактов, которые невзирая на катаклизмы дошли до нашего времени. В статье использован целый ряд научных

методов: в частности историко-сравнительный, ретроспективный, проблемно-хронологический, историко-логический анализ, синтез, систематизация и классификация музейных экспонатов. Научная новизна исследования проявляется в том, что на данный момент фонари и лампы, в частности керосиновые, кон. XIX – сер. XX в. из музейного собрания Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав», не были предметом самостоятельного изучения и экспонирования. На сегодняшний день исследование осветительных бытовых предметов, их типологии, назначения, места производства, декорирования, техники изготовления, использования региональных особенностей является важным не только для музейных работников, но и для всех, кто интересуется историей техники, а также для предпринимателей, которые имеют возможности изготавливать такие приборы, учитывая современные технологии.

Ключевые слова: Украина, Национальный историко-этнографический заповедник «Переяслав», керосиновые лампы, фонари, коллекция.

© Tatiana Grudevich

© Ludmila Shkira

(Pereyaslav-Khmelnitskiy)

KEROSENE LAMPS AND LANTERNS IN THE STOCK COLLECTION END. XIX – MID. XX ENTURY OF THE NATIONAL HISTORICAL AND ETHNOGRAPHICAL RESERVE «PEREYASLAV»

According to this article, there are some features of saving of the kerosene lamps and lanterns of the end. XIX – mid. XX century. From the National Historical and Ethnographical Reserve's «Pereyaslav» stock collection.

The purpose of scientific work is in searching of the stock collection, methodological substantiation of Exposition Exhibitions of antiquities, which have come to our day.

There are lots of scientific methodes used in this article: historical-comparative, retrospective, problematic-chronological, historical-logical analysis, synthesis, systematization and classification of museum exhibits.

The scientific novelty of research shows up in that nowlanterns and lamps in particular kerosene, kitt y. XIX is a sir. XX of century from museum collection of National Historical and Ethnographical reserve Pereyaslav, were not the article of independent study and exhibiting, that is why the analysis of this problem will help more complex to grasp the use of lighting devies, their maintenance and presentation, both for narrow specialists and for wide public in museum collection of Museum of folk architecture and way of life of Middle Naddniproshyna.

Nowadays the searching of household items in details, their typology, function, place of the production, using and regional peculiarities are important not only for museum workers, but for all of those, who are interested in the history of technique, and also for entrepreneurs, who has the possibility to produce such equipment, due to modern technologies.

Key words: Ukraine, National Historical and Ethnographical Reserve «Pereyaslav», kerosene lamps, lanterns, collection, antiquity.

До редакції надійшла 13.10.2017.

УДК 94(477)

<https://doi.org/94.10347/2522-4111.2017.37.1.10>

© Олег Чирков
(Київ)

ЗНАННЯ ПРО ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ СКЛАДНИК ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ В АТЛАСІ «УКРАЇНА. ХРОНІКА ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ»

Мета дослідження: виявити, охарактеризувати та узагальнити знання про етнокультурний розвиток населення на теренах сучасної України від найдавніших часів до сьогодення, наявні у науково-довідковому атласі «Україна. Хроніка історичних подій» (2016). Виявлені знання порівнюються з наявними у двох інших атласах історії України. Перелічено найвпливовіші в різні періоди етнокультурні суб'єкти історичного процесу. Наявні в атласі знання про етнокультурні явища узагальнено у формі головних концептів етнокультурного складника історичного процесу на теренах України. Знання про етнокультурні явища становлять значну частину вмісту ат-

ласу. Понад 40% його карт містять етнокультурну інформацію. Висвітлення етнокультурної ситуації певного часу зроблено шляхом поєднання картографічних моделей історичних ситуацій з відповідними за часом хронологічними таблицями та ілюстраціями. Серед найвпливовіших суб'єктів етнокультурного складника історії України були, в різний час, такі: землеробська людність переважно лісостепу, що залишила трипільську та інші археологічні культури; індоєвропейські племена степових скотарів, що залишили ямну та інші археологічні культури; ураломовні мисливці та рибалки лісової зони, що залишили археологічні культури на Поліссі та в лісостепових районах Лівобережжя; давні греки, томи, гуни; іраномовні, слов'янські та тюркські племена; українці, кримські татари, поляки, росіяни, євреї. Наявні в атласі знання про етнокультурний складник історичного процесу узгоджуються з представленими у двох інших історичних атласах та взаємно доповнюються. Водночас значна частина карт атласу має багато спільного з картами «Атласу історії України».

Ключові слова: історична карта, етнокультурне явище, етнічні процеси, ареал археологічної культури, етнічна територія, міграція, українці, кримські татари.

Етнокультурні явища, що існували на землях, які сьогодні обіймає Україна, становили невід'ємну частку світового історичного процесу. Значною мірою завдяки активній участі населення території, яка тепер належить Україні, людство має саме таку сучасну етнокультурну картину Землі, зокрема європейської частини світу. Сучасні історичні знання про етнокультурний складник історії є частиною змісту атласів історії України. Вони є одними з найважливіших елементів картографічних моделей історичної ситуації на теренах України у різні часи та української загальноісторичної картини від часу появи культури й етнічності до сьогодні. Знання про етнокультурний складник історії України впливають на формування у дітей і молоді історичної та культурної пам'яті, світогляду, етнічної самосвідомості, мовно-культурної самоідентифікації тощо. Найновіші атласи історії України, що видані після захоплення Російською Федерацією частини української національної території [5; 7] поряд з етнокультурною реальністю України відображають і сучасну російську агресію. Нещодавно в Україні з'явилася низка атласів української історії розрахованих, насамперед, на дорослу підготовлену аудиторію: «Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава)» (2010) [4]; «Територіальний устрій Русі-України (X–XIII ст.)» (2012) [6]; «Атлас історії України» (2012) [1]; «Атлас історії української державності. Українські землі від найдавніших часів до сьогодення» (2013) [2]; «Історичний атлас України» (2015) [5]; «Україна. Хроніка історичних подій. Атлас» (2016) [7].

Відділ української етнології НДІУ, на виконання НДР «Україна й українство в етнокультурних процесах світу» (0115U002511, керівник В. Баран, 2015–2017 рр.), має критично осмислити та узагальнити накопичені в Україні

знання про етнокультурний розвиток населення українських теренів у минулому й сьогоденні, розробити узагальнюючу концепцію участі української людності в етнокультурних процесах світу від найдавніших часів до сучасності. Атласи історії України, як сучасні узагальнюючі історико-картографічні праці, потребують розгляду з метою виявлення, оцінки та узагальнення наявних у них знань про етнокультурний складник історичного процесу на теренах, що належать сьогодні Україні.

Про появу та загальний зміст «Історичного атласу України» (2010) та «Атласу історії України» (2012) ми повідомляли в журналі «Українознавство» [9; 10]. Висвітлення етнокультурних явищ на сторінках «Атласу історії української державності» показано у статті «Етнокультурні явища на сторінках «Атласу історії української державності» [8]. Етнокультурний зміст «Атласу історії України» (2012) та результати порівняння його з наявним в «Атласі історії української державності» представлено у статті «Висвітлення етнокультурного розвитку населення української територіальної частини Європи у двох історичних атласах» випуску № 126 (2017 р.) наукового вісника «Гілея», що перебуває у друці.

Тепер ми докладно розглянули етнокультурний зміст праці «Україна. Хроніка історичних подій. Атлас», що з'явилася 2016 р. у Києві як науково-довідкове видання ДНВП «Картографія» [7]. Метою дослідження було виявити, охарактеризувати та узагальнити знання про етнокультурний розвиток населення на теренах сучасної України від найдавніших часів до сьогодення, наявні у науково-довідковому атласі «Україна. Хроніка історичних подій». Результатом дослідження стала характеристика знань про етнокультурний розвиток населення на теренах сучасної України, наявних в атласі, та їх узагальнений виклад у формі головних

концептів етнокультурного складника історичного процесу на теренах Європи, які належать сьгодні Україні. Виявлені знання порівняно з наявними у двох атласах історії України, розглянутих раніше – в «Атласі історії України» та «Атласі історії української державності».

Нові знання одержано шляхом послідовного виконання дій, які полягали, переважно, у такому: оцінка атласу як джерела наукової історичної інформації про етнокультурні явища; виявлення й облік усієї сукупності атласної інформації про етнокультурні явища; систематизація та стислий опис знань про етнокультурні явища, наявних в атласі; виокремлення та характеристика знань про етнокультурний розвиток населення; узагальнення виявлених знань у формі головних концептів: порівняння виявлених знань з наявними у двох інших атласах. У статті наведено головні результати дослідження. Його джерельну базу становила праця «Україна. Хроніка історичних подій. Атлас» [7] та статті про етнокультурний зміст двох інших атласів історії України [1; 2].

Як і «Атлас історії України» (2012), атлас «Україна. Хроніка історичних подій» має міцний зв'язок з навчальними атласами. Це видно за схожістю частини карт атласу з картами навчальних атласів шкільного курсу історії України. У передньому слові упорядник атласу Д. Ісаєв повідомив про те, що карти атласу створені на основі «Атласу історії України» та «напрацювань в галузі навчальної картографії», що дає можливість використовувати працю у школі як навчальний посібник з історії України [7, с. 3]. Про «Атлас історії України» Д. Ісаєв писав: «видання узагальнило досвід навчального картографування, водночас збагативши його науковою складовою» [3, с. 11].

В атласі «Україна. Хроніка історичних подій» на 127 сторінках вміщено 90 карт повноколірного друку переважно території України з прилеглими землями (різного мірила без його зазначення), а також кілька картосхем, суцільну хронологічну таблицю (що охоплює події від найдавніших на території України людей до сучасності), близько 450 ілюстративних зображень. Ілюстрації складаються з реконструктивних художніх зображень життя давніх людей, світлин численних викопних артефактів, репродукцій літописних малюнків про певні історичні події, зображень мальованих та фотографічних портретів історичних постатей, фотографій (різного часу) місцевостей, пам'яток історії та культури тощо.

Історичні карти, хронологічний виклад головних історичних подій та ілюстративні ма-

теріали скомпоновано у певні тематичні блоки, які охоплюють один часовий проміжок історії України та структурно розташовані на двох сторінках атласу. На лівій сторінці розгорнутого тематичного блоку розташовано одну чи декілька карт, а на правій сторінці – хронологічний виклад подій та ілюстрації. Карти, хронологічну інформацію та ілюстрації розташовано послідовно, відповідно до зміни історичних періодів. Д. Ісаєв зазначав, що таке поєднання застосоване в Україні вперше, завдяки цьому створюється «об'ємна модель» історичного минулого [7, с. 3].

Сім умовних розділів атласу не мають назв, виділені у змісті та в основному тексті праці певним кольором смужки. На полях кожна сторінка одного розділу має смуги одного кольору, сторінки іншого розділу – смуги іншого кольору. Розділи охоплюють певні періоди історії різної тривалості. Другий розділ, наприклад, починається Великим розселенням слов'ян, а завершується початком XVI ст. А шостий розділ починається картою «Україна в 1920-х роках», а закінчується подіями початку 1990-х рр. Розділи атласу за охопленням часом та порядком розташування співпадають з розділами «Атласу історії України» (2012), які мають такі назви: «Давня історія», «Середні віки», «Нові часи (XVI–XVIII ст.)», «Україна в XIX – на початку XX ст.», «Українська революція 1917–1921 років», «Україна в 1922–1991 роках», «Україна незалежна» [1].

В атласі представлено різні складники історичного процесу: політичний, економічний, воєнний, релігійний тощо. Вони висвітлені різною мірою. Більше уваги приділено важливим етапам історії української державності: Русі, Галицько-Волинській державі, українській козацькій державі, УНР, незалежній Україні після розпаду СРСР. Проте, знання про етнокультурний складник історичного процесу широко представлено в атласі. Етнокультурну інформацію (межі етнічних територій, ареали археологічних культур, приблизну територіальну локалізацію певних етнічних груп, напрямки пересування племен, дати певних історичних подій, які впливали на зміни етнокультурної ситуації, відповідні подіям ілюстрації) показано на картах усіх розділів, у різних тематичних блоках, що охоплюють різні періоди історичного процесу на теренах України, від найдавніших до сучасних. Але зроблено це «пунктирно». Адже обсяг атласу порівняно невеликий, зважаючи на тривалу історію людства на землях України. В атласі немає висвітлення послі-

довного та безперервного у часі етнокультурного розвитку населення на теренах України.

Найбільше насичені інформацією про етнокультурні явища минулого є тематичні блоки перших двох розділів, зокрема, період від енеоліту до монгольської навали на Русь. Кожен тематичний блок, що відображає історичний процес певного відтинку цього часового проміжку, містить знання про тогочасну етнокультурну ситуацію, наприклад, про ареали археологічних культур, місця знахідок слідів життя давніх людей, пам'яток археологічних культур, шляхи пересування та межі розселення певних племен тощо.

Тематичний блок «Енеоліт. Трипільська культура» має карту відповідного змісту. На ній бачимо район формування культури (в межах сучасної Румунії), «терени, заселені носіями культури» на різних етапах її існування, місця знахідок поселень-гігантів та інших пам'яток, межу поширення степових культур, райони розташування та пам'ятки степових культур. На карті позначено також напрямки міграції людності та 10 ареалів інших археологічних культур того періоду, зокрема центральноєвропейського та балканського походження [7, с. 12].

Один з записів хронологічної таблиці передає зміни, що відбувалися, таким чином: «4600–3900 рр. до н.е. Середньотрипільський період. Трипільці досягають Дніпра, розквіт культури. Високий рівень житлобудування, поява протоміст з населенням до 14 тис. людей (Тальянки, Майданецьке, Доброводи)». Серед ілюстрацій є фотографії предметів, що належали степовикам та землеробам-трипільцям, малюнки реконструкції трипільського поселення та житла тощо [7, с. 13].

В наступному тематичному блоці дві історичні карти. На карті «Доба бронзи» показано культури ранньої бронзи (кулястих амфор, шнурової кераміки, ямна культурно-історична спільнота, кемі-обинська), їх територіальну експансію та культури перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи; культури пізньої бронзи (тщинецька, комарівська, сосницька, зрубна, сабатинівська, ноуа), а також культури фінальної бронзи (білогрудівська, лужицька, лебедівська, білозерська, бондарихинська тощо) [7, с. 14]. Важливі етнокультурні зміни тих часів стисло пояснено в одному з записів хронологічної таблиці: «XXX–IX ст. до н.е. Доба бронзи. Поява бронзових знарядь праці та зброї. Занепад хліборобських культур і піднесення скотарських. На теренах України домінують індоєвропейські племена. Їхні сліди археологічно

простежуються за курганними похованнями з кам'яними стелами, шнуровою орнаментациєю кераміки, атрибутикою вождів у вигляді берла» [7, с. 14]. Хоча в атласі немає карти, на якій відображено територіальне поширення індоєвропейського населення. Українські терени у тому процесі відіграли важливу роль.

Найдавніше етнічне утворення, що жило на теренах України, та назву якого ми знаємо (з VIII ст. до н.е.) з писемних джерел – «кімерійці», показано на карті «Рання залізна доба. Кімерійці». У степовій частині країни після цих іраномовних племен залишилася кімерійська археологічна культура. Тогочасна хліборобська людність правобережжя басейну Середнього Дніпра залишила нову археологічну культуру – чорноліську [7, с. 14]. У регіоні Східних та південних Карпат панували фракійські племена. У хронологічній таблиці зазначено, що в часи фінальної бронзи занепадають степові культури. На початку залізної доби (IX–VII ст. н.е.) степова людність переходить до скотарсько-кочового способу життя (кімерійська культура).

Наступні тематичні блоки відображають часи панування в українських степах інших іраномовних племінних об'єднань – скіфів та сарматів та грецьку колонізацію чорноморського узбережжя [7, с. 16–19].

Найдавнішу слов'янську людність відображено у тематичному блоці «Рання залізна доба. Сармати і праслов'яни» [7, с. 18–19]. На карті «Сармати і праслов'яни» показано територію Римської імперії, місця фортець, таборів легіонів, оборонні вали та дороги римлян. Крім цього, бачимо території поширення зарубинецької (її залишили венеци та балти), пшеворської (венети та східні германці), зубрицької (венети), липицької (костобоки) археологічних культур, а також територію розселення і ймовірні напрямки руху сарматів, слов'янських, балтських, германських, фракійських племен. Один з записів хронологічної таблиці розповідає про згадку у «Географії» Клавдія Птолемея» венедів (161–182 рр.) [7, с. 19] – давніх предків українців та інших слов'янських народів.

Тематичний блок «Велике переселення народів. Готи, гуни» [7, с. 20–21] висвітлює важливий етап етнокультурної історії Європи. На карті зображено території венедів, антів та багатьох інших спільнот, пересування гунів, переселення германських племен. Переселення мало величезне значення для подальшої етнічної диференціації слов'ян та формування сучасних слов'янських народів.

Розселення слов'ян виокремлено в окремий тематичний блок [7, с. 22–23]. На карті бачимо території, що були заселені слов'янами на різний час (V, VI, IX ст.), напрямки розселення слов'ян у VI–IX ст., кочових племен (аварів у VI ст., болгар у VII ст., угорців у VIII ст.), географічне розміщення племен і союзів племен (поляни, уличі, білі хорвати, дуліби, деревляни, сіверяни, алани, угорці, ятвяги, авари, волохи, касоги, чорні болгари, мордва, голядь тощо).

Усі тематичні блоки, що розповідають про Руську землю містять знання про етнокультурну ситуацію, наприклад, пересування печенігів, половців, монголів. Релігійну та культурну ситуацію окреслено в тематичному блоці «Церква, культура і господарство X–XIII ст.» [7, с. 38–39]. Етнокультурна ситуація, що існувала на українських землях у подальші часи, показана у багатьох тематичних блоках атласу, розташованих далі. Проте, підхід до її висвітлення вже інший. З'являються однотипні тематичні блоки, спрямовані саме на висвітлення етнокультурної ситуації: «Населення у XVI–XVII ст. Культура і конфесії» [7, с. 52–53], «Населення у XVIII ст. Культура і конфесії» [7, с. 72–73], «Населення у другій половині XIX ст. Культура і конфесії» [7, с. 82–83], «Населення на початку XXI ст. Конфесії» [7, с. 120–121].

На картах «Населення» показано етнічні території українців, кримських татар та інших народів на різний час. Карта «Населення на початку XXI ст.» відображає етногеографічну ситуацію на початок XXI ст., зокрема: 17 етнічних спільнот (представники яких мешкають в Україні), райони зі змішаним населенням (переважають у Криму та в районі Донбасу).

На картах «Культура і конфесії» показано центри науки, культури та освіти, релігійні центри, навчальні заклади, друкарні, муровані замки і фортеці, пам'ятки архітектури, межі єпархій, райони домінування різних церков на території України та прилеглих до неї тощо.

Окрім перелічених тематичних блоків етнокультурні знання містяться і в інших. Межу розселення українців показано на карті «Українські землі на початку XIX ст.» [7, с. 76]. Культурну ситуацію показано у тематичному блоці «Культура в 1917–1921 роках. Культура в 1921–1928 роках» [7, с. 100–101], межу територій, де українці становили більшість населення позначено на карті «Західна Україна в міжвоєнний період» [7, с. 106–107].

Отже, в атласі «Україна. Хроніка історичних подій» етнокультурний розвиток населення

української частини Європи висвітлено у річці історичного процесу, як його невід'ємний складник. Цей етнокультурний складник історичного процесу посідає в атласі одне з провідних місць. Більшість карт двох перших його розділів містять важливу етнокультурну інформацію. Знання про етнокультурний бік історичного процесу містять хронологічні таблиці, ілюстрації, майже 4 десятки історичних карт, що становлять понад 40% від усіх карт атласу. У центрі уваги перебуває українська частина Європи, але показано й суміжні території. На картах сучасний державний кордон України показаний білою лінією. Це полегшує читачеві порівнювати етнокультурні ситуації різних часів. Важливо, що етнокультурний складник історії України показано не ізольовано у територіальному сенсі, а разом з етнокультурними й іншими явищами на суміжних теренах.

Способи показу етнокультурного складника історичного процесу: карти, що показують етнокультурні явища за станом на різний історичний час (які легко порівнювати); карти, що показують інші історичні події і явища, які безпосередньо пов'язані з етнокультурними змінами; хронологічний опис історичних подій, що стосуються етнокультурних змін; відповідні до інформації, вміщеної на картах та в хронологічних таблицях, ілюстрації. Зміни етнокультурної ситуації можна побачити не лише на конкретних картах, але і з порівняння карт, що відображають етнокультурні ситуації на території сучасної України на різний час.

Знання про етнокультурний складник історичного процесу становлять значну частину вмісту атласу. Висвітлення етнокультурної ситуації певного часу зроблено шляхом поєднання картографічних моделей історичних ситуацій з відповідними за часом хронологічними таблицями та ілюстраціями. А порівняння карт, де змодельовано етнокультурні ситуації різного часу на одній території, дає уявлення про етнокультурні зміни. Етнокультурний розвиток населення показано також через зміни етнічних територій, зміни етнічних назв, напрямки міграцій етнічних спільнот та руху у воєнних походах, ареали інтенсивної урбанізації, території з надвисокою смертністю, територіальне поширення конфесій, появу книжок і преси, виданих українською мовою, появу школярів, що навчаються українською мовою тощо.

Серед найвпливовіших суб'єктів етнокультурного складника історії України були в різний час такі: землеробська людність переважно лісостепу, що залишила трипільську та інші ар-

хеологічні культури; індоєвропейські племена степових скотарів, що залишили ямну та інші археологічні культури; ураломовні мисливці та рибалки лісової зони, що залишили археологічні культури на Поліссі та в лісостепових районах Лівобережжя; давні греки, готи, гуни; іраномовні, слов'янські та тюркські племена; українці, кримські татари, поляки, росіяни, євреї.

Етнічні спільноти, що були активними суб'єктами історичного процесу на території України, належали до слов'янської, іранської, балтської, германської, тюркської, фінно-угорської та інших мовних груп переважно індоєвропейської, а також алтайської, уральської та інших мовних сімей.

На основі наявних в атласі знань та загальноновідомих фактів (знання яких передбачено шкільною програмою) можна сформулювати головні концепти етнокультурного розвитку населення на українських теренах. Перелічимо, принаймні, значну їх частину: 1) У період енеоліту населення території сучасної України поділилося на 3 культурно-господарські світи – землеробів, скотарів, мисливців та рибалок; 2) У добу бронзи занепадають землеробські культури та підносяться скотарські, в регіоні України починають домінувати індоєвропейські племена; 3) У часи фінальної бронзи степові культури занепадають, на початку залізної доби степова людність переходить до скотарсько-кочового способу життя, у писемних джерелах вперше згадується етнічна група, що мешкала на українській території – кімерійці; 4) Тривале сусідство, контакти предків слов'ян та давніх слов'ян з іраномовними племенами степу (зокрема, з кімерійцями, скіфами, сарматами), що були політично провідними на території України та за її межами; 5) У середині VII ст. до н.е. почалася грецька колонізація української тепер частини Чорноморського узбережжя; 6) Велике переселення народів з території сучасної України (наприклад готів) та по її території (наприклад гунів), а також розселення слов'янської людності з території України визначили головні риси етногеографічної реальності у Європі, що існувала надалі після нього та існує сьогодні, призвели до панування в українських степах тюркомовних племен (частина яких пізніше трансформувалася у кримськотатарський народ), до появи нових територіальних груп слов'ян на великих обширах Європи; 7) Утворення централізованої феодальної держави «Русь» з центром у Києві (кін. IX ст.) та її християнізація (кін. X–XI ст.) сприяли процесам перекультурення

та уподібнення слов'янського та іншоетнічного населення великої територіальної частини Європи киявському зразку, проте політична консолідація тривала недостатньо довго, єдина етнічна спільнота лише почала формуватися; 8) Феодальне роздрібнення Русі та монгольська навала на Русь, належність території країни різним країнам створили сприятливі історичні умови для посилення етнокультурної дезінтеграції слов'яномовної людності на її теренах, та етнокультурного розвитку на місцевій етнографічній основі, формуванню регіональних центрів, посиленню іншоетнічних впливів; 9) У середині XVII ст. відбулася «Українська національна революція», що мало велике значення для історичного поступу українців, зокрема, для збереження етнічної ідентичності, для домінування в Україні православ'я; 10) Велике розростання української етнічної території на південь та схід, у зону степів відбувалося від середини XVI ст. – до початку 2 третини XX ст.; 11) Через насильницьку асиміляцію, геноцид голодомором, політичні репресії, міграцію, дискримінацію та інші процеси відбулося суттєве скорочення української етнічної території у західній, старій її частині упродовж кінця XIX – 1 пол. XX ст. (на територіях сучасних Румунії, Словаччини, Польщі, Білорусі) та велике її скорочення у східній, відносно новій частині (на території Російської Федерації) від кінця 1920-х р. до кінця 1930-х р. (найактивніше); 12) Українська революція 1917–1921 р. відродила українську національну державність, окреслила її політичні кордони; 13) Проголошення державної незалежності України у 1991 р. та розпад СРСР відкрили перед українцями та кримськими татарами великі можливості створення в Україні сприятливих умов для подолання негативних наслідків колоніального підросійського існування, для перетворення у модерну націю.

Наявні в атласі знання про етнокультурний складник історичного процесу узгоджуються з представленими у двох інших історичних атласах та взаємно доповнюються. В атласі «Україна. Хроніка історичних подій» надто мало висвітлено контекст європейської та світової історії. У ньому немає важливих для висвітлення етнокультурного розвитку населення карт, які є у праці «Атлас історії України». Немає, наприклад, карти про широке розселення у Євразії індоєвропейських племен у II тис. до н.е. з території України та суміжних на сході регіонів [1, с. 15], немає карти «Населення українських земель на зламі XIX–XX ст.» [1, с. 91]

тощо. Водночас значна частина карт атласу має багато спільного з картами «Атласу історії України», а певних карт про етнічну ситуацію, що є в атласі «Україна. Хроніка історичних подій» в «Атласі історії України» немає. Припускаємо, що наступне видання «Атласу історії України» міститиме карти, надруковані в атласі «Україна. Хроніка історичних подій».

Відмінності, що існують у розглянутих атласах щодо відображення етнокультурного розвитку населення української частини Європи, зумовлені переважно різними предметами і завданнями, що мали укладачі. Атлас «Україна. Хроніка історичних подій» спрямований на стисле популярне висвітлення історії України шляхом поєднання карти, хронології подій та ілюстрацій. «Атлас історії України» (2012) спрямований на показ різних сторін відомої нам сьогодні історії України, «Атлас історії української державності» – на показ державно-політичної історії на теренах України, пов'язаної з появою і розвитком української державності [8]. Етнокультурний складник історичного процесу у першому атласі показано стисло, з прогалинами у часі. У другому атласі він показаний системніше, повніше, послідовніше, на тлі певних фрагментів світової історії, але може бути суттєво доповнений вмістом атласу «Україна. Хроніка історичних подій». У третьому атласі більше уваги приділено зв'язку між етнокультурною реальністю та політичною історією. «Атласу історії України» (2012) та атлас «Україна. Хроніка історичних подій» робив один укладач та одне видавництво. Обидва атласи є результатом одного проекту, обидва посідають нішу між школярами та науковцями. Етнокультурний складник концепції історичного процесу на теренах України, покладеної в основу обох атласів, відповідає сучасному баченню кон-

цепції історії України, відображеному у працях інститутів НАН України (Інституту історії України, Інституту археології, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського та ін.).

В «Атласі історії української державності» помітні відхилення від академічної концепції історії України, на які спирався укладач двох інших історичних атласів. «Атлас історії української державності» укладено на основі певної концепції, що характеризує той бік державно-політичної історії України, який пов'язаний з етнокультурним розвитком людності на українських теренах. Її головними складниками є такі положення: 1) від племінних союзів антів чи дулібів (середини I тис. н.е.) починається історія української державності, 2) попередні держави, що існували на українських теренах (грецькі колонії, Боспорське царство, Скіфія, Сарматія тощо), вплинули на український державотворчий процес та на етногенез українців, 3) першою етнічно українською державою була «Русь» (IX–XII ст.), 4) формування перших індоєвропейських племен та їх подальша етнічна диференціація відбувалися у степовій та лісо-степовій природних зонах сучасної української національної території та в сусідніх на сході регіонах 5–6,5 тис. років тому, звідси їхні групи розселилися у II–I тис. до н.е. на величезні території Євразії, а згодом і на інші континенти, що потужно вплинуло на етнокультурний і політичний плин історії всього людства [8].

Одержані результати полегшують розробку узагальненої концепції участі української людності в етнокультурних процесах світу від найдавніших часів до сучасності. Надалі доцільно розглянути висвітлення етнокультурного розвитку населення території сучасної України в інших сучасних атласах історії України, наприклад, в «Історичному атласі України» Ю. Лози (2015).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас історії України. – К. : ДНВП «Картографія», 2012. – 152 с. : іл.
2. Атлас історії української державності. Українські землі від найдавніших часів до сьогодення / Наукове товариство імені Шевченка. В. Грицеляк (автор-упорядник), І. Дикий, І. Ровенчак. – Львів: НВФ «Карти і Атласи», 2013. – 127 с. : іл.
3. Ісаєв Д.В. Атлас історії України як сучасна форма дослідження минулого / Д.В. Ісаєв // Вісник геодезії та картографії, 2014. – №2(89). – С. 11–14.
4. Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава) / Кер. проекту й автор-упоряд. Юрій Лоза. – К. : Мапа, 2010. – 300 с. : іл.
5. Лоза Ю. Історичний атлас України: Кер. проекту й автор-упоряд. Юрій Лоза. – К. : Мапа, 2015. – 320 с. : іл.
6. Територіяльний устрій Русі-України (X–XIII ст.): Атлас. – К. : Мапа, 2012. – 54 с. : іл.
7. Україна. Хроніка історичних подій. Атлас / Упоряд. Дмитро Ісаєв. – К. : Картографія, 2016. – 128 с. : іл.
8. Чирков О. Етнокультурні явища на сторінках Атласу історії української державності / О. Чирков // Українознавство. – 2016. – №2. – С. 114–123.

9. Чирков О. «Історичний атлас України» – якісно новий рівень українознавчої історичної картографії [рецензія на Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава). – К. : Мапа, 2010. – 300 с.] // Українознавство. – 2012. – №1. – С. 236–238.
10. Чирков О. Нові контури старого академічного проекту «Атлас історії України» (Рецензія на працю «Атлас історії України». – К. : ДНВП «Картографія», 2012. – 152 с. : іл.) // Українознавство. – 2013. – № 3–4. – С. 222–225.

REFERENCES

1. Atlas istoriyi Ukrayiny. – K. : DNVP «Kartohrafiya», 2012. – 152 s. : il.
2. Atlas istoriyi ukrayins'koyi derzhavnosti. Ukrayins'ki zemli vid naydavnishykh chasiv do s'ohodennya / Naukove tovarystvo imeni Shevchenka. Hrytselyak V.P. (avtor-uporyadnyk), I. Dykuu, I. Rovenchak. – L'viv: NVF «Karty i Atlasy», 2013. – 127 s. : il.
3. Isayev D.V. Atlas istoriyi Ukrayiny yak suchasna forma doslidzhennya mynuloho // Visnyk heodeziyi ta kartohrafiyi, 2014. – 2(89). – S. 11–14.
4. Istorychnyy atlas Ukrayiny. Naydavnishe mynule. Rus' (Kyuyivs'ka derzhava, Halyts'ko-Volyns'ka derzhava) / Kerivnyk proektu y avtor-uporyad. Yuriy Loza. – K. : Vydavnytstvo «Mapa», 2010. – 300 s. : il.
5. Loza Yu. Istorychnyy atlas Ukrayiny: Kerivnyk proyektu y avtor-uporyad. Yuriy Loza. – K. : Vydavnytstvo «Mapa», 2015. – 320 s. : il.
6. Terytoriyal'nyy ustriy Rusi-Ukrayiny (Kh–KhIII st.): Atlas. – K., Vydavnytstvo «Mapa», 2012. – 54 s. : il.
7. Ukrayina. Khronika istorychnykh podiy. Atlas / Uporyadnyk Dmytro Isayev. – K. : «Kartohrafiya», 2016. – 128 s. : il.
8. Chyrkov O. Etnokul'turni yavyshecha na storinkakh Atlasu istoriyi ukrayins'koyi derzhavnosti // Ukrayinoznavstvo. – 2016. – №2. – S. 114–123.
9. Chyrkov O. «Istorychnyy atlas Ukrayiny» – yakisno novyy riven' ukrayinoznavchoyi istorychnoyi kartohrafiyi [retsenziya na Istorychnyy atlas Ukrayiny. Naydavnishe mynule. Rus' (Kyuyivs'ka derzhava, Halyts'ko-Volyns'ka derzhava). – K. : «Mapa», 2010. – 300 s.] // Ukrayinoznavstvo. – 2012. – №1. – S. 236–238.
10. Chyrkov O. Novi kontury staroho akademichnoho proektu «Atlas istoriyi Ukrayiny» (Retsenziya na pratsyu «Atlas istoriyi Ukrayiny». – K. : DNVP «Kartohrafiya», 2012. – 152 s. : il.) // Ukrayinoznavstvo. – 2013. – №3–4. – S. 222–225.

© Олег Чирков
(Київ)

ЗНАНИЯ ОБ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ СОСТАВЛЯЮЩЕЙ ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА В АТЛАСЕ «УКРАИНА. ХРОНИКА ИСТОРИЧЕСКИХ СОБЫТИЙ»

Цель исследования: выявить, охарактеризовать и обобщить знания об этнокультурном развитии населения на землях современной Украины от древнейших времен до современности, содержащиеся в научно-справочном атласе «Украина. Хроника исторических событий» (2016). Выявленные знания сравнены с содержащимися в двух других атласах истории Украины. Перечислены самые влиятельные в разные периоды этнокультурные субъекты исторического процесса. Наличные в атласе знания об этнокультурных явлениях обобщены в форме главных концептов этнокультурной составляющей исторического процесса на землях Украины. Знания об этнокультурных явлениях составляют значительную часть содержимого атласа. Более 40% его карт содержат этнокультурную информацию. Освещение этнокультурной ситуации определенного времени сделано путем соединения картографических моделей исторических ситуаций с соответствующими по времени хронологическими таблицами и иллюстрациями. Среди самых влиятельных субъектов этнокультурной составляющей истории Украины были, в разное время, такие: земледельческое население преимущественно лесостепи, которое оставило трипольскую и другие археологические культуры; индоевропейские племена степных скотоводов, которые оставили ямную и другие археологические культуры; уралоязычные охотники и рыбаки лесной зоны, которые оставили археологические культуры на Полесье и в лесостепных районах Левобережья; древние греки, готы, гунны; ираноязычные, славянские и тюркские племена; украинцы, крымские татары, поляки, русские, евреи. Имеющиеся в атласе знания об этнокультурной составляющей исторического процесса согласуются с представленными в двух других исторических атласах и взаимно дополняются. В то же время часть карт атласа имеет много общего с картами «Атласа истории Украины».

Ключевые слова: историческая карта, этнокультурное явление, этнические процессы, ареал археологической культуры, этническая территория, миграция, украинцы, крымские татары.

© Oleg Chyrkov
(Kyiv)

KNOWLEDGE ON ETHNIC CULTURAL COMPONENT OF HISTORIC PROCESS PROVIDED IN ATLAS «UKRAINE. CHRONICLE OF HISTORIC EVENTS»

The aim of the research was to trace, to characterize and to summarize the knowledge given in scientific reference atlas «Ukraine. Chronicle of Historic Events» (2016) on ethnic cultural development of population on the territory of modern Ukraine from the ancient times till nowadays. The traced knowledge was compared with the information provided in «History Atlas of Ukraine» (2012) and in «History Atlas of Ukrainian Statehood» (2013). There were listed ethno-cultural subjects of the historical process, which were the most influential in different periods. The knowledge, provided in the Atlas about ethno-cultural phenomena, is summarized in the form of the main concepts of the ethno-cultural component of the historical process in Ukraine. Knowledge about ethno-cultural phenomena is a significant part of the content of the atlas. More than 40% of its maps contain ethno-cultural information. The coverage of the ethno-cultural situation of a certain period is made by combining cartographic models of historical situations with temporal chronological tables and illustrations. Comparison of maps, which model ethnocultural situations of different periods on one territory, gives an idea of ethno-cultural changes. The ethno-cultural development of the population is also shown through changes in ethnic territories, changes in ethnic names, migration directions of ethnic communities and movement in the military passages, areas of intensive urbanization, territories with hyper-high mortality, territorial spreading of confessions, the appearance of Ukrainian-speaking books and printed media, the appearance of schoolchildren studying in Ukrainian etc. In different periods, among the most influential ethno-cultural subjects of the historical process of Ukraine one can list the following ones: agricultural population was outnumbering the wood and steppe population, which left the Tripoli and other archaeological cultures; Indo-European tribes of steppe cattle breeders, which left the Yamna and other archaeological cultures; Ural-speaking hunters and fishermen of the forest zone, which left archaeological cultures in Polissya region and in forest-steppe regions of the Left Bank; ancient Greeks, ancient Greeks, Goths, Huns; Iranian, Slavic and Turkic tribes; Ukrainians, Crimean Tatars, Poles, Russians, Jews. Ethnic communities, that were active actors of the historical process on the territory of Ukraine, belonged to Slavic, Iranian, Baltic, Germanic, Turkic, Finno-Ugric and other language groups predominantly of Indo-European, as well as of Altaic, Ural and other language families. Main The concepts of Ethnic and Cultural Development of the Population on Ukrainian Territories are as follows (we list only few): during the period of the Neolithic the population of the territory of modern Ukraine was divided into 3 cultural and business worlds – farmers, pastoralists, hunters and fishermen; during the Bronze Age, agricultural cultures fall and the farmers raise; Indo-European tribes begin to dominate; at the time of the final bronze steppe cultures collapse, and at the beginning of the Iron Age the steppe population passes to the cattle-nomadic way of life; in written sources, there appears the first information about the Cimmerians, ethnic group living on the Ukrainian territory; in 647 BC there started the Greek colonization of the presently Ukrainian coast; the continuous neighbourhood of the Slavic population and the Iranian-speaking tribes of the steppe; the Migration Period of peoples and the settlement of the Slavs from the territory of Ukraine determined the main features of the contemporary ethnogeographical reality in Europe. The knowledge provided in the atlas on ethno-cultural component of the historic process is accorded with the knowledge provided in two other historical atlases and the information is mutually supplemented. At the same time, a significant part of the Atlas maps has much in common with the maps of the «History Atlas of Ukraine».

Key words: history map, ethnic cultural phenomenon, ethnic processes, geographical area of archaeological culture, ethnic territory, migration, Ukrainians, Crimean Tatars.

До редакції надійшла 23.10.2017.

РОЗВИТОК ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПИСАНКАРСТВА: ІСТОРІОГРАФІЧНО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано інформаційні та джерельні матеріали, публікації, пов'язані з писанкарством Чернігівщини. Застосовано порівняльний, історико-хронологічний методи, аналізу та синтезу, які дозволили здійснити комплексне вивчення й узагальнити знання про питання, що досліджується. Мета публікації: охарактеризувати друковані матеріали, в яких розглядається або подається інформація про писанкарство частини українського Полісся – Чернігівщини.

Встановлено, що першою згадкою про використання у Великодній обрядовості розписаних яєць у цьому краї є робота А. Шафонського. Перші кольорові зображення чернігівських писанок надруковані П. Литвиною. Інформацію про них знаходимо у працях В. Ястребова, С. Кульжинського, А. Семенцова, А. Адруга та ін.

Протягом радянського періоду історико-етнографічних праць, присвячених писанкарству України, у яких подавався б історичний огляд його розвитку, особливостей технологічного процесу виготовлення писанки, регіональних особливостей орнаменталізації, не було видруковано.

На території Чернігівського Полісся знайдено й давньоруські писанки. Це свідчить про давньовікову традицію їх використання на Поліссі. До сьогодні, в орнаментіці цього виду народного мистецтва використовуються стародавні мотиви.

Усі опрацьовані матеріали дають можливість пізнати розвиток та побутування писанки, обрядів та звичаїв пов'язаних із нею на території східноукраїнського Полісся.

Ключові слова: писанка, писанкарство, історіографія, Чернігівщина, А. Шафонський, П. Литвинова, А. Адруг.

Сьогодні відзначається активним розвитком інформаційних технологій. Маємо можливість знайти на сторінках інтернет-видань будь яку інформацію. Проте, не можна залишати поза увагою друковані матеріали в яких висвітлюються ті чи інші питання пов'язані з регіональною культурою тощо. Тема писанкарства є досить поширеною у літературі в останні роки. У різних виданнях періодично з'являються статті присвячені цьому ремеслу того чи іншого краю, зокрема, і Чернігівщини.

Найповніше розглянув публікації, в яких висвітлюється писанкарство Чернігівщини А. Адруг. Проте, на сьогодні з'явилися нові відомості, які потребують опрацювання. Варто зазначити й наступне. У своїх працях, він розглянув роботи, як джерело для висвітлення розвитку народного мистецтва.

Вперше про існування писанок на Чернігівщині та про використання їх у Великодній обрядовості згадується у роботі А. Шафонського [27] за 1851 р. Зокрема, автор вказує, що на Великдень «знакомые в сей праздник при встрече, сказывал трижды «Христос воскрес», и отвечая, что «Воистину воскрес» целуются три раза и меняются красными или писаными яйцами» [27, с. 30].

П. Литвинова, яка збирала етнографічний матеріал у Глухівському повіті Чернігівської губернії у ХІХ ст. звернула увагу й на писанки. У роботі «Южно-русский орнамент» (1878) вона вперше подала технологію виготовлення розфарбованих великодніх яєць та вказала, що перед Великоднем у «м. Воронежі Глухівського повіту їх продають по 1–2 копійки за штуку» [15]. Варто зазначити і наступне: у її виданні також розміщено таблицю з писанками цієї місцевості.

У каталозі С. Кульжинського (1899 р.) [14] вміщено велику за обсягом і ґрунтовну на той час за значимістю статтю про писанкарство, а також таблиці з 2219 писанками. 33 таблиці були в кольорах, решта – це малі схематичні рисунки 144 узорів в одній таблиці. Вони походили з Харківської, Чернігівської, Полтавської, Київської, Херсонської та інших губерній і були поділені за типами. Кожна писанка мала порядковий номер, а також записувалося місце її походження, рік, назва і від кого одержано. Вказувалося, якщо відомо, прізвище писанкарки. Із Чернігівської губернії колекція писанок Лубенського музею К.М. Скаржинської поповнилася 75 екземплярами. Вони походили із сіл Слоут (Глухівський пов. – 21 шт.) та Андріївка,

Добротів, Мутин (Кролевецький пов. – 54 шт.). З них 11 ввійшло в кольорову частину каталогу. Ще 7 писанок були з сіл Слобода Петрівка, Дідівці та Рудівка тодішнього Прилуцького повіту, що входив до Полтавської губ.

У матеріалі про чернігівські писанки, який був озвучений на XIV-у Археологічному з'їзді у Чернігові 1908 р. йдеться про те, що на Чернігівщині на поч. XX ст. збереглося виготовлення писанок до Великодня. Подав автор повідомлення також програму з семи запитань при зборі відомостей про писанки. Висвітлюючи існування писанкарства у регіоні, зазначено, що в м. Ічні писанки перестали існувати ще років з «5–6 тому», у той же час, у Сосницькому повіті є досить масовим їх виготовлення. Зазвичай, як вказує доповідач, цим займалися дівчата віком 14–15 років, використовуючи при цьому традиційний восковий розпис за допомогою кисточки. Не оминув автор тему орнаментативної чернігівських писанок. Він звернув увагу на орнаменти, які на писанках хоч і умовні, але відображають історичні та побутові умови народного життя. Зберігаючи зв'язок з минулим у традиційних рисунках, писанки в своїй побутовій символіці мають надзвичайне різнобарв'я [7, с. 176–178].

У каталозі виставки XIV Археологічного з'їзду подано перелік представлених на ній писанок з коротким їх описом, проте, без публікації малюнків виробів [11].

Таким чином, у кін. XIX – на поч. XX ст. спостерігається зацікавлення писанкарством цього етнографічного району. На жаль, протягом радянського періоду історико-етнографічних праць, присвячених писанкарству України, майже не було. І лише у другій половині 60-х рр. XX ст. вийшли ряд робіт, у яких подано кольорові їх зображення, у тому числі й із Чернігівщини.

Так, у виданні Б. Бутника-Сіверського [6] про український народний живопис, на одній із таблиць, подано кольорові зображення шести писанок із Глухівського та Сосницького повітів Чернігівської губернії XIX ст. До ілюстрування автором узяті писанки із колекції тодішнього Державного музею українського народного декоративного мистецтва УРСР та Кролевецького повіту, відзнятого з літографій альбому С. Кульжинського.

У відомому альбомі Е. Біняшівського подано чотири ілюстрації писанок із Чернігівщини, які мають рослинний орнамент із назвами «сторчова рожа», «квітки», «дзвіночки», «квітка». Кольорове забарвлення: червона, жовта, зелена, чорна фарби. Лінії розмежування – білі [5].

Національний музей декоративно-ужиткового мистецтва України має одну з найбагатших колекцій писанок. Серед її розмаїття зберігаються вироби з Чернігівщини. Зокрема, тут представлено розписані великодні яйця з колишніх повітів Глухівського (нині Глухівський район Сумської обл.) та Сосницького (нині Менського району Чернігівської обл.). Ще певна частина не мають точно визначеного місця виготовлення.

В альбомі, в якому показано колекції Музею, розміщено п'ять кольорових фотографій чернігівських писанок [8].

У каталозі етнографічних колекцій, що зберігаються у Російському етнографічному музеї, вказано, що серед збірки предметів (61 шт.), які закуплені В.П. Шнайдером 1905 р., у Глухівському пов. Чернігівської губ., були і писанки. Проте, не вказано, яка кількість і звідки безпосередньо вони походять [12].

Починаючи з 90-х років XX ст., все більше проявляється інтерес до українського народного мистецтва, у тому числі і до писанкарства. З'явилася ціла низка публікацій, які присвячені цій тематиці, а також окремим аспектам писанки, як етномистецького предмету. Серед них зустрічаємо чимало інформації про чернігівське писанкарство.

Так, у статті М. Селівачова [20] висвітлено роль та місце домінуючих мотивів в українській орнаментіці. В основному, автор розглядає їх на основі вишивки, ткацтва, декоративного розпису. Науковець виділяє двадцять таких мотивів. Серед них, як і на ілюстраціях писанок, зустрічаємо ті, які мають походження з Чернігівщини.

Значно доповнивши та розширивши матеріал про український орнамент, вчений, 2005 р. видав книгу [21], у якій маємо графічні зображення писанок, окремих орнаментальних мотивів, що походять із цього краю.

У статті відомого дослідника писанок Чернігівщини А. Адруга [1] висвітлюється чимало питань, пов'язаних з регіональним писанкарством. Важливим у його розвідці є те, що автор розглядає передісторію народного мистецтва розпису яйця, подає відомості про археологічні знахідки керамічних писанок часів Київської Русі на Чернігівщині, їх опис. Науковець зазначає, що найраніше датовані писанки цього регіону відносяться до XIX ст., які збирала та опублікувала П. Литвинова [15]. Були вони і в колекції Лубенського музею, у який надійшли у 1895 р., вказує з яких сіл та повітів отримано зразки писанок. Продовжуючи огляд тогочас-

них музейних колекцій А. Адруг звертає увагу і на збірку історико-географічного музею у Єлизаветграді (сьогодні Кропивницький), зазначаючи, що «з часом ця колекція перестала існувати, частину її передали до Лубенського музею» [1, с. 66]. Детально він подав матеріали про писанки, що демонструвалися на XIV Археологічному з'їзді, який проходив 1908 р., у Чернігові. Продовжуючи огляд музейних колекцій, де зберігаються писанки Чернігівщини, дослідник зазначає, що «26 писанок XIX ст. з Чернігівщини зберігаються у Державному музеї українського народного декоративного мистецтва» [8], який сьогодні має статус національного.

Завершуючи розвідку з писанкарства Чернігівщини, А. Адруг зазначив, що звичай виготовлення писанок до Великодня дійшов до наших днів. Відомий у селах «Щорського, Сосницького, Срібнянського, Ніжинського, Куликівського та Ічнянського районів» [1, с. 67].

Підсумовуючи, автор статті пише, що «звичай виготовлення писанок з курячих яєць набув поширення на півдні, сході, півночі та в центральній частині Чернігівщини» [1, с. 67]. Робили це за допомогою воскової техніки розпису, були також розповсюджені писанки-дряпанки. Для розфарбування використовували сирі яйця та в основному природні барвники. За «характером орнаментальних мотивів і стилем виконання писанки Чернігівщини мають багато спільного з розписами хат, композиціями на кахлях, народними вишивками й тканинами» [1, с. 67]. Ще однією важливою складовою статті, яка її доповнює, є малюнки писанок Чернігівщини.

Зібравши відповідний матеріал про існування писанкарства на Чернігівщині, А. Адруг також зробив відповідну публікацію про це в обласній газеті «Літературна Чернігівщина» [2].

Продовжуючи вивчення місцевого розвитку народного мистецтва дослідник підготував науково-популярне видання. У книзі, яка була запропонована читачам А.К. Адругом у 2005 р. [3], розповідається про історію й особливості чернігівської писанки. Сама робота ґрунтується на проаналізованій статті автора надрукованої ще 1990 р. у журналі «Народна творчість та етнографія» [1]. Він доповнив та розширив викладений у статті матеріал. Зокрема, відомості про використання яєць в обрядовості інших народів, залучив літературні джерела, в яких описується використання писанок в українців.

У своєму виданні дослідник наводить опис Г. Квітки-Основ'яненка, як виготовляли пи-

санки на Великдень, наводить цитату з твору Г.-Л. Боплана, який описував Україну у XVII ст. Автор зазначає, що про звичай святкування Великодня на Чернігівщині писали О. Шафонський, М. Маркович. Розповідає і про післявеликодний звичай обливаного понеділка, який був поширений у цій місцевості. Не оминув він і такої теми, як збирання колекцій писанок у кін. XIX – на поч. XX ст., вказавши у яких зібраннях присутні чернігівські писанки. Розглядаючи стан розвитку сучасного писанкарства на Чернігівщині, автор книги подає прізвища майстрів розпису писанок, місця їх проживання, якою технікою виготовлення великодніх яєць володіють.

До основного матеріалу, що складає текст самої роботи, додано додатки: «Виготовлення писанок та рецепти великодніх страв»; «Ілюстрації керамічних писанок Чернігівщини XII–XIII ст.; писанок XIX–XX ст.» та цікаві малюнки різьблених писанок, автором яких є М. Палько [3].

Ще одним дослідником який займався вивченням чернігівського писанкарства, є А. Семенцов. Свої напрацювання першопочатково він надрукував у регіональній газеті «Деснянська правда» [22] та виступив з ними на I Міжнародному з'їзді писанкарів (Київ, 1992). У матеріалах майстра народної творчості А. Семенцова з с. Сосниці розповідається про його пошуки писанкарства на Чернігівщині. Писанкар зазначає, що «воно збереглося тут, але має у різних селах і районах свої традиції, свою технологію і колір» [23, с. 81]. Так, на писанці із с. Мізин, автор зафіксував дохристиянську язичницьку символіку зі стриманими кольорами. Подав він технології виготовлення писанок та їх назви. Варто відзначити, що вказуються також населені пункти, де вдалося зафіксувати існування розфарбованих яєць. Звертає увагу на символіко-семантичне значення орнаменталістики великодніх яєць та робить висновок, що старі їх зразки відрізняються від писанок західних областей України «своєю монументальністю. Малюнок простий, не відбувається руйнування форм. Все зайве відкинуто. Стримана гама кольорів» [23, с. 84].

У 1994 р., вийшов друком кольоровий альбом українських писанок, автором якого є дослідник із діаспори Зенон Елиїв [9]. У ньому розміщено чималу кількість зображень із різних територіально-адміністративних одиниць України, виведено писанки за історико-етнографічними назвами районів та подано ілюстрації із діаспори.

Незважаючи на те, що охоплено всі етнографічні райони України, все ж таки бачимо, що кількісно переважають писанки західних областей. Що стосується Чернігівщини, то в альбомі подано одну писанку із Слободи Петрівка Прилуцького повіту. До Чернігівщини автор відніс і писанки із с. Мутич Кролевецького повіту, яке сьогодні належить до Сумської обл. (про що він і зазначає). Писанка із Слободи Петрівка не має назви, виконана в червоно-біло-жовто-зеленій гамі кольорів. Її тло червоне. На одній з писанок с. Мутич зображено орнамент, що нагадує квітку, яка заповнює повністю одну частину поверхні шкаралупи яйця. Саме воно поділене вертикальним пояском навпіл. Тло писанки – біле. Квітка має червоно-жовто-зелене забарвлення, де листочки зелені. Поясок червоного кольору. Інший орнамент зображений на писанці із цього села має назву «бокова рожа». Кольорова гама біло-жовто-червона. Тло писанки чорне. Композиційно поверхня розділена на дві частини вертикальним червоним пояском із жовтими крапками. На зображенні ми маємо восьмипелюсткову «рожу».

Досить цікавою є ще одна подана писанка. Справа в тім, що на ній намальовано орнаментальний мотив «квітка», але зкомпоновано за типом «сакви». Кольорова гама: тло – чорне, листки квітки – зелені, а сама вона оранжево-червона, яка виділена на тлі білою лінією з червоно-зеленими промінням.

На жаль, відсутність достатньої кількості ілюстрацій не дають можливості повноцінно проаналізувати орнаментику та кольорову гаму писанок Чернігівщини за цим виданням. Загалом, переважає рослинний орнамент, тло писанок у більшості чорне, роздільні лінії – білі, кольорова гама – червона, зелена, жовто-оранжева.

З початком виходу у 1990 р. журналу «Писанка», у ньому почали друкувати різносторонні матеріали про українське писанкарство. Серед авторів видання були відомі та маловідомі дослідники, як з України, так і зарубіжжя. Зокрема, 1994 р. О. Онищук із західної діаспори надрукувала відомості про орнаментику чернігівських писанок [17].

У 2005 р. побачило світ друковане видання «Українська народна писанка», автор В. Манько [16]. Воно чудово оформлене, має чимало кольорових ілюстрацій. Серед них ми зустрічаємо і писанки з Чернігівщини з назвами: «квітка», «рожа», «сторчова рожа». Походження ще декількох екземплярів зазначено в описі як «Східне Полісся». Знову ж, наявні значна кіль-

кість малюнків писанок із Гуцульщини, Буковини, Поділля, Покуття і зовсім мало з Полісся.

У статті Н. Тонких [26] аналізує колекцію писанок, що зберігаються у Чернігівському обласному краєзнавчому музеї ім. М.В. Тарновського. Зазначає, хто є автором цих писанок, а також висловлює подяку А. Семенцову із Сошниці та Н. Дубині, які також зібрали чудові колекції писанок. Розглядаючи історію писанкарства на Чернігівщині, авторка вказує, що тут знайдено давньоруські писанки-брязкальця, писанки цього регіону були в колекції П. Литвинової, Лубенського музею К. Скаржинської, зібранні історико-географічного музею при реальному училищі в Єлисаветграді. На поч. ХХ ст., його збирав В. Ястребов. Дослідниця пише про те, що під час проведення XIV Археологічного з'їзду в Чернігові у 1908 р. на виставці було представлено більше «60-и писанок із різних повітів Чернігівської губернії».

У публікації Н. Тонких [26] звертається увага на технологію виготовлення чернігівських писанок, їх кольорову гаму та орнаментику. За характером орнаментальних зображень вона поділяє писанки на такі групи: рослинна, зооморфна, геометрична, побутова, християнська та солярні знаки. Авторка розглядає окремо кожен групу, виділяючи популярні мотиви та вказуючи їх символізм. Підводячи підсумок, дослідниця зазначає, що на чернігівських писанках збереглися архаїчні орнаменти, які колись мали магічно-охоронний характер, але під впливом часу набули більш декоративного значення [26, с. 178]. У цьому плані, варто вказати, що архаїчність орнаментів характерна і для інших територій українського Полісся, до якого відноситься Чернігівщина. До статті додано ілюстрації писанок із їх назвами, що має важливе значення для такого роду публікацій.

У виданні, яке впорядкували С. Сітько та Т. Русанова [25] за матеріалами Е. Біняшівського, подано ілюстрації писанок з різних етнографічних районів та адміністративних територій України. Зокрема, з Чернігівщини маємо писанки з назвами «рожа», «барильце», «бокова рожа», «волове око», «гвоздика», «квітки», «квіткові», «ситцева», «квіточка, ситцева», «клинчасті зірки», «сакви, ситцева», «сторчова рожа», «деревце, ситцева», «барвіночок». Серед малюнків, у цьому науково-популярному виданні тільки два ідентичні тим, що зображені в альбомі Е. Біняшівського 1968 р.

П.П. Рибалко [18] висвітлено історію формування колекції писанок В. Ястребова, її доля, семантика писанкових орнаментів. Проводячи

аналіз зібрання, за матеріалами дослідника, автор зазначає, що у ній було представлено і писанки Новгород-Сіверського повіту тодішньої Чернігівської губернії. Усього їх було 7 штук. У публікації він наводить цікаві факти про подальшу долю зображень розфарбованих яєць із колекції В. Ястребова та листування з цього приводу П. Рябкова з Ф. Вовком. На жаль, під малюнками, поданими у виданні, немає підписів, звідки походять писанки.

В іншій статті П. Рибалко [19] розглядає колекцію народних писанок, яка була зібрана В.М. Ястребовим та ілюстрації, якої розміщені у відомому каталозі С. Кульжинського (1899 р.). Автор розкриває процес збирання самої колекції та дослідження В. Ястребовим цього виду народного мистецтва. Що стосується писанок Чернігівщини, то науковець, як і в попередній роботі, зазначає, що в зібранні було 7 писанок з Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії.

Наступні сторінки статті присвячені розгляду та аналізу писанок, що розміщені в каталозі, але мають відношення до Кіровоградської, частково Миколаївської та Одеської областей. На жаль, чернігівських писанок, представлених в альбомі С. Кульжинського з цієї колекції, він не аналізує.

В альбомі «Символічна мова писанки, від кам'яної доби до сьогодення», автор, член НСМНМУ, заслужений майстер народної творчості України О. Білоус [24], робить спробу прочитання знаків й символів, що століттями пишуть на українських писанках. Для підготовки видання, автор використала роботи А. Голана, С. Кульжинського, М. Кордуби, П. Литвинової та ін. Зокрема, майстриня-дослідниця розглядає символіку та семантику орнаментальних мотивів «Велика Богиня», «Божа рука», «дерево життя», «ромб», «сонце», «сварга», «хрест» та ін. Серед ілюстрацій писанок, які розміщені у виданні, маємо дві з Чернігівщини: на одній зображено шестипелюсткову «зірку», від якої відходять елементи рослинного орнаменту, виконані зеленими кольорами. Тло писанки темно-червоного кольору, на якому виділено білими лініями мотив «зірка».

Ще одна писанка, яку авторка віднесла за назвою до орнаментального мотиву «сонце» виконана у біло-жовто-зелених тонах кольорів та має коричневе тло. На наш погляд, на ній швидше зображено зооморфний мотив, а не «сонце». Не схожий він і на оленя який за легендою, поданою у розшифровці символу, переміщує його на своїх рогах.

У статті В. Жлудько [10] розглянуто окремі аспекти розвитку писанкарства Чернігівщини, приділено увагу орнаментиці та кольоровій гамі чернігівських писанок. По суті, дослідження є стислим викладом та узагальненням відомих матеріалів, які друкували А. Адруг, А. Семенов та ін. Завершуючи свою розвідку, авторка робить висновок про важливість та необхідність залучення дітей до пізнання місцевого писанкарства через викладання у школі навчальної дисципліни «Декоративно-прикладне мистецтво».

У навчально-методичному посібнику з писанкарства О. Білоус та З. Сташук [4], який розроблений для роботи з дітьми 8–16 років, виділено окреме заняття для ознайомлення з особливостями писанок Чернігівщини, їх кольоровою гамою. Автори, відомі майстрині писанкового розпису, зазначають, що писанки цієї місцевості відомі за працями П. Литвинової та С. Кульжинського. Незважаючи на те, що виділено окреме заняття, до нього відсутні кольорові зображення самих писанок, хоча з інших районів у таблицях такі малюнки вміщено. Відповідно, якщо автори мали на меті показати писанки в кольорі з різних етнографічних районів, то варто було помістити і з Чернігівщини. Чого, на жаль, немає.

У навчально-методичному посібнику з писанкарства, автором якого є Т. Коновал, у розділі про етнографічні регіони України приділено увагу й Поліссю, куди входить Чернігівщина. Відома майстриня зазначає, що тут «збереглися архаїчні культурно-побутові риси, успадковані ще від племен древлян» [13, с. 31]. Продовжуючи виклад матеріалу мисткиня подає у наступному розділі регіональні особливості писанкарства. Розглядаючи писанки окресленого регіону, авторка пише про те, що найвишуканішими є розписані яйця «з червоними та жовтими квітами на білому тлі» [13, с. 40]. Також у виданні подано їх кольорові ілюстрації [12].

Отже, писанкарство на території Чернігівщини існувало з даніх-давен, про що свідчать знайдені при археологічних розкопках керамічні писанки давньоруської культури. Загалом інформація про писанки цього краю зосереджена в таких групах матеріалів: публікації у наукових журналах, збірниках, матеріалах конференцій, а також зображення у каталогах та альбомах, що є важливим для пізнання їх кольорової гами. Усі ці матеріали дають можливість з'ясувати розвиток та побутування писанки, обрядів і звичаїв, пов'язаних із нею на території східноукраїнського Полісся.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Адруг А. Писанки Чернігівщини / А. Адруг // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 4. – С. 64–68.
2. Адруг А. Писанки Чернігівщини / А. Адруг // Літературна Чернігівщина. – 1995. – № 6. – С. 95–99.
3. Адруг А. Писанки Чернігівщини: історія і сучасність. Відп. ред. – канд. іст. наук., доц. О.Б. Коваленко / А. Адруг. – Чернігів, 2005. – 60 с.
4. Білоус О. Школа писанкарства : Навчально-методичні рекомендації / О. Білоус, З. Сташук. – К., 2005. – 44 с.
5. Біняшевський Е. Українські писанки: Альбом / [Вст. стаття, акварелі та упоряд. Ераста Біняшевського]. – К., 1968. – 96 с. : іл.
6. Бутник-Сіверський Б. Українське народне мистецтво. Живопис. / Б. Бутник- Сіверський. – К., 1967. – 58 с., 183 репр.
7. Д.В. Черниговские писанки / В.Д. // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV-го Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 176–178.
8. Державний музей українського народного декоративного мистецтва УРСР : Альбом. – К., 1983. – С. 279.
9. Елиїв З. Двадцять кіп писанок / З. Елиїв – США, Нью-Йорк, 1994. – 31 с.
10. Жлудько В. Писанкарство Чернігівщини як складова змісту дисципліни «Декоративно-прикладне мистецтво» / В. Жлудько // Вісник. – 2016. – № 135. Серія : Педагогічні науки. – С. 172–174.
11. Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV-го Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908.
12. Каталог-указатель этнографических коллекций. Украинцы XIX–XX вв. / Министерство культуры СССР. Государственный музей этнографии народов СССР; [сост. Хазова Н., Карпова О.]. – Л., 1983. – 63 с.
13. Коновал Т. Писанкова абетка. Навчально-методичні нотатки / Т. Коновал. – К., 2007. – 208 с.
14. Кулжинский С. Описание коллекции народных писанок / С. Кулжинский. – М., 1899. – Вып. 1. – 176 с.
15. Литвинова П. Южнорусский народный орнамент. Черниговская губерния, Глуховский уезд. Узоры вышивания, ткань и рисования / Собрала и составила Пелагея Яковлевна Литвинова. – К., 1878. – Вып. 1. – 13 с., 20 лист., табл.
16. Манько В. Українська народна писанка / В. Манько. – Львів, 2001. – 48 с.
17. Онищук О. Символіка української писанки. Писанки Чернігівщини / О. Онищук // Писанка. – 1994. – Число 4–5 (11–2). – С. 11–13.
18. Рибалко П. Колекція писанок Володимира Ястребова – консолідуючий фактор національних культур / П. Рибалко – Кіровоград, 2010. – 36 с.
19. Рибалко П. Писанки із зібрання В. Ястребова в каталозі «Опис колекції народних писанок», упорядкованому С.К. Кулжинським (1899 р.) / П. Рибалко // Єлисавет. Збірник наукових праць Кіровоградського національного технічного університету. Історичні науки. – Кіровоград, 2012. – Вып. 1.
20. Селівачов М. Домінантні мотиви української народної орнаментики (кін. XIX–XX ст.) / М. Селівачов // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 2. – С. 35–41.
21. Селівачов М. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) / М. Селівачов. – Київ ; Ніжин, 2005. – XVI. – 400 с.
22. Семенцов А. Писанки нашого краю / А. Семенцов // Деснянська правда. – 1992. – 25 квітня.
23. Семенцов А. Орнаментальні мотиви писанок Чернігівщини / А. Семенцов // Матеріали науково-практичної конференції «Писанка – символ України». – К. : Український центр народної творчості, 1993. – С. 81–84.
24. Символічна мова писанок від кам'яної доби до сьогодення / Автор-упорядник О. Білоус. – К., 2012. – 43 с., іл.
25. Сітько С. Світ української писанки / С. Сітько, Т. Русанова. – К., 2005. – 96 с.
26. Тонких Н. Чернігівські писанки / Н. Тонких // Проблеми охорони та дослідження української етнографічної спадщини. – К., 2005. – С. 174–178.
27. Шафонский А. Черниговского намесничества топографическое описание / А. Шафонский – К., 1851. – 698 с.

REFERENCES

1. Adruh A. Pysanky Chernihivshchyny / A. Adruh // Narodna tvorchtst ta etnohrafia. – 1990. – № 4. – S. 64–68.
2. Adruh A. Pysanky Chernihivshchyny / A. Adruh // Literaturna Chernihivshchyna. – 1995. – № 6. – S. 95–99.
3. Adruh A. Pysanky Chernihivshchyny: istoriia i suchasnist. Vidp. red. – kand. ist. nauk., dots. O.B. Kovalenko / A. Adruh. – Chernihiv, 2005. – 60 s.
4. Bilous O. Shkola pysankarstva : Navchalno-metodychni rekomendatsii / O. Bilous, Z. Stashuk. – Kyiv, 2005. – 44 s.
5. Biniashkevskiy E. Ukrainski pysanky: Albom/[Vst. stattia, akvareli ta uporiad. Erasta Biniashkevskoho]. – Kyiv, 1968. – 96 s. : il.
6. Butnyk-Siverskiy B. Ukrainske narodne mystetstvo. Zhyvopys. / B. Butnyk-Siverskiy. – K., 1967. – 58 s., 183 repr.
7. D.V. Chernyhovskyye pysanky / V.D. // Trudy Chernyhovskoho predvartelnoho komyteta po ustroistvu XIV-ho Arkheolohycheskoho svezda v Chernyhove. – Chernyov, 1908. – S. 176–178.
8. Derzhavnyi muzei ukrainskoho narodnoho dekoratyvnoho mystetstva URSR : Albom. – K., 1983. – S. 279.
9. Elyiv Z. Dvadtsiat kip pysanok / Z. Elyiv. – SShA, Niu-York, 1994. – 31 s.
10. Zhlyudko V. Pysankarstvo Chernihivshchyny yak skladova zmistu dystsypliny «Dekoratyvno-prykladne mystetstvo» / V. Zhlyudko // Visnyk. – 2016. – № 135. Serii : Pedagogichni nauky. – S. 172–174.
11. Katalog vystavky XIV Arkheolohycheskoho svezda v Chernyhove // Trudy Chernyhovskoho predvartelnoho komyteta po ustroistvu XIV-ho Arkheolohycheskoho svezda v Chernyhove. – Chernyov, 1908.
12. Katalog-ukazatel etnohrafycheskykh kolleksiyi. Ukrayntsy XIX–XX vv. / Mynysterstvo kultury SSSR. Hosudarstvennyi muzei etnohrafyy narodov SSSR; [cost. Khazova N., Karpova O.]. – L., 1983. – 63 s.
13. Konoval T. Pysankova abetka. Navchalno-metodychni notatky / T. Konoval. – K., 2007. – 208 s.
14. Kulzhynskiy S. Opysanye kolleksiyi narodnykh pysanok / S. Kulzhynskiy. – M., 1899. – Vyp. 1. – 176 s.
15. Lytvynova P. Yuzhnoruskiy narodny ornament. Chernyovskaia huberniia, Hlukhovskiy uezd. Uzory vyshyvanyia, tkania y rysovanyia / Sobrala i sostavyla Pelaheia Yakovlevna Lytvynova. – K., 1878. – Vyp. 1. – 13 s., 20 lyst., tabl.
16. Manko V. Ukrainska narodna pysanka / V. Manko. – Lviv, 2001. – 48 s. : il.
17. Onyshchuk O. Symvolika ukrainskoi pysanky. Pysanky Chernihivshchyny / O. Onyshchuk // Pysanka. – 1994. – Chyslo 4–5. – S. 11–13.
18. Rybalko P. Kolektsiia pysanok Volodymyra Yastrebova – konsoliduiuchy faktor natsionalnykh kultur / P. Rybalko. – Kirovohrad, 2010. – 36 s.
19. Rybalko P. Pysanky iz zibrannia V. Yastrebova v katalogi «Opys kolektsii narodnykh pysanok», uporiadkovanomu S. K. Kulzhynskym (1899 r.) / P. Rybalko // Yelysavet. Zbirnyk naukovykh prats Kirovohradskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu. Istorychni nauky. – Kirovohrad, 2012. – Vyp. 1.
20. Selivachov M. Dominantni motyvy ukrainskoi narodnoi ornamenti (kin. XIX–XX st.) / M. Selivachov // Narodna tvorchtst ta etnohrafia. – 1990. – № 2. – S. 35–41.
21. Selivachov M. Leksykon ukrainskoi ornamenti (ikonohrafia, nominatsiia, stylistyka, typolohiia) / M. Selivachov. – K. ; Nizhyn, 2005. – KhVI. – 400 s.
22. Sementsov A. Pysanky nashoho kraiu / A. Sementsov // Desnianska pravda. – 1992. – 25 kvitnia.
23. Sementsov A. Ornamentalni motyvy pysanok Chernihivshchyny / A. Sementsov // Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii «Pysanka – symvol Ukrainy». – Kyiv : Ukrainskiy tsentr narodnoi tvorchtosti, 1993. – S. 81–84.
24. Symvolichna mova pysanok vid kamianoï doby do sohodennia / Avtor-uporiadnyk O. Bilous. – K., 2012. – 43 s., il.
25. Sitko S. Svit ukrainskoi pysanky / S. Sitko, T. Rusanov. – K., 2005. – 96 s.
26. Tonkykh N. Chernihivski pysanky / N. Tonkykh // Problemy okhorony ta doslidzhennia ukrainskoi etnohrafichnoi spadshchyny. – K., 2005. – S. 174–178.
27. Shafonskiy A. Chernyhovskoho namesnychestva topohrafycheskoe opysanye / A. Shafonskiy. – K., 1851. – 698 s.

© Виктор Ткаченко
(Переяслав-Хмельницкий)

РАЗВИТИЕ ЧЕРНИГОВСКОГО ПИСАНКАРСТВА: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИ-ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Проанализированы информационные и исходные материалы, публикации, связанные с писанкарством Черниговщины. Применен сравнительный, историко-хронологически, методы, анализа и синтеза, которые позволили осуществить комплексное изучение и обобщить знания об изучаемом вопросе. Цель публикации охарактеризовать печатные материалы, в которых рассматривается или представлена информация о писанках части украинского Полесья – Черниговщины.

Установлено, что первым упоминанием об использовании в Пасхальной обрядности расписанных яиц в этом крае является работа А. Шафонского. Первые цветные изображения черниговских писанок были напечатаны П. Литвиновой. Информацию о них находим в трудах В. Ястребова, С. Кульжинский, А. Семенцова, А. Адруга и др.

В течение советского периода историко-этнографических работ, посвященных писанкарству Украины, в которых было бы подано исторический обзор его развития, особенностей технологического процесса изготовления писанки, региональных особенностей орнаментации, не было напечатано.

На территории Черниговского Полесья найдено и древнерусские писанки. Это свидетельствует о многовековой традиции их использования на Полесье. До сих пор, в орнаментике этого вида народного искусства используются древние мотивы.

Все обработанные материалы дают возможность узнать развитие и бытование писанки, обрядов и обычаев связанных с ней на территории восточнoукраинского Полесья.

Ключевые слова: писанка, писанкарство, историография, Черниговщина, А. Шафонский, П. Литвинова, А. Адруг.

© Viktor Tkachenko
(Pereyaslav-Khmelnytskyi)

THE DEVELOPMENT OF PYSANKARSTVO IN CHERNIGIV REGION: HISTORIOGRAPHIC-SOURCE STUDIES ASPECT

The article analyzes informational and source materials, publications related to the pysankarstvo of Chernigiv region. The comparative, historical-chronological, methods, analysis and synthesis were used, which allowed to carry out a comprehensive study and generalize knowledge about the subject matter. The purpose of the publication is to describe the printed materials, which consider or provide information about the part of the Ukrainian Polissya – Chernihiv region.

It was established that the first mention of the use of painted eggs in Easter rituals in this region is the work of A. Shafonsky. The first color images and technology of making Chernigov pysanka were published by P. Litvinov. Information about them is found in the works of V. Yastrebov, A. Sementsov, A. Adruh and others.

As noted in the catalog of S. Kulzhinsky, from the Chernihiv province, the collection of Easter eggs of the Lubensky Museum of K.M. Skarzhinsk was replenished with 75 copies.

In the material about the Chernigiv Easter eggs, which was voiced at the 14 th Archaeological Congress in Chernigov in 1908, it is said that in Chernihiv region at the beginning of the twentieth century The Easter eggs have been preserved. The exhibition catalog of the 14 th Archaeological Congress provided a list of pysanka depicted on it, with a brief description of them, without publishing drawings of products.

During the Soviet period, historical and ethnographic works devoted to the Easter eggs in Ukraine, which would provide a historical overview of its development, the peculiarities of the technological process of making Easter eggs, regional peculiarities of ornamentation, were not printed.

In the edition of B. Butnyk-Siversky on Ukrainian folk painting, on one of the tables, colored images of six Easter eggs from Glukhiv and Sosnytsky districts of the Chernihiv province of the nineteenth century are presented.

A well-known explorer of Easter eggs in Chernigov region A. Adrug covers a lot of issues related to regional Easter eggs.

In materials of the master of folk art A. Sementsov from p. Pony, tells about his search for Easter eggs in Chernigov region.

One pysanka from Sloboda Petrivka of the Prilutsky district of Chernigov region is presented by the Ukrainian pysanka-explorer from diaspora Zenon Eliev.

In 2005, the «Ukrainian national Easter egg», published by V. Manko, appeared in print. It is beautifully decorated, has a lot of colored illustrations. Among them we also find pysankas from Chernigov region with the names: «flower», «rozha», «stork rose».

N. Tonkyk analyzes a collection of Easter eggs stored in the Chernihiv Regional Museum of Local Lore. MV Tarnovsky. Indicates who is the author of these Easter eggs, and also expresses gratitude to A. Sementsov from Sosnitsy and N. Dubina who also collected wonderful collections of Easter eggs.

Conducting an analysis of the collection of V. Yastrebova, P. Rybalko notes that it also represented pysanka from Novgorod-Siversky county of the then Chernihiv province.

In the educational and methodical manual on Easter eggs O. Bilous and Z. Stashuk, a separate lesson is dedicated to acquaintance with peculiarities of Chernigov lands with their color range.

Old Russian Easter eggs were found on the territory of Chernihiv Polissya. This testifies to the ancient tradition of their use in Polissya. Until today, ancient motifs are used in the ornamentation of this type of folk art.

All processed materials provide an opportunity to know the development and the existence of Easter eggs, rituals and customs associated with it on the territory of Eastern Ukrainian Polissya.

Key words: Easter egg, pysankarstvo, historiography, Chernihiv region, A. Shafonsky, P. Litvinov, A. Adrug.

До редакції надійшла 17.10.2017.

ФАХОВА ПІДГОТОВКА СТУДЕНТІВ У ДЕРПТСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1803–1917 РР.)

Статтю присвячено аналізу системи фахової підготовки студентів Дерптського, згодом Юр'євського, університету в дореволюційний період, коли естонські землі входили до складу Російської імперії. Методологічну основу публікації склали історичний, порівняльний та діалектичний методи дослідження.

Встановлено, що в Дерптському університеті сформувалась нехарактерна для Російської імперії система викладання. Студентам надавалось право самостійно обирати навчальні дисципліни і термін навчання. Саме тут формуються перші студентські корпорації.

Визначено, що в першій половині XIX ст. рівень підготовки студентів залишався низьким й зводився до читання лекцій, часто не високого наукового рівня. Нововведена система штрафів і покарань для прогульників занять не виправила ситуацію. Найпродуктивнішими для студентів залишались додаткові заняття, що проводились викладачами для найталановитіших студентів у вільний від навчання час.

Доведено, що в другій половині XIX ст. із введенням семінарів ситуація поліпилась. Проте, русифікація Дерптського університету у 80-х рр. XIX ст. змусила викладачів, німців за походженням, поступитися місцем професорам-росіянам, котрі запроваджують систему теоретичного викладання.

З'ясовано, що з метою залучення студентів до наукової роботи, впродовж XIX – початку XX ст. в Дерптському університеті створено низку студентських гуртків, а з початку XX ст. запроваджено проведення систематичних екскурсій для вихованців фізико-математичного факультету. Також у вищій започатковано традицію відзначати кращі наукові студентські роботи спеціальними нагородами – золотими і срібними медалями.

Ключові слова: Дерптський університет, фахова підготовка, лекції, семінари, студентський гурток, медальні роботи.

З моменту проголошення незалежності України актуальним залишалось питання реформування системи вищої освіти країни. Уряд визначив пріоритетним західноєвропейський напрямок розвитку вищої школи. З 2005 р. Україна впроваджує Болонський процес, проте, радянська спадщина так і не відійшла в минуле, а її окремі атрибути і досі панують у системі вітчизняної вищої освіти. Найактуальнішою проблемою залишається якість освіти. Якщо об'єктивно поглянути на стан української вищої школи сьогодні, ми можемо побачити невтішну картину. Українські вищі навчальні заклади залишаються мало престижними для дітей із заможних родин, котрі надають перевагу закордонним вишам. Випускники університетів здебільшого не працюють за спеціальністю, оскільки набуті ними знання не відповідають сучасним потребам. Сам же статус викладача втратив престижність і привабливість. Спроби влади реформувати існуючу систему вищої освіти не приносять бажаного

результату. Лише врахування потреб сучасного суспільства та історичного досвіду дозволить відродити вищу освіту в Україні.

На сьогодні висувається низка ідей із приводу реформування системи вищої освіти в Україні, які включають в собі й право вибору студентом вивчаємих дисциплін; складання іспиту не у чітко визначений університетським керівництвом час, а з врахуванням рівня готовності студента; можливість закордонного стажування як для викладачів, так і для студентів; створення неформальних студентських братств; професійна перспектива для найкращих випускників тощо.

Цікаво те, що в Дерптському (Юр'євському) імператорському університеті, нині Тартуському, ще з XIX ст. сформувалась нехарактерна для Російської імперії, до складу якої входили естонські землі, система викладання. Дерптські студенти мали змогу обирати дисципліни, самостійно визначати строк навчання, який залежав від успішної здачі іспитів і бути членом студентської корпорації. Тому, саме аналіз

фахової складової професійної підготовки студентів Дерптського університету в XIX ст. і є об'єктом даного дослідження.

Проблема функціонування Дерптського університету почала привертати до себе увагу ще з XIX ст. Дорадянська історіографія представлена роботами Є. Петухова, Г. Левицького та А. Тюрморезова. Найбільший інтерес викликає монографія викладача Юр'євського університету Є. Петухова. Це фундаментальне на той час дослідження з історії університету, де подається інформація про викладачів навчального закладу, студентів-медалістів та їх роботи [13; 14]. Короткі біографічні довідки викладачів університету містяться на сторінках двотомної роботи Г. Левицького [1]. Путівник А. Тюрморезова присвячений місту Юр'єву, його установам, в тому числі й університету, де подається інформація про історію закладу, його структуру та професорський склад [8].

Переважну більшість історіографії радянського періоду складають збірники статей, присвячені історії Тартуського університету [20]. Сучасний період представлений роботами Р. Дорохіної, Л. Плотнікової, присвячених студентським корпораціям Дерптського університету [6; 15]. Проте, за наявності значної історіографічної бази, проблема фахової підготовки студентів в Дерптському університеті не стала об'єктом всебічного аналізу.

Університетська епоха в Російській імперії розпочинається з відкриття в 1755 р. Московського університету, який мав перетворитися на освітній та науковий осередок країни. Слідуючи своїм імперським амбіціям і прикриваючись ідеями просвіченого абсолютизму, царська влада ліквідує вищі навчальні заклади інкорпорованих територій – Києво-Могилянську академію в Україні, Академію Густавіана в Прибалтиці, а інтелектуальний потенціал буде використовувати для власних потреб.

Університетська система Російської імперії формувалася на основі синтезу «докласичної» та «класичної» німецької моделі й представляла собою привілейований навчальний заклад, що знаходився під повним контролем держави і готував майбутні чиновницькі кадри. Таких принципів в роботі дотримувались Московський, Санкт-Петербурзький, Казанський, Харківський та Київський університети.

Дещо інша ситуація склалась в прибалтійському регіоні, де з 1802 р. розпочинає функціонувати Дерптський університет. Даний навчальний заклад став освітнім і науковим центром для остзейського дворянства. Майже

до кінця XIX ст. в університеті домінував німецький студентський та викладацький склад, а навчання велося німецькою мовою. За короткий термін заклад набуває репутації найліберальнішої навчальної установи імперії. Саме в Дерптському університеті починають створюватися перші студентські корпорації, наділені правом вирішувати питання студентського самоврядування [13, с. 277–279]. Корпорація – спосіб самоорганізації студентів з врахуванням культурної ідентичності. Члени корпорації приносили присягу, мали дотримуватись правил, відвідували збори, удосконалювали свої вміння в фехтуванні як засобі захисту честі, вели наукові диспути та влаштовували дружні пиятики.

Дерптський університет – єдиний вищий навчальний заклад Російської імперії, де навчались політично неблагонадійні студенти, відраховані з вишів через участь у студентському політичному русі. Як згадує З. Френкель, в університеті навчався В. Смидович, котрий був відрахований із Петербурзької медичної академії через участь в студентських акціях, М. Водозовов, який також не зміг закінчити Петербурзький університет через участь в похованні Н. Шелгунова, що перетворилось на студентську демонстрацію [21, с. 97].

До того ж, в університеті існував єдиний та той час у всій імперії богословський факультет. Взагалі, сформований за зразком німецьких університетів, Дерптський університет складався з чотирьох факультетів: медичного, філософського, юридичного та богословського.

Через відсутність джерельного масиву нам дуже складно судити про рівень підготовки студентів в Дерптському університеті в перші роки його роботи. Єдиним джерелом слугує праця Є. Петухова, де він повідомляє, що студенти намагались відвідувати лекції викладачів, вели конспект, але користувались останнім у кращому разі напередодні іспитів. Часто траплялись випадки, коли студенти наприкінці навчального семестру взагалі не відвідували заняття й від'їжджали додому. Професура змушена була публікувати на сторінках періодичних видань звернення до батьків, щоб останні слідували за поведінкою своїх дітей. Проте, ці заходи не приносили бажаних результатів, тому в 1811 р. керівництво університету видало наказ про обов'язкову присутність студентів на лекціях. Уразі відсутності на заняттях, студенту не зараховувався семестр, крім того свою присутність вони візували в університетській канцелярії [13, с. 235–236]. І на практичних заняттях студенти залишались пасивними,

виняток інколи становили медики під час обговорення діагнозу.

Про низький рівень викладання в університеті в перші роки його діяльності свідчить відгук попечителя Дерптського університету Ф. Клінгера, котрий повідомляє, що лекції хороші, а студентам, навіть дозволяється задавати питання викладачам, якщо вони щось не зрозуміли [12, с. 73–74]. Однак, інформація попечителя про те, що студенти раз на тиждень додатково слухали короткий зміст тих самих лекцій наводить на думку, що заняття були нудними, а інформація не зрозуміла й погано запам'ятовувалась слухачами. Текст лекцій зводився до передачі конкретної інформації без проблемного викладу навчального матеріалу.

Викладацький склад університету в ті часи не вирізнявся особистою обізнаністю й талановитістю. Колишній студент Дерптського університету К. фон Берг згадував про нецікаві й обмежені за змістом лекції з анатомії Л. Цихоріуса, професора естляндського й ліфляндського права Кехи. Про низькій професійний рівень професорського складу університету свідчить і той факт, що останні майже не здійснювали наукові поїздки, і це при тому, що для них виділялась значна сума – 2000 крб. щорічно [13, с. 268]. В другій половині XIX ст. кількість закордонних та місцевих наукових поїздок викладачів Дерптського університету постійно зростатиме. Звіти про роботу університету, опубліковані на сторінках «Вчених записок Імператорського Юр'євського університету» свідчать про регулярні поїздки викладачів у наукові відрадженья.

Проте, російська влада була зацікавлена у використанні в повній мірі інтелектуального потенціалу прибалтійських територій. Їх не влаштовував низький рівень підготовки спеціалістів, котрі впродовж університетського курсу фактично «з під палки» заучували певний масив інформації й не вміли використати отримані знання на практиці. Тому, нові правила для студентів Дерптського університету від 1838 р. вимагали, перш за все, від професорсько-викладацького складу, поліпшити якість лекцій, зацікавити слухачів своїм предметом. Публічні лекції дозволялось вести лише за наявності шести присутніх студентів, тоді як останні мали змогу самостійно обирати навчальні курси [16, с. 12]. Проте, такі заходи не сильно покращили показник відвідуваності студентами лекцій. Навіть жорсткі заходи, а саме грошові штрафи та врахування присутності студента на лекційних заняттях під час прийому іспитів, не мотивували студентів Дерптського універ-

ситету стати частими слухачами занять [13, с. 513–514]. Однак, слід зазначити, що й сама професура не надавала великого значення обов'язковій присутності студентів на лекціях, вважаючи, що студентській молоді необхідна академічна свобода, щоб останні самостійно визначились з метою перебування в Дерптському університеті.

На відміну від інших вищих навчальних закладів Російської імперії, в Дерптському університеті в першій половині XIX ст. склалась оригінальна система викладання: наявність не обов'язкових лекцій й додаткова робота після занять, нерідко у професора вдома, де студент міг вирішити будь-яке питання [2, с. 75]. На медичному факультеті найбільш популярними вважались практичні заняття тих викладачів, котрі залучали студентів до роботи в лікарнях, а на заняттях обговорювали діагнози пацієнтів. Найперспективніші студенти були в захваті від приватних занять викладачів, які проводились для обмеженої кількості слухачів й за додаткову платню. Студенти не лише відвідували лекції, а й виступали асистентами професорів, вчилися вірно визначати діагнози пацієнтам [2, с. 119–120].

Дана система влаштовувала студентів, які з вдячністю згадували свої студентські роки й впродовж тривалого часу продовжували підтримувати дружні відносини зі своїми університетськими викладачами.

З метою поглиблення, розширення й вдосконалення знань студентів, нові правила дозволили в стінах університету створювати наукові студентські гуртки, де до роботи мали залучатись професори закладу [16, с. 19]. Так, з 1837 до 1853 рр. діяв гурток студентів-юристів під керівництвом професора Отто. Кількість членів гуртка досягала 40 осіб. Під час засідань гуртка, студенти читали реферати й вели диспути з обраної теми. Як повідомляє нам М. Варадінов, під час обговорення проблеми один із студентів у письмовому вигляді викладав свій погляд на проблему та знайомив із ним обраного опонента й всіх бажаючих. Після проведення дискусії професор обов'язково підводив підсумки і складав протокол засідання гуртка [2, с. 74].

З другої половини XIX ст. російська університетська система зазнала значних змін, що врешті призвело до скорочення лекційної форми викладання й запровадження семінарів. В Дерптському університеті практичні заняття практикувались німецькими викладачами ще в першій половині XIX ст., і це була ще одна риса, що вирізняла фахову підготовку студентів

Дерптського університету серед інших вищих навчальних закладів імперії. Реформування системи вищої освіти в Російській імперії, на жаль негативно відобразилось на рівні підготовки майбутніх спеціалістів. Так, за студентами залишили право обирати навчальні курси, вільно відвідувати лекції, а також складати остаточні іспити в термін, обраний студентом [17, с. 6]. Проте, з 1886 р. російська влада змусила студентів Дерптського університету здавати іспити в чітко визначений термін. Крім того, в 80-х рр. починається остаточна русифікація вишу, коли німецьку професуру витісняє російська, яка запроваджує систему теоретичного викладання.

Однак, недивлячись на це, в Дерптському університеті наприкінці XIX ст. зберігається унікальна для Російської імперії система викладання. Обравши факультет, студент одразу визначався з головною спеціальністю, в залежності від якої складався навчальний план слухача. Адже, кожному спеціальності очолював професор, навколо предмету якого групувались інші другорядні та допоміжні дисципліни. Така організація навчального процесу давала можливість викладачу приділяти увагу роботі кожного студента, оскільки кількість останніх не перевищувала 20 осіб. Як згадує Є. Деген, особливо полюбили студенти практичні заняття, які професори найчастіше проводили в себе вдома. І жоден студент не наважився б прийти складати іспит, якщо впродовж декількох семестрів не відвідував квартиру професора. Участь у таких практичних заняттях вимагала від відвідувача належної підготовки, щоб не просто брати участь у дискусіях, а й зрозуміти саму наукову бесіду.

Є. Деген залишив виразний опис процесу проведення практичного заняття професора німецької філології Л. Мейера: «Якщо хто-небудь задавав питання або висловлював міркування, хоча б воно й не вирізнялось особливою глибиною, це доставляло йому справжнє задоволення. Він згадував усі контрверси, які висловлювались з даного питання в літературі, сумлінно зважував, рився у словниках, із цікавістю вислуховував паралелі з невідомих йому мов. Ниткою для бесіди слугував якийсь текст, але нерідко ця нитка переривалася якимось відступом: заходила мова про якогось вченого, проф. Мейер розповідав про своє знайомство з ним, характеризував його погляди, манеру праці, значення в науці...» [5, с. 77].

Наприкінці XIX ст. в Дерптському університеті продовжено традицію створювати студентські наукові гуртки з метою не лише по-

глиблення знань студентів, а й необхідності визначити серед студентської маси найперспективніших, майбутніх науковців. Так, з 1904 р. розпочинає роботу студентський педагогічний гурток [3, с. 143–158].

Крім того, університетське керівництво запроваджує нову форму підготовки майбутніх спеціалістів – систематичні екскурсії. Так, з 1906 р. студенти фізико-математичного факультету мали змогу здійснювати геолого-ботанічні, зоологічні екскурсії в Ревель, Нарву та на Біле море. На проведення заходу передбачалось витратити 300 крб. [9, с. 1]. У 1909 р. організовано екскурсію в Пулковську обсерваторію [18, с. 1–2], згодом на Волгу й Каспійське море (1916 р.) [10, с. 1–12]. Паралельно, викладачами університету організовано першу закордонну поїздку для студентів-медиків до Німеччини в грудні 1910 – січні 1911 рр. для ознайомлення з роботою медичних закладів, перш за все, лікарень, іншої європейської держави [11, с. 1–11].

Статут університету передбачав запровадження конкурсу серед студентів із написання кращої наукової роботи. Щорічно кожний факультет мав право оголошувати проведення конкурсу. Декани факультетів повідомляли професору красномовства теми майбутніх робіт (по одній від богословського, юридичного й медичного факультетів та двох – від філософського) й на загальних університетських зборах студенти дізнавались назви конкурсних тем. В серпні конкурсанти повинні були передати конверт зі своєю роботою декану, а той в свою чергу Раді відділення, яка більшістю голосів визначала переможця. До студентських робіт висувались наступні вимоги: конкурсна праця мала бути написана на латинській мові, за дозволом відділення інколи приймали роботи німецькою мовою. Об'єктивність оцінювання роботи гарантувалась анонімністю автора, котрий помічав свою роботу девізом. На святковому університетському засіданні визначались переможці конкурсу, котрі отримували нагороду – золоту медаль та премію у 100 крб., а з 1820 р. грошова винагорода зростає до 200 крб. [13, с. 520]. Автори якісних творів нагороджувались срібною медаллю. Всі інші конкурсні роботи знищувались. Найкращі наукові праці переможців після апробації викладачами університету могли бути надруковані на сторінках періодичних видань. Всього за період із 1820 по 1864 рр. 194 студентські роботи були відмічені нагородами, з них 111 золотими й 83 срібними [13, с. 521]. Тоді як із 1865 по 1902 рр.

медалі отримали 297 студентів (215 золотих і 82 срібні). До того ж, за сприяння меценатів, в університеті запроваджено традицію оголошувати конкурс наукових робіт, що нагороджувалися іменними медалями. Так, з 1861 р. з'явилась нагорода сенатора фон Брадке, а з 1881 р. – князя О. Суворова-Римнікського, з 1883 р. – князя С. Креславського, з 1901 р. – Н. Лавровського [14, с. 158].

Університетське керівництво жорсткими засобами намагалось боротися з плагиатчиками й конкурсантами, які подавали на конкурс чужі роботи. Прізвище порушника заносилось на чорну дошку [19, с. 171]. Цікаво те, що ми в ході дослідження документального масиву так і не зустріли імена порушників. Можливо це пояснюється тим, що корпоративні традиції університету вимагали від студентів зберігати свою гідність, котрі боялись свого виключення з корпорації.

І на останок, слід зазначити, що успіхи Дерптського університету в підготовці майбутньої еліти були значними. Серед випускників Дерптського університету на початку ХХ ст. нараховувалось 18 членів Імператорської академії наук в Санкт-Петербурзі, 71 випускників залишилися викладати в університеті на посаді професора, 100 осіб зайняли кафедри в інших вищих навчальних закладах імперії, 39 вихованців були запрошені викладати в європейських вузах. Всього 344 колишні студенти пов'язали своє життя з викладацькою діяльністю у вищих навчальних закладах [4, с. 12]. Крім

того, університет є альма матер багатьох відомих діячів культури, військових та чиновників, серед яких 70 поетів, публіцистів, редакторів, 390 вищих державних сановників, 45 військових генералів; 31 дипломат, 265 адвокатів, 30 ландмаршалів, 65 ландратів, 54 бюргермейстра, 1130 пасторів, 1110 вчителів, 2250 лікарів, в тому числі 1160 докторів медицини. Широку популярність на науковій та культурній ниві завоювали викладачі університетів В. Струве, Б. Якобі, Г. Гельмерсен, Г. Відеман, О. Міддендорф; поет Д. Язиков, лексикограф В. Даль, історик М. Куторги, астроном О. Савич, фізіолог Ф. Овсянніков, слов'янознавець В. Григорович, лікар М. Пирогов [7, с. 74–75].

Отже, в Дерптському університеті, де процвітали німецькі традиції, сформувалась унікальна для Російської імперії система фахової підготовки майбутньої еліти. Студенти мали змогу відразу обирати спеціалізацію, вільно відвідувати лекційні заняття й визначати термін складання іспитів. Найкращі студенти демонстрували здібності в момент засідань гуртків, експедицій, а також під час участі в написанні конкурсних робіт. Слід зазначити, що русифікація закладу в 80-х рр. ХІХ ст. негативно відобразилась на системі підготовки майбутніх спеціалістів. Новоприбульці викладачі, випускники російських університетів, запроваджують систему теоретичного викладання. Та попри це, Дерптський університет залишався одним з найкращих вищих навчальних закладів Російської імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского, бывшего Дерптского университета за сто лет его существования (1802–1902) / под. ред. Г.В. Левицкого. – Юрьев, 1902. – Т. 1. – 666 с., Т. 2. – 656 с.
2. Варадинов Н. Об условиях университетского образования / Н. Варадинов // Русское слово. – 1859. – № 4.
3. Грунский Н.К. Об основах педагогической деятельности : речь при открытии студенческого педагогического кружка при Императорском Юрьевском университете / Н.К. Грунский // Сборник Учено-литературного общества при Имп. Юрьевском университете, 1905, т. 9.
4. Две статьи о студенческой жизни в Дерпте. – Спб., 1892.
5. Деген С. Воспоминания дерптского студента / С. Деген // Мир Божий. – 1902. – № 3.
6. Дорохина Р.В. Студенческие корпорации Европы / Р.В. Дорохина // Вестник МГОУ. Философские науки. – 2011. – № 2. – С. 45–51.
7. Краткий отчет за 1892 год // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. – 1893. – № 1.
8. Настольная справочная книга учащихся в высших учебных заведениях и путеводитель по г. Юрьеву / сост. А.П. Тюрморезов. – Юрьев, 1915. – 305 с.
9. Отчет об экскурсии на Белое море студентов естественников Юрьевского университета летом 1908 года // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. – 1909. – № 3.
10. Отчет об экскурсии студентов Юрьевского университета для изучения фауны и рыбного дела в дельте Волги и в Каспийском море, совершенной под руководством старшего ассистента Зоологического музея Н.А. Самсонова // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. – 1917. – № 4.

11. Пальдрок А.К. Первая экскурсия студентов-медиков Императорского Юрьевского университета в Германию / А.К. Пальдрок // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. – 1912. – № 3.
12. Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. – С-Пб. : Имп. Акад. наук, 1804. – № 7.
13. Петухов Е. Императорский Юрьевский университет за сто лет его существования (1802–1865) / Е.И. Петухов. – Юрьев, 1902. – Т. 1. – 605 с.
14. Петухов Е.И. Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, университет в последний период своего столетнего существования (1865–1902) / Е.И. Петухов. – Юрьев, 1906. – Т. 2. – 236 с.
15. Плотникова Л.Н. Студенческие корпорации в Дерптском университете в первой половине XIX в. / Л.Н. Плотникова // Философский век. – 2005. – Вып. 29. – С. 44–56.
16. Правила для учащихся в Дерптском университете. – Дерпт, 1838.
17. Правила для студентов Императорского Дерптского университета. – Дерпт, 1869.
18. Покровский К.Д. Отчет об экскурсии студентов Юрьевского университета в Пулковскую обсерваторию / К.Д. Покровский // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. – 1910. – № 4.
19. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Царствование императора Александра I. – С-Пб., 1875. – Т. 1.
20. Тартуский государственный университет. История развития, подготовка кадров, научные исследования. – Тарту, 1982. – 208 с.
21. Френкель З.Г. Записки и воспоминания о пройденном жизненном пути / Публ., сост., коммент. и вступ. ст. Р.Б. Самофал. — С-Пб.: Нестор-История, 2009. – 696 с.

REFERENCES

1. Biodraficheskiy slovar professorov i prepodavateley Imperatorskogo Jur'evskogo, bivshego Derptskego universiteta za sto let ego sushchestvovaniya (1802–1902) [Biographical Dictionary of professors and teachers of the Imperial Tartu, former University of Tartu in a hundred years of its existence (1802–1902)]. Jur'ev, 1902. T. 1. 666 s. T. 2. 656 s. (in Russian).
2. Varadinov N. Ob usloviyah universitetskogo obrazovaniya [On the conditions of university education] // Russkoe slovo. 1859. № 4 (in Russian).
3. Grunskiy N.K. Ob osnovah pedagogicheskoy deyatelnosti [On the bases of pedagogical activity] // Sbornik Ucheno-literaturnogo obschestva pri Imperatorskom Jur'evskom universitete. 1905. T. 9 (in Russian).
4. Dve stat'i o studencheskoy zhizni v Derpte [Two articles about student life in Tartu]. Sankt-Peterburg, 1892 (in Russian).
5. Degen E. Vospominaniya derptskego studenta [Memories Tartu student] // Mir Bozhnyy. 1902. № 3. (in Russian)
6. Dorohina R. V. Studencheskie korporatsii Evropi [Student Corporation Europe] // Vestnik MGOU. Filosofskie nauki. 2011. № 2. S. 45–51 (in Russian).
7. Kratkiiy otchet za 1892 god [Summary Report for 1892] // Uchenie zapiski Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta. 1893. № 1 (in Russian).
8. Nastolnaya spravochnaya kniga uchashchisya v visshih uchebnykh zavedeniyah i putevoditel po gorodu Jur'evu [Table reference book of students in higher education and a guide for the city of Yuriev]. Jur'ev, 1915. 305 s. (in Russian)
9. Otchet ob ekskursii na Beloe more studentov estestvennikov Jur'evskogo universiteta letom 1908 goda [Report on the excursion to the White Sea natural science students of the University of Tartu in the summer of 1908] // Uchenie zapiski Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta. 1909. № 3 (in Russian).
10. Otchet ob ekskursii studentov Jur'evskogo universiteta dlya izucheniya fauni i ribnogo dela v del'te Volgi i v Kaspiyskom more, sovershonnoy pod rukovodstvom starshego assistenta Zoologicheskogo muzeya N. A. Samsonova [Report of students tours of Tartu University to study in the delta and fish fauna case of the Volga and in the Caspian Sea, done under the supervision of the senior assistant of the Zoological Museum N. A. Samsonov] // Uchenie zapiski Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta. 1917. № 4 (in Russian).
11. Pal'drok A. K. Pervaya ekskursiya studentov-medikov Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta v Germaniyu [The first tour of the medical students of the Imperial University of Tartu in Germany] // Uchenie zapiski Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta. 1912. № 3 (in Russian).

12. Periodicheskoe sochinenie ob uspehah narodnogo prosvescheniya [Periodic essay about the success of public education]. Sankt-Peterburg, 1804. № 7. (in Russian)
13. Petukhov E. Imperatorskij Jur'evskij universitet za sto let ego suschestvovanija (1802–1865) [Imperial Yuriev University hundred years of its existence (1802–1865)]. Jur'ev, 1902. T. 1. 605 s. (in Russian).
14. Petukhov E. Imperatorskij Jur'evskij universitet, bivshij Derptsckij, universitet v poslednij period svoego stoletnego suschestvovanija (1865–1902) [Imperial Yuriev, formerly Tartu, University of the last period of its existence, a century (1865–1902)]. Jur'ev, 1906. T. 2. 236 s. (in Russian).
15. Plotnikova L.N. Studencheskie korporazii v Derptsckom universitete v pervoy polovine XIX v. [Student Corporation at Tartu University in the first half of the nineteenth century] // Filosovskiy vek. 2005. V. 29. S. 44–56. (in Russian)
16. Pravila dlja uchashchiksja v Derptsckom universitete [Rules for students of the University of Tartu]. Derht, 1938 (in Russian).
17. Pravila dlja studentov Imperatorskogo Derptsckogo universiteta [Rules for students of the Imperial University of Tartu]. Derpt, 1869 (in Russian).
18. Pokrovskiy K.D. Otchet ob ekskursii studentov Jur'evskogo universiteta v Pulkovskuyu observatoriyu [The report on the students tour the University of Tartu in the Pulkovo Observatory] // Uchenie zapiski Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta. 1910. № 4 (in Russian).
19. Sbornik postanovlenij po Ministerstvu Narodnogo Prosveschenija. Zarstvovanie imperatora Aleksandra I. [Collection of resolutions by the Ministry of Education. The reign of Emperor Alexander I] Sankt-Peterburg, 1875. T. 1 (in Russian).
20. Tartuskij gosudarstvennyj universitet. Istoriya razvitiya, podgotovka kadrov, nauchnie isslidovaniya [Tartu State University. The history of the development, training, research]. Tartu, 1982. 208 s. (in Russian).
21. Frenkel Z.G. Zapiski i vospominaniya o proydennom zhizennom puti [Notes and memories of your past life journey] Sankt-Peterburg, 2009. 696 s. (in Russian).

© *Наталья Соколова*
(*Киев*)

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА СТУДЕНТОВ В ДЕРПТСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ (1803–1917 ГГ.)

Статья посвящена анализу системы профессиональной подготовки студентов Дерптского, впоследствии Юрьевского, университета в дореволюционный период, когда эстонские земли входили в состав Российской империи. Методологическую основу публикации составили исторический, сравнительный и диалектический методы исследования.

Установлено, что в Дерптском университете сформировалась нехарактерная для Российской империи система преподавания. Студентам предоставлялось право самостоятельно выбирать дисциплины и срок обучения. Именно здесь формируются первые студенческие корпорации.

Определено, что в первой половине XIX в. уровень подготовки студентов оставался низким и сводился к чтению лекций, часто невысокого научного уровня. Введенная система штрафов и наказаний для прогульщиков занятий не исправила ситуацию. Самыми продуктивными для студентов оставались дополнительные занятия, которые проводились преподавателями для талантливых студентов в свободное от учебы время.

Доказано, что во второй половине XIX в. с введением семинаров ситуация улучшилась. Однако, русификация Дерптского университета в 80-х гг. XIX в. заставила преподавателей, немцев по происхождению, уступить место профессорам-россиянам, которые вводят систему теоретического обучения.

Установлено, что с целью привлечения студентов к научной работе, в течение XIX – начала XX в. в Дерптском университете создан ряд студенческих кружков, а с начала XX в. внедрено проведение систематических экскурсий для воспитанников физико-математического факультета. Также в вузе существовала традиция награждать лучшие научные студенческие работы специальными наградами – золотыми и серебряными медалями.

Ключевые слова: Дерптский университет, профессиональная подготовка, лекции, семинары, студенческий кружок, медальные работы.

VOCATIONAL TRAINING OF STUDENTS AT TARTU UNIVERSITY (1803–1917)

The article analyzes the system of professional training of students of Tartu, later Yur'yev University of pre-revolutionary period, when Estonian lands were part of the Russian Empire. Methodological basis of publications made historical, comparative and dialectical methods.

Established in Tartu University formed uncharacteristic for Empire system of teaching. Students are given the right to choose subjects and study period. It is here that formed the first student corporation.

Determined that in the first half of the nineteenth century level of students remained low and amounted to lecturing, often high scientific level. Innovation system of fines and penalties for truant's employment situation is not corrected. The most productive for the students remained more classes conducted by teachers for the most talented students in their free time. In addition, the University at this time, teachers have the right to carry out foreign travel, which is gaining popularity in the late nineteenth century.

It is proved that in the second half of the nineteenth century with the introduction of seminars situation improved. However, Russification University of Tartu in the 80's. nineteenth century forced teachers, German in origin, replaced Professor Russians who introduce a system of theoretical teaching.

It was found that in order to attract students to science, during the nineteenth and early twentieth century at Tartu University has a number of student groups - legal under Professor Oto, teaching and so on. Moreover, from the early twentieth century introduced systematic tours for students of physics and mathematics faculty in Revel, Narva, the White and Caspian Sea. At the same time, medical students were able to perform overseas trip to familiarize themselves with the work of medical institutions in Germany. In addition, the university began a tradition to reward the best scientific student of special awards - gold and silver medals. During the specified period of Councils departments noted student of 491 medals, including 326 gold and 165 silver. Additionally, at the expense of patrons at Tartu University introduced personal awards for the best scientific student work on a fixed theme, namely Senator background Bradke, Prince Alexander Suvorov-Rymnikskiy, Prince S. Kreslavskiy, N. Lavrovsky.

It should be noted that the high success Tartu University in preparation for future elite. By the early twentieth century among the graduates there were 18 members of the Imperial St. Petersburg Academy of Sciences, 344 teachers of Russian and foreign universities, 70 poets, 45 military generals and others. Widely known in the scientific and cultural field gained university professors W. Struve, B. Jacobi, H. Helmersen, H. Wiedemann, A. Middendorf; D. language poet, lexicographer Vladimir Dal, M. Kutorga historian and astronomer A. Savic, physiologist F. Ovsyannikov, expert slaves W. Grigorovich., Dr. M. Pirogov.

Key words: University of Tartu, professional training, lectures, seminars, student group, work medal.

До редакції надійшла 19.05.2017.

УДК 94(47): 316.323
<https://doi.org/94.10347/2522-4111.2017.37.1.13>

© Сергій Набока
(Київ)

СПІЛЬНІ ТА ВІДМІННІ РИСИ РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ, СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНІЙ ТА НАЦІОНАЛЬНО-РЕГІОНАЛЬНІЙ СФЕРАХ ЖИТТЯ

Висвітлені спільні закономірності розвитку пострадянських європейських країн, що характеризуються протистоянням президентської та парламентської гілок влади, закріпленням при владі представників адміністративно-бюрократичної еліти, соціально-економічною деградацією та відмовою держав від соціальних зобов'язань. Визначено, що спільною рисою суспільно-політичного життя у розвитку нових незалежних країн став певний реванш комуністичних партій

та лівих рухів в середині-другій половині 1990-х рр. ХХ ст. В соціально-економічній сфері спільним для більшості пострадянських країн європейського простору є компраторський та сировинний характер економіки і деградація соціального розвитку. В дослідженні висвітлені особливості, передумови та відмінності становлення й розвитку української та російської олігархії.

Проаналізовані відмінності в розвитку нових держав, що визначаються відсутністю в деяких з них регіональних конфліктів, процесів олігархізації та успішною інтеграцією в європейські структури. В представленій статті відзначені відмінності в соціальному та регіональному розвитку вказаних країн. В роботі зазначається, що причини практичної відсутності олігархії в цих країнах, полягають, перш за все, в слабкій ресурсній базі та невеликому суспільному багатстві, впливі зовнішньополітичних факторів, а також допуску до приватизації державної власності закордонних компаній.

Ключові слова: президент, парламент, політична криза, олігарх, монополія, сировинна економіка, компратор, регіональний конфлікт, еміграція.

Драматичний розвиток незалежної України вимагає аналізу та осмислення, щоб прогнозувати і планувати майбутні соціальні, політичні та економічні процеси в нашій країні. Для кращого розуміння закономірностей та особливостей нашої держави доцільно вивчати ці процеси в порівнянні з розвитком сусідніх країн, досліджувати їхній досвід незалежного життя.

З'ясуванню зазначених проблем присвячені роботи таких дослідників як Г. Касьянов [6], В. Гельман [4], Т. Орлова [11], М. Білецький [1], та ін. Однак в своїх працях вони висвітлюють лише окремі аспекти цих процесів. Вивчення ж загальних закономірностей та особливостей розвитку колишніх радянських республік потребує спеціального дослідження.

Метою даної статті є спроба висвітлення спільних та відмінних закономірностей і рис розвитку в суспільно-політичній, соціально-економічній та національно-регіональній сферах життя України, Росії, Білорусі, Молдови та прибалтійських країн.

Так, в політичній сфері, в перші роки самостійного життя цих держав, характерним було протистояння державних інститутів Президента та Парламенту за вплив, повноваження і владу. Найбільш показово це явище проявилось у Російській федерації, де 1993 р. дійшло навіть до збройного конфлікту між президентом Б. Єльциним та російським парламентом [14, с. 96]. В республіці Білорусь у 1995–1996 рр. також розгорнулися президентсько-парламентські змагання [7, с. 6]. В Україні це протистояння найяскравіше проявилось у боротьбі Л. Кучми і Верховної Ради при прийнятті Конституції, перетворенні України в президентсько-парламентську республіку, отримання Л. Кучмою, завдяки проведеному 2000 р. референдуму широких владних можливостей [6, с. 287].

Боротьба президентів та вищих законодавчих органів влади закономірно закінчувалась перемогою президента. Щоправда у різних

країнах, в залежності від місцевих особливостей і політико-економічних реалій, були відмінності як у часі, який потребував місцевий президент для перемоги, так і в тривалості його домінування над парламентом.

Типовим явищем, характерним для розвитку нових незалежних держав, був прихід у другій половині 1990-х і на початку 2000-х рр. до влади представників адміністративно-бюрократичною еліти та силових структур (В. Путін в РФ, Л. Кучма в Україні) [11, с. 326]. Це свідчить про детермінованість подібних процесів, які пояснювалися запитом суспільства на «сильну руку», що наведе лад та подолає злочинність і розчаруванням населення у можливостях нових демократичних інститутів в перебудові економіки; страхом еліти й олігархів перед соціальним вибухом, лівим реваншем комуністів або виступом націонал-радикалів; усвідомленням суспільства небезпеки дезінтеграції новостворених країн та поширення в них національно-регіональних конфліктів; потреба олігархів в арбітрі й модераторі, що забезпечить захист отриманої власності й зрозумілі правила гри.

Крім того, приходу до влади в цих республіках бюрократично-силових структур, сприяла й підтримка Заходом міцної президентської влади, адміністративного апарату, як уособлення «стабільності, єдності й прогнозованості». Оскільки західні країни та організації, розуміючи деструктивність процесів розпаду й наслідки національних конфліктів в республіках насичених ядерною зброєю та АЕС, не мали бажання витратити колосальні кошти, політичні й військові зусилля на допомогу населенню та новим країнам при неминучій гуманітарній катастрофі. Вже не кажучи про те, що це ставало б негативною рекламою «нового демократичного устрою», який, до речі, формувався в цих республіках значною мірою по західних рецептах.

Однак головним чинником, що зумовив здобуття владних висот у новостворених незалеж-

них країнах бюрократично-адміністративною верствою, став високий рівень консолідованості чиновного класу, наявність у нього організаційно-силового та владно-політичного ресурсу, а також роз'єднаність та конкуренція серед представників нових суспільних груп – ліберально-демократичної інтелігенції та олігархів.

Спільними для нових незалежних держав стали і явища обвалу економіки, масового безробіття, невиплат зарплат бюджетникам, захмарний рівень інфляції, банкрутство підприємств, всеохоплююча корупція, судові свавілля, широке розповсюдження злочинності, глибока фрустрація суспільства, моральна деградація населення нових держав, розчарування людей у комуністичних і нових «західних» ідеалах та цінностях, ураганний рівень зростання смертності й спад народжуваності, сумнівна першість за показниками самогубств, убивств, абортів, поява нібито подоланих хвороб: туберкульозу і поліомієліту, а також розповсюдження СНІДу, масового пияцтва та зростання наркоманії і токсикоманії, високий рівень еміграції населення тощо [12, с. 78].

В ситуації падіння економіки, наростання соціальної катастрофи, адміністративного розвалу, розпалювання національних та регіональних конфліктів, масового збідніння населення й розчарування людей у нових демократичних інститутах ще однією спільною закономірністю у розвитку нових незалежних країн став певний реванш комуністичних партій та лівих рухів в середині-другій половині 1990-х рр. ХХ ст. Так, у Російській Федерації російська комуністична партія у 1996 р. ледве не виграла вибори; в Україні на президентських виборах 1999 р. лідер комуністів П. Симоненко також, маючи серйозну підтримку суспільства, на рівних змагався у другому турі з діючим президентом Л. Кучмою; подібні процеси характерні і для Молдови [11, с. 211].

Спільним для більшості пострадянських країн європейського простору є компрадорський та сировинний характер економіки та соціального розвитку [9, с. 211]. І якщо, наприклад, російську економіку фахівці характеризують як економіку «сировинного прокляття», що ґрунтується на викачуванні та продажу за кордон природних ресурсів (нафти, газу, металів, лісу) [15]. То, приміром, українська економіка, за визначенням спеціалістів – це економіка «транзитного прокляття», що має за основу паразитування на «газовій трубі», використання контрабандних практик, продажу за рубіж металу, вугілля, продовольства, лісу.

Всі інші товари потрібні для еліти імпортуються з-за кордону. Наука та індустрія не потрібні такій економіці та еліті. Наукоємні галузі деградують, оскільки не витримують закордонної конкуренції, не дають швидкого прибутку, потребують вкладання коштів і утримання освітньої й медичної сфери. Відтак країна стає все більше економічно та політично залежною.

Незважаючи на спільні закономірності в розвитку європейських держав пострадянського простору, в той же час, для них характерні й принципові відмінності, що детермінують їх специфіку та особливості в суспільно-політичній та соціально-економічній сферах життя. Досить характерним в цьому відношенні стала різниця в національному, регіональному та соціальному розвитку цих держав.

Розпад імперії як правило завжди супроводжується національно-релігійними та етнічно-регіональними конфліктами, а то й війнами. Головним фактором національних конфліктів, що мали місце в нових незалежних державах у перші роки після здобуття ними суверенітету було те, що кордони республік та автономних областей закріплені в колишньому СРСР були досить умовними і не відповідали етнічно-історичним реаліям проживання народів. Тому, після розпаду Радянського Союзу деякі з новостворених країн почали «відновлювати історичну справедливість». Окремі ж народності після розпаду СРСР, взагалі опинились у складі чужих в культурно-історичному та релігійно-етнічному відношенні країнах, а відтак намагались вибороти собі незалежність чи добитись територіального об'єднання зі співвітчизниками.

Окрім того, ці криваві ексцеси супроводжувалися активізацією націоналістичних тенденцій та воєнною експансією нових державних утворень, що було закономірно, адже, становлення нових держав, як правило проходить через етап національного самоствердження. Крім того, національна правляча верхівка нових країн часто ініціювала й підтримувала подібні конфлікти чи навіть війни, виходячи з власних політичних чи економічних інтересів (керуючись як мотивами захоплення чужих прибуткових ресурсів, так і вигодами здобуттям «політико-електоральних балів», консолідації народу «навколо лідерів» чи відволікання свого населення від місцевих соціальних та економічних негараздів). Звичайно і розвал соціалістичної системи, і соціально-економічна криза та морально-культурна фрустрація населення також збільшували суспільну напругу й сприяли загостренню регіонально-національних протиріч [2, с. 198].

Великою мірою саме ці чинники викликали регіональну війну в Молдові, де східнослов'янська російськомовна меншина в Придністров'ї (з політичних причин включена до складу Молдавії при СРСР), в нових реаліях не схотіла підпорядковуватись Кишиневу, що орієнтувався на Румунію. Розвитку цього конфлікту сприяла також наявність у республіці російських військ (і певна підтримка сепаратистів з боку РФ) і недостатня зацікавленість європейських країн й організацій у підтримці та інтеграції Молдови до європейської спільноти.

На відміну від Молдови прибалтійським республікам, попри наявність значної російськомовної меншини й проведення їхніми урядами цілеспрямованої політики дерусифікації та дерадянзації (що спонукали до підвищення суспільної напруги, громадським ексцесам та дипломатичним скандалам в регіоні), вдалося запобігти виникненню кривавих конфліктів. Цьому сприяло й швидке виведення російських військ (під тиском Заходу та прибалтів виведених до кінця серпня 1994 р.), слабкість Росії в 1990-х рр., успішність суспільно-політичних та соціально-економічних реформ у цих країнах, чітка та послідовна політика їхніх урядів, а головне – високий рівень опіки з боку ЄС та США (згодом ці республіки стали членами ЄС та НАТО, що забезпечує їхній захист вже від путінської Росії) [3, с. 3].

Російська Федерація перманентно переживає не лише національні конфлікти й релігійно-етнічний тероризм, але й провела дві внутрішні чеченські війни [2, с. 176]. Таке становище значним чином визначалося строкатістю народів та регіонів, які перебувають у складі величезної країни, що за умов краху соціалістичної системи, загостренні соціально-економічної кризи, розпаді СРСР та слабкості урядів РФ у 1990-х рр. стимулювало намагання народів та їх еліт також отримати незалежність й виокремити потенційно багаті регіони. Зрештою, утвердження авторитарного режиму в Російській Федерації, певна підтримка Заходу (що був незацікавлений в нестабільності й дезінтеграції територій з ядерними об'єктами), підвищення світових цін на енергоносії, а також досягнення компромісу, перш за все, з кавказькими елітами дозволило правлячому класу РФ добитися відносної стабільності в країні.

В Україні, за умов певної внутрішньої етнічної однорідності та слабкості сусідньої Росії у 1990-х рр., а також з огляду на особливості внутрішньої та зовнішньої політики (прийняття позаблокового і без'ядерного статусу

держави, надання Криму статусу автономної республіки, періодичного зменшення соціальної напруги через проведення позачергових виборів, перманентній зміні при владі «проросійських» та «прозахідних» президентів при «багатовекторності» правлячого політико-економічного класу, періодичній політичній підтримці з боку західних країн, готовності української правлячої еліти різних регіонів йти на відносний компроміс, а також завдяки терпимості й цивілізованості українського народу) – вплив всіх цих чинників дозволив Україні 23 роки уникати регіональних конфліктів.

Проте навесні 2014 р. в Україні постала загроза дезінтеграції. Ситуація ускладнилася агресією РФ та її воєнною, диверсійною й інформаційною війною проти України, в умовах суспільно-громадського виступу народу проти авторитарного режиму Януковича, що супроводжувався кривавими жертвами. Становище загострювалося впливом обставин небувалої соціально-економічної та суспільно-політичної кризи, страху й розколу населення у ставленні до політичних подій та розчарування його частини в потенціалі української державності. Відтак, в Україні 2014 р. починається регіональний конфлікт, що фактично переростає у війну.

Ще однією особливістю соціальних процесів у пострадянських країнах європейського простору, можна відзначити, що в Білорусі, Молдові та прибалтійських республіках, на відміну від Росії і України, фактично не відбулося утворення такого типового для пострадянського простору явища, як олігархи, а тим більше, практично не було періоду економічного і суспільно-політичного домінування та правління цієї соціальної страти.

Причини практичної відсутності такого явища в цих країнах, полягають, перш за все, в слабкій ресурсній базі та невеликому суспільному багатстві, що отримали в спадок ці республіки після розпаду СРСР. Адже саме наявність високоприбуткових галузей давали перспективи при їх «прихватації» забезпечити окремим особам і кланам велике багатство, а відтак, і адміністративно-політичні та суспільно-медійні можливості, а згодом і політичну владу. І якщо в Росії були величезні поклади сировинних багатств (газ, нафта, метали, ліс) [9, с. 172], а в Україні була наявна потенційно вигідна газотранспортна мережа, ряд розвинутих галузей (наприклад, металургійна чи хімічна), та ще й перспективний аграрний сектор, то в Білорусі, Молдові чи прибалтійських країнах таких можливостей було мало.

Поряд з економічними передумовами, в цьому відношенні певну роль відіграли й соціальні та політичні чинники. Наприклад, у Білорусі республіканська еліта фактично повністю складалась з партійної господарської номенклатури орієнтованої на звичні радянські моделі розвитку [10, с. 66].

В Молдові невеликі розміри країни та відсутність ресурсної бази для утворення олігархів, доповнились руйнівною регіональною війною з етнічною меншиною у Придністров'ї на початку 1990-х рр. Ці чинники призводили не лише до розорення країни (що не дуже сприяло утворенню олігархів).

В прибалтійських республіках соціально-економічні фактори слабкої ресурсної бази (що зменшувало як шанси утворення олігархії так і можливості автаркії республік), доповнювались впливом потужного національно-суспільного чинника, згідно якого населення та еліта були налаштовані на рішучу цивілізаційну самоідентифікацію і якомога швидшу інтеграцію до європейського світу й розрив з радянським минулим. До цього додавалась величезна роль зовнішньополітичного впливу західних країн, котрі у кредитно-фінансовій, адміністративно-кадровій, політико-дипломатичній та юридичній сферах активно допомагали їм, взявши під свій патронат. На відміну від інших колишніх радянських республік, прибалтійські країни відразу допустили до приватизації закордонні компанії, котрі, завдяки своїй високій капіталізації, витіснили місцевих потенційних «олігархів» і, конкуруючи між собою, купували державну власність.

У Росії утворення олігархії (найбільш показової та масштабної серед колишніх радянських республік) було детерміновано впливом ряду об'єктивних чинників. Це і наявність у РФ величезних покладів ліквідних сировинних багатств, і розташування на її території великої кількості розвинутих підприємств з обробки сировини, й побудовані за роки СРСР газо- та нафтопроводи та ряд інших розвинутих галузей. До цього додалися чинники зламу колишньої суспільної системи та слабкість державних інститутів у 1990-х рр. – всі ці фактори детермінували утворення олігархії в РФ, яка утворилась на основі «ресурсного прокляття». Іноді його називають ще «нафтовим прокляттям» [15].

Особливість російської олігархії визначається тим, що існує велике джерело надприбутку, яке переважає інші і, як правило, зв'язане з природним середовищем. Це найбільше джерело надприбутку контролюється однією не-

великою групою людей. За цих умов та група людей, котра бере його під контроль, отримує найбільші фінансові прибутки й абсолютно переважає інші фінансово-владні клани та не зворотньо захоплює політичну владу в країні.

В Україні соціальна страта олігархії утворилась пізніше ніж у Росії, оскільки процеси приватизації великих об'єктів державної власності розпочалися пізніше й проходили повільніше [8]. По перше, це зумовлювалося меншим ніж у РФ суспільним багатством економічних ресурсів республіки – відтак потрібен був довший час для їх збирання. По друге, був наявний більший консерватизм колишньої провінційної республіканської партійної номенклатури, котра з одного боку не відрізнялася креативом, а з іншого – намагалася неспішно, контролюючи процес приватизації, зберегти за собою владні висоти в країні. По третє, процеси «прихватації» відбувалися повільно, з огляду на нестабільність і слабкість політичної влади в Україні, де йшла перманентна боротьба між Президентом, Парламентом і Прем'єром та й у самому Парламенті повсякчас боролися політичні фракції комуністів, націоналістів, лібералів [13, с. 70]. А головне – українська правляча еліта з колишньої партійної номенклатури та «червоних директорів» була відносно єдиною, не відчувала серйозної загрози з боку суспільства і конкуренції з боку національної інтелігенції, а відтак – швидко створювати олігархів, як надійну опору нового суспільного устрою, не було потреби.

В Україні була наявна потенційно вигідна газотранспортна мережа, високі транзитні можливості, ряд розвинутих галузей (наприклад металургійна чи хімічна), об'єкти переробної промисловості та ще й перспективний аграрний сектор. Український тип олігархії можна назвати «транзитним». Місцеві олігархи утворили олігархічно-бюрократичні конкуруючі клани (донецький, дніпропетровський, київський). Загалом можна відзначити, що в Україні сформувалися олігархи не російського типу, а характерні для економіки «третього світу» нувориші. І хоча джерело їх надприбутків, як і в російських олігархів, в основному не зв'язане з виробництвом. Проте, не існує і домінуючого джерела багатства (як нафти чи газу в РФ), а наявні декілька великих «імпортно-транзитних» джерел багатств – це «нафтогазова труба», енергетика, контрабанда, металопрокат, аграрна продукція. При такій системі економіка країни, в першу чергу, залежить від зовнішніх факторів, від великих економік та їх динаміки [21].

В соціальній сфері, попри зазначений спільний для пострадянських країн обвал соціальної сфери, вже з другої половини 1990-х рр. У соціальному розвитку цих країн також почали проявлятися серйозні відмінності. Наприклад, Білорусь і прибалтійські республіки частково змогли подолати гострі соціальні негативи й суспільні протиріччя і поступово досягли певної суспільної стабільності.

Окрім того, прибалтійські країни досягли відносно соціальної й громадської стабільності завдяки рішучим і продуманим ліберально-демократичним реформам, інтеграції до ЄС та завдяки отриманій різноманітній допомозі від Заходу. Прибалтійська еліта для збереження суспільного миру, власного владного становища та порятунку від зазіхань РФ змушена шукати підтримки як з боку більшості власного населення, так і Заходу. Відтак, прибалтійський істеблшмент, проводячи реформи, діяв цивілізовано, пристойно та стримано – орієнтуючись як на інтереси більшості прибалтів, так і на правові рамки цивілізованого Заходу.

Водночас у РФ, Україні та Молдові з плином часу зазначені соціальні проблеми й протиріччя лише посилились та загострилися, що зумовлювалося цілим комплексом факторів, пов'язаних як з розмірами й кількістю населення цих країн, їх геополітичним положенням,

так і з домінуючими політичними та економічними процесами в цих державах [5, с. 6].

Наприклад, Молдова не лише відразу опинилась у стані регіонально-етнічної війни, що її знекровлювала й унеможлиблювала якісь інвестиції, але й взагалі швидко стала предметом змагань між РФ та Заходом, з усіма невтішними наслідками від цього.

В РФ та Україні запущені процеси розвитку «дикого капіталізму» та первісного накопичення капіталу детермінували поглиблення та загострення зазначених негативних соціальних явищ, які не були обмежені тими факторами, що їх стримували в Білорусі чи Прибалтиці. Росія і Україна, з огляду на розміри території, наявні економічні багатства, кількість населення та політичні амбіції, не могли розраховувати на серйозну економічну чи кадрову допомогу з боку Заходу. В той же час, наявність великих матеріально-економічних ресурсів у цих країнах дозволяли «новому-старому» правлячому класу не шукати обов'язкової підтримки Заходу чи соціально задовбрювати населення обмежуючи власні апетити. Збереження владних позицій правлячого класу цих країн від загрози соціального вибуху чи експансії зарубіжного капіталу міг гарантувати новий суспільний прошарок – олігархи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький М., Погребицький М. Політичні партії у взаємодії з структурами влади / М. Білецький, М. Погребицький // Становлення владних структур в Україні (1991–1996). – К. : Політвидав України, 1997. – С. 136–152.
2. Богданович В. Конфликты и войны после распада СССР / В. Богданович. – Житомир, 2006. – 311 с.
3. Бодрук О. Цілеспрямованість, рішучість і послідовність – характерні ознаки політики країн Балтії / О. Бодрук // Стратегічна панорама. – 1999. – № 3. – С. 3.
4. Гельман В. Уроки украинского / В. Гельман // Политические исследования. – 2005. – № 1. – С. 32–51.
5. Григорьев С. Социальное положение и роль русских в России в оценке экспертов / С. Григорьев // Социс. – 2011. – № 11. – С. 5–6.
6. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К., 2008. – 432 с.
7. Коктыш К. Постсоветские трансформации Белоруссии / К. Коктыш // МЭ и МО. – 2004. – № 2. – С. 5–8.
8. Лановий В. Бермудський трикутник обкрадання / В. Лановий // Економічна правда. – 2015. – 13 лист. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2015/11/13/567057/>.
9. Лукінов І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ століття) / І. Лукінов. – К., 1997. – 235 с.
10. Мотиль О. Структурні обмеження й вихідні умови: постімперські держави і нації в Росії та Україні / О. Мотиль // Сучасність. – 1995. – № 5. – С. 64–75.
11. Орлова Т. Історія нових незалежних держав: підручник / Т. Орлова. – К. : Знання, 2014. – 502 с.
12. Резникова О. Постсоветская трудовая миграция / О. Резникова // Мировая экономика и международные отношения. – 2009. – № 3. – С. 75–82.
13. Рудич Ф. Формування політичних структур в сучасній Україні / Ф. Рудич // Укр. іст. журн. – 1994. – № 2–3. – С. 64–72.
14. Согрин В.В. Политическая история современной России: 1985–2001: от Горбачева до Путина / В.В. Согрин. – М., 2001. – 276 с.

15. Шмудевич А. Украинский олигархат / А. Шмудевич // Фокус. – 2015. – 21 сент. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://focus.ua/country/337220/>

REFERENCES

1. M. Bielecki, M. Pohrebytskyu. Political parties in cooperation with government agencies // Formation of authorities in Ukraine (1991–1996). – К. : Polityvydav Ukraine, 1997. – S. 136–152.
2. Bogdanovich V. Conflicts and War USSR after decay. – Exactly, 2006. – 311 s.
3. Bodruk A. Dedication, determination and consistency – the characteristic features of the policy of the Baltic States // Strategic Panorama. – 1999. – № 3. – S. 3.
4. Gelman B. Lessons // Ukrainian Political Studies. – 2005. – №1. – S. 32–51.
5. S. Grigoriev Sotsyalnoe Situation and role of Russians in Russia in the estimates of experts // SOCIS. – 2011. – № 11. – S. 5–6.
6. G. Kasyanov Ukraine 1991–2007: Essays on Contemporary History. – К., 2008. – 432 s.
7. K. Koktysh Postsovetskiye Transformation Byelorussia / К // МЭ Koktysh and IU. – 2004. – № 2. – S. 5–8.
8. The planned W. Bermuda Triangle steal - Economic however, 13 November 2015 r. [Http://www.epravda.com.ua/publications/2015/11/13/567057/](http://www.epravda.com.ua/publications/2015/11/13/567057/).
9. Ivan Lukin Economic Transformation (end XX century). – К., 1997. – 235 s.
10. Motyl O. Strukturalni constraints and initial conditions: post-imperial state and the nation in Russia and Ukraine // Present. – 1995. – № 5. – S. 64–75.
11. Orlova T. History of the newly independent states: the textbook. – К. : Knowledge, 2014. – 502 s.
12. Reznikov O. Postsovetskaya trudovaya Migration Mirovaya // The International Economy and relationships. – 2009. – № 3. – S. 75–82.
13. Rudych F. Formation of political structures in contemporary Ukraine // Ukr. East. Zh. – 1994. – № 2–3. – S. 64–72.
14. Sohryn V. Modern Political History of Russia: 1985–2001: from Gorbachev to Putin. – М., 2001. – 276 s.
15. Shmulevych Ukrainian olyharhat // Focus, 21 September 2015 h [electronic resource]. – Access : <https://focus.ua/country/337220/>

© Сергей Набока
(Киев)

ОБЩИЕ И ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ РАЗВИТИЯ ЕВРОПЕЙСКИХ ГОСУДАРСТВ ПОСТСОВЕТСКОГО ПРОСТРАНСТВА В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ, СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И НАЦИОНАЛЬНО-РЕГИОНАЛЬНОЙ СФЕРАХ ЖИЗНИ

Освещены общие закономерности развития постсоветских европейских стран, которые характеризуются противостоянием президентской и парламентской ветвей власти, укреплением у власти представителей административно-бюрократической элиты, социально-экономической деградацией и отказом государств от социальных обязательств. Определено, что общей чертой общественно-политической жизни в развитии новых независимых стран стал определенный реванш коммунистических партий и левых движений в середине-второй половине 1990-х годов XX века. В социально-экономической сфере общим для большинства постсоветских стран европейского пространства является компрадорский и сырьевой характер экономики и деградация социального развития. В исследовании освещены особенности, условия и отличия становления и развития украинской и российской олигархии.

Проанализированы отличия в развитии новых государств, которые определяются отсутствием в некоторых из них региональных конфликтов, процессов олигархизации и успешной интеграцией в европейские структуры. Определены отличия в социальном и региональном развитии указанных стран. В работе также указывается, что причины практического отсутствия олигархии в этих странах, лежат, прежде всего, в их слабой ресурсной базе, влиянии внешнеполитических факторов, а также в допуске к приватизации государственной собственности иностранных компаний.

Ключевые слова: президент, парламент, политический кризис, олигарх, монополия, сырьевая экономика, компрадор, региональный конфликт.

**COMMON AND DIFFERENT CHARACTERISTICS OF DEVELOPMENT
OF THE POST-SOVIET EUROPEAN STATES IN SOCIAL-POLITICAL,
SOCIO-ECONOMIC AND NATIONAL-REGIONAL SPHERE**

The article covers general regularities of development of the post-soviet European states which is characterized by confrontation between the president and the parliament, keeping of power at the administrative-bureaucratic elite, socio-economic degradation and by state denying of social obligations. Was determined that a revanche of the communist parties and left-wing political movements has been the common feature of social and political life in the development of new independent countries in the second half of the mid–1990s of the XX century. In the social and economic sphere, the common phenomenon for most post-Soviet countries of the European space is comprador and raw nature of the economy and degradation of social development. In the research the features, prerequisites and differences in the formation and development of the Ukrainian and Russian oligarchy highlighted.

The differences in development of post-soviet states are been analyzed. These differences are determined by absence of regional conflicts and oligarchization processes in some states and by successful integration into European structures. In the article, differences in the social and regional development of these countries are noted. It is noted, that the reasons for the absence of oligarchy in these countries are, primarily, a weak resource base, a small public wealth and influence of foreign policy factors, as well as the access of foreign companies to privatization of state property.

Key words: president, parliament, political crisis, oligarch, monopoly, raw economy, compradore, regional conflict, emigration.

До редакції надійшла 19.06.2017.

ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕМЕНТІВ ОРГАНІЧНОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА У ЗГУРІВСЬКІЙ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНІЙ ФЕРМІ П.А. КОЧУБЕЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Встановлено, що для забезпечення потреб внутрішнього ринку та стабільного експорту вітчизняної сільськогосподарської продукції, покращання її якості згідно з міжнародними стандартами, а також запобігання деградаційним ґрунтовим процесам, на сьогодні великого значення надають запровадженню органічного землеробства на основі застосування науково обґрунтованих сівозмін з повною або частковою заміною агрохімікатів використанням органічних добрив, побічної продукції, сидератів, післяжнивних та післяюкісних посівів, бобових культур тощо. Важливим є з'ясування та обґрунтування внеску вчених-аграріїв і практиків у зародження органічного землеробства, значення його чинників та складових у підвищенні родючості ґрунту і покращанні навколишнього природного середовища.

Визначено внесок П.А. Кочубея у розробку та практичне впровадження у Згурівській навчально-дослідній фермі елементів органічного землеробства у другій половині ХІХ ст. З'ясовано, що використання сівозмін з вирощуванням багаторічних трав, внесення органічних добрив, застосування прогресивних систем обробітку ґрунту сприяли отриманню якісної сільськогосподарської продукції.

Ключові слова: розробка та впровадження, органічне землеробство, навчально-дослідна ферма, П.А. Кочубей, якість продукції.

На сьогодні запровадження інтенсивних технологій у землеробстві посилило техногенний вплив на ґрунтовий покрив і призвело до поширення процесів ерозії, дегуміфікації та агрофізичної деградації ґрунту з втратою агрономічно цінної структури і погіршення фізичних та водних властивостей. Внесення незбалансованих мінеральних добрив призвело до вилугування основ, збіднення ґрунтово-вбирного комплексу та зниження його буферної здатності. У найбільш родючих ґрунтах – чорноземах, підвищується гідролітична кислотність, що вказує на потенційну небезпеку подальшої деградації всього ґрунтово-вбирного комплексу.

Тому, для забезпечення потреб внутрішнього ринку та стабільного експорту вітчизняної сільськогосподарської продукції, покращання її якості згідно з міжнародними стандартами, а також запобігання деградаційним ґрунтовим процесам, на сьогодні великого значення надають запровадженню органічного землеробства на основі застосування науково обґрунтованих сівозмін з повною або частковою заміною агрохімікатів використанням органічних добрив, побічної продукції, сидератів, післяжнивних та післяюкісних посівів, бобових культур тощо. Важливим є з'ясування та обґрунтування внеску вчених-аграріїв і практиків у зародження органічного землеробства, значення його

чинників та складових у підвищенні родючості ґрунту і покращанні навколишнього природного середовища.

Окремі аспекти вищенаведеної проблеми знайшли своє відображення у наукових працях С.С. Антонця, С.В. Бегея, П.І. Бойка, В.А. Вергунова, Н.П. Коваленко, В.М. Писаренка, П.В. Писаренка, І.Д. Примака, І.А. Шувара та інших дослідників. За їхніми висновками органічне землеробство – це система виробництва сільськогосподарської продукції, яка забороняє або значною мірою обмежує використання синтетичних комбінованих добрив, пестицидів та регуляторів росту з метою одержання якісної продукції [1, с. 326; 3, с. 11; 11, с. 193]. Така система максимально базується на впровадженні науково обґрунтованих сівозмін, використанні рослинних решток, гною та компостів, бобових рослин і рослинних добрив, органічних відходів виробництва, мінеральної сировини, механічному обробітку ґрунтів та біологічних засобах боротьби зі шкідниками з метою підвищення родючості й покращання структури ґрунтів, забезпечення повноцінного живлення рослин та боротьби з бур'янами і різноманітними шкідниками та хворобами [2, с. 5; 8, с. 344; 10, с. 3–4].

Тому важливо проаналізувати розробку елементів органічного землеробства, запрова-

джених П.А. Кочубеєм у Згурівській навчально-дослідній фермі у другій половині XIX ст. За офіційним повідомленням, поданим в енциклопедичному словнику Брокгауза-Ефрона за 1894 р., наведено відомості про її існування у Згурівській економії. Зокрема, що Згурівка – це великий маєток Кочубеїв у Прилуцькому повіті Полтавської губернії, в якому запроваджено дослідження культури різних сортів господарських рослин, випробування нових машин і знарядь [6, с. 371]. У характеристиці господарства акцентується увага на тому, що у Згурівці власником маєтку утримується навчально-дослідна ферма, заснована у 1872 р. не тільки для потреб власного господарства, але й з метою раціональної культури сільськогосподарських і промислових рослин, а також застосування удосконалених землеробських знарядь [7, с. 98–99]. Згурівська навчально-дослідна ферма, заснована П.А. Кочубеєм у 1872 р., вже у 1873 р. функціонувала повною мірою.

На території Російської імперії у 1825 р. прийнято Державним комітетом міністрів за поданням міністра Є.Ф. Канкріна першу постанову «Про заснування зразкових ферм для розведення торгових рослин та покращання хліборобства й сільського домоведення» [8, с. 62]. Проте, незабаром, вона втратила свою актуальність внаслідок обмеженого використання напрацьованого досвіду. Наступною, масштабнішою, була праця міністра П.Д. Кисельова (1837–1841) щодо підвищення рівня заходів у землеробстві. Але вона мала суперечливий характер і не дала помітних результатів, черговий раз підтвердивши економічну відсталість країни [4, с. 5].

Згідно затвердженого у 1878 р. «Положення про землеробські училища» навчально-дослідна ферма П.А. Кочубея з дослідними полями була прирівняна до землеробського училища [12, арк. 1–4]. Проте, такий статус не зовсім є виправданим, бо ферма, крім вивчення землеробських дисциплін, здійснювала науково-дослідну і селекційну роботу та мала експериментальний розплідник лікарських та сільськогосподарських рослин [6, с. 371].

Загальна земельна власність родини П.А. Кочубея становила більше 40 тис. дес., з яких майже 1/3 частину згруповано у відрубну ділянку при головному Згурівському маєтку [5, с. 7]. При достатній забезпеченості землею, господарювання відбувалось через поєднання зерно-парової системи землеробства з перелоговою. Із запровадженням трипільних сівозмін зерно-парової системи землеробства рівень родючості ґрунту підтримувався лише

тимчасово. Але у подальшому відбувалось порушення структури, розпилення і виснаження ґрунту. Цей процес вдавалось гальмувати періодичним запровадженням перелогової системи землеробства. Тому П.А. Кочубей вирішив впровадити сівозміну найбільш доцільну для ґрунтово-кліматичних умов Згурівського маєтку.

З цією метою при головній економії започатковано дослідну ферму, де запровадили 12-пільну сівозміну вигінної системи землеробства з вирощуванням багаторічних бобових трав (люцерна, еспарцет), які легше переносять посухи та своїм корінням, глибоко проникаючи у ґрунт, збагачують продуктивний його шар.

Обов'язковим заходом П.А. Кочубей вважав внесення гною. Гній, як найбільш поширене органічне добриво, він обрав не випадково. На його перевагах, у порівнянні з мінеральними добривами, акцентував увагу Д.І. Менделєєв при дослідженні урожайності сільськогосподарських культур у своєму маєтку «Боблово» упродовж 1856–1872 рр. Корисність складу гною залежала від складу кормів для тварин, характеру підстилки та від способів його зберігання до вивезення у поле [9, с. 90–91]. При достатній підстилці від 1 голови худоби за рік отримували наступну кількість гною: від коня – 9,0 т; бугая – 6,5 т; корови – 5,7 т; свині – 1,2 т; вівці – 0,6 т.

Для облаштування Згурівської дослідної ферми П.А. Кочубея виділено 36 дес. землі. Споруджено сарай для збереження землеробських знарядь і транспортних засобів, на горищі якого відведено приміщення для зберігання насіння. Ще в одному хліві обладнано корівник і стайню, а на горищі – сінник. До цих господарських приміщень побудовано повітки для свиней та птиці [5, с. 9]. Керуючий маєтками О.Ф. Бодров акцентував увагу на основній меті дослідної ферми, що полягала у відпрацюванні для місцевих ґрунтово-кліматичних умов системи сільського господарства; випробуванні економічної ефективності різних сільськогосподарських рослин та землеробських знарядь; акліматизації рослин, надісланих з країн із відмінними від місцевих ґрунтово-кліматичними умовами; поширенні насіння покращених рослин з метою економії господарювання.

На Згурівській дослідній фермі запроваджено 12-пільну сівозміну вигінної системи землеробства з вирощуванням багаторічних бобових трав (люцерна, еспарцет) за такою схемою: 1 – ріпак, 2 – озима пшениця, 3 – кормові буряки, 4 – ярі з підсівом багаторічних бобових трав, 5–9 – багаторічні трави, 10 – просо, 11 – озиме

жито, 12 – овес [7, с. 199]. Завдяки всебічній обізнаності та науковій співпраці П.А. Кочубея з Російським технічним товариством (1866–1890), на дослідних полях Згурівської дослідної ферми впроваджували передові на той час досягнення сільськогосподарської техніки. Восени ввозили у поля гній і одразу приорювали плугом «Еккерта» з дернорізом. Навесні боронували та сіяли ріпак рядовою сівалкою «Сакка». У час вегетації ріпаку й інших просапних культур механізовано знищували бур'яни та рихлили міжряддя.

Після збирання ріпаку поле переорювали плугом «Еккерта» у перпендикулярному напрямі з метою ретельного перемішування добрива з ґрунтом [7, с. 200]. Потім боронували залізними боронами, щоб ґрунт не пересихав. Перед посівом озимої пшениці здійснювали боронування для знищення бур'янів. Після збору зернових культур і кормових трав верхній шар ґрунту одразу підіймали та перевертали двокорпусним плугом «Сакка», а потім боронували залізними боронами для того, щоб стерня зернових культур і дерен кормових трав скоріше перегнивали. Восени всі поля орали, а навесні боронували залізною бороною «Зігзаг» або простою бороною із залізними зубами. Всі посіви, за виключенням кормових трав, здійснювали рядовою сівалкою. Отже, при веденні польового господарства П.А. Кочубей у Згурівській дослідній фермі запроваджував елементи органічного землеробства – 12-пільну сівозміну вигінної системи землеробства з вирощуванням багаторічних бобових трав (люцерна, еспарцет), внесення органічних добрив (гній), приорювання стерні зернових культур і дерну кормових трав з максимальним дотриманням агротехнічних вимог.

Після збору урожаїв за чотири роки – ріпаку, озимої пшениці, кормових буряків, ячменю, у попередньо удобрене гноєм поле підсівали багаторічні бобові трави, які забезпечували у рік по 3 укуси. Після 5 років висівання трав, ґрунти засівали спочатку просом, потім – озимим житом, а потім – вівсом і отримували високі врожаї всіх зернових культур. Із запровадженням у сівозміну ріпаку відбувалось пригнічення бур'янів, особливо щириці та лободи, які на удобрених гноєм полях не давали рости і розвиватись зерновим культурам [5, с. 8]. За умови дотримання агротехнічних вимог можна було запроваджувати зазначену сівозміну в усіх Згурівських маєтках, як найбільш придатну до місцевих ґрунтово-кліматичних умов. Але недолік повсюдного запровадження цієї сівозміни виявився у

тому, що при вирощуванні ріпаку не отримували високих його врожаїв, а велику кількість коренеплодів кормових буряків не було куди реалізовувати. Через цю обставину П.А. Кочубей вважав зазначену сівозміну придатною для впровадження у невеликому господарстві, а не на значних польових площах.

Урожайність сільськогосподарських культур на Згурівській дослідній фермі у порівнянні із загальною продуктивністю земель Полтавської губернії була високою, навіть з урахуванням того, що досить значна частина урожаю, особливо ріпаку, залишалась у полях. Упродовж 1882–1886 рр. у полях Згурівської ферми отримували урожайність: жита – 103–112 пуд/дес., пшениці – 97–100 пуд/дес., ячменю – 96–115 пуд/дес., вівса – 61–138 пуд/дес., проса – 84 пуд/дес., ріпаку – 38–49 пуд/дес., кормових буряків – 2311 пуд/дес., тимофіївки – 16 пуд/дес., еспарцету – 25 пуд/дес. [5, с. 11]. За такої високої урожайності сільськогосподарських культур господарство П.А. Кочубея отримувало суттєві прибутки, які становили за цей період 2 374 руб.

Науково-дослідна діяльність П.А. Кочубея отримала визнання завдяки популяризації вченими-теоретиками і практиками. На результати його досліджень посилався перший доктор сільськогосподарських наук, професор Санкт-Петербурзького університету О.В. Советов. Зокрема, щодо ефективності впровадження у сівозмінах багаторічних бобових трав – люцерни та еспарцету [8, с. 113–114]. Він зазначав, що П.А. Кочубей розробив та запровадив ефективне чергування пшениці та ріпаку у сівозмінах з метою зменшення забур'яненості посівів; перший запровадив вирощування озимої пшениці замість ярої; дотримувався науково обґрунтованого вирощування багаторічних бобових трав у сівозмінах; був прихильником обов'язкового удобрення полів органічними добривами, що є визначними елементами органічного землеробства.

Крім 12 полів, Згурівська дослідна ферма П.А. Кочубея утримувала спеціальне дослідне поле, де вирощували рослини з метою акліматизації та визначення їх економічної доцільності для розведення в якості сортового насіння для посіву на великих площах господарства, а згодом і на продаж [7, с. 203]. У 1870–1880-х рр. підбір іноземних сортів зернових та кормових культур для покращання вітчизняного сільського господарства на науковій основі пов'язувався з низкою проблем. По-перше, дослідження фахівцями фізичних і

хімічних властивостей ґрунту призводило до матеріальних витрат на виконання цих робіт у добре обладнаних лабораторіях. По-друге, потрібні були навички правильного трактування отриманих результатів для кожного з численних видів та сортів рослин, привезених з іншої країни. Тому практична адаптація іноземних сільськогосподарських культур до місцевих ґрунтово-кліматичних умов, як елемент органічного землеробства, мала велике значення для покращання якості отриманої продукції. П.А. Кочубей, купуючи за кордоном краще елітне насіння, професійно здійснював його інтродукцію не тільки для своїх потреб, але і для всього регіону. Згурівська дослідна ферма повноцінно виконувала функцію регіональної сільськогосподарської дослідної станції.

Отже П.А. Кочубей зробив вагомий внесок у розробку та практичне застосування елемен-

тів органічного землеробства у Згурівській навчально-дослідній фермі у другій половині XIX ст.: впровадження 12-пільної сівозміни вигінної системи землеробства з вирощуванням багаторічних бобових трав (люцерна, еспарцет); внесення органічних добрив (гній); використання у сівозміні чергування культур з різними біологічними властивостями: зернових, просапних та коренеплодів, як агротехнічних заходів для зменшення забур'яненості посівів; пріорювання стерні зернових культур і дерну кормових трав; здійснення прогресивних систем обробітку ґрунту; практичну адаптацію іноземних сільськогосподарських культур до місцевих ґрунтово-кліматичних умов та ін. Зазначені заходи підвищують родючість ґрунту та забезпечують отримання якісної сільськогосподарської продукції зі зменшенням витрат на їх виробництво.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бегей С.В., Шувар І.А. Екологічне землеробство: підручник. – Львів : «Новий Світ» – 2000, 2007. – 432 с.
2. Бойко П.І. Біологічна та екологічна роль сівозмін у землеробстві. – Київ : Знання, 1990. – 48 с.
3. Дбаючи про землю: думка, дія, турбота: зб. матеріалів. Уклад. В.А. Вергунов, М.М. Давиденко, В.М. Товмаченко. – Київ : ТОВ «Видавництво «Зерно», 2014. – 240 с.
4. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. – Москва : Изд. АН СССР, 1958. – Т. 2. Реализация и последствия реформы. – 620 с.
5. Журнал заседания Полтавского Сельскохозяйственного общества 11 января 1887 г. Полтава : Тип. наслед. Н. Пигуренко, 1887. Вып. 1 (январь – февраль). – С. 1–15.
6. Згуровка. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза, И.А. Ефрона. – Санкт-Петербург : Тип.-литография И.А. Ефрона, 1894. – Т. XII (кн. 23). – С. 371.
7. Зіборова І.В. П.А. Кочубей і Згурівська навчально-дослідна ферма Прилуцького повіту Полтавської губернії. Вісник аграрної історії : зб. наук. праць. – Київ, 2016. – №15. – С. 198–205.
8. Коваленко Н.П. Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок XXI ст.) : монографія. За наук. ред. В.А. Вергунова. – Київ : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 490 с.
9. Либих Ю. Химия в приложении к земледелию и физиологии растений. – Москва, 1864. – 386 с.
10. Писаренко В.М., Писаренко П.В., Пономаренко С.В. Органічне землеробство для приватного сектора. – Полтава, 2017. – 140 с.
11. Примак І.Д., Рошко В.Г., Демидась Г.І. Рациональні сівозміни у сучасному землеробстві. – Біла Церква : БДАУ, 2003. – 384 с.
12. Про організацію та облаштування землеробських училищ (положення і статут землеробських училищ). – ЦДІА України. – Ф. 1191. – Оп. 1. – Спр. 189. – 29 арк.

REFERENCES

1. Behey S.V., Shuvar I.A. Ekologichne zemlerobstvo : pidruchnyk. – L'viv : «Novyy Svit» – 2000, 2007. – 432 s.
2. Boyko P.I. Biologichna ta ekologichna rol' sivozmin u zemlerobstvi. – Kyiv : Znannya, 1990. – 48 s.
3. Dbayuchy pro zemlyu : dumka, diya, turbota: zb. materialiv. Uklad. V.A. Verhunov, M.M. Davydenko, V.M. Tovmachenko. – Kyiv : TOV «Vydavnytstvo «Zerno», 2014. – 240 s.
4. Druzhynyn N.M. Hosudarstvennye krest'yane y reforma P.D. Kyseleva. – Moskva : Yzd. AN SSSR, 1958. – T. 2. Realyzatsyya y posledstvyaya reformy. – 620 s.
5. Zhurnal zasedaniyya Poltavskoho Sel'skokhozyaystvennoho obshchestva 11 yanvarya 1887 h. Poltava : Typ. nasled. N. Pyhurenko, 1887. Vyp. 1 (yanvar' – fevral'). – S. 1–15.
6. Zhurovka. Entsiklopedycheskyu slovar' F.A. Brokhauza, Y.A. Efrona. – Sankt-Peterburh : Typ.-lytohrafiyya Y.A. Efrona, 1894. – T. XII (kn. 23). – S. 371.
7. Ziborova I.V. P.A. Kochubey i Zhurivs'ka navchal'no-doslidna ferma Pryluts'koho povitu Poltavs'koyi huberniyi. Visnyk ahrarnoyi istoriyi : zb. nauk. prats'. – Kyiv, 2016. – №15. – S. 198–205.

8. Kovalenko N.P. Stanovlennya ta rozvytok naukovo-orhanizatsiynykh osnov zastosuvannya vitchyznyanykh sivozmin u systemakh zemlerobstva (druha polovyna XIX – pochatok XXI st.) : monohrafiya. Za nauk. red. V.A. Verhunova. – Kyiv : TOV «Nilan-LTD», 2014. – 490 s.
9. Lybykh Yu. Khymyya v prylozheny k zemledelyu y fyzyolohyy rastenyu. – Moskva, 1864. – 386 s.
10. Pysarenko V.M., Pysarenko P.V., Ponomarenko S.V. Orhanichne zemlerobstvo dlya pryvatnoho sektora. Poltava, 2017. – 140 s.
11. Prymak I.D., Roshko V.H., Demydas' H.I. Ratsional'ni sivozminy u suchasnomu zemlerobstvi. Bila Tserkva : BDAU, 2003. – 384 s.
12. Pro orhanizatsiyu ta oblashtuvannya zemlerobs'kykh uchylshch (polozhennya i statut zemlerobs'kykh uchylshch). TsDIA Ukrayiny. – F. 1191. – Op. 1. – Spr. 189. – 29 ark.

© **Владимир Ореховский**
(Киев)

ВНЕДРЕНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ ОРГАНИЧЕСКОГО ЗЕМЛЕДЕЛИЯ В ЗГУРОВСКОЙ УЧЕБНО-ОПЫТНОЙ ФЕРМЕ П.А. КОЧУБЕЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

Установлено, что для обеспечения потребностей внутреннего рынка и стабильного экспорта отечественной сельскохозяйственной продукции, улучшения ее качества согласно с международными стандартами, а также предотвращение деградационных грунтовых процессов, на сегодня большое значение предоставляют введению органического земледелия на основе применения научно обоснованных севооборотов с полной или частичной заменой агрохимикатов использованием органических удобрений, побочной продукции, сидератов, пожнивных и поукосных посевов, бобовых культур и др. Важным является выяснение и обоснование вклада ученых-аграриев и практиков в зарождение органического земледелия, значение его факторов и составляющих в повышении плодородия почвы и улучшении окружающей естественной среды.

Определен вклад П.А. Кочубея в разработку и практическое внедрение в Згуровской учебно-опытной ферме элементов органического земледелия во второй половине XIX в. Определено, что использование севооборотов с возделыванием многолетних трав, внесение органических удобрений, применение прогрессивных систем обработки почвы способствовали получению качественной сельскохозяйственной продукции.

Ключевые слова: разработка и внедрение, органическое земледелие, учебно-опытная ферма, П.А. Кочубей, качество продукции.

© **Volodymyr Orekhivskyy**
(Kyiv)

INTRODUCTION OF ELEMENTS OF ORGANIC AGRICULTURE IN ZGURIVSKA TO THE EDUCATIONAL-EXPERIENCED FARM OF P.A. KOCHUBEY IN THE SECOND HALF OF XIX OF CENTURY

For providing of necessities of internal market and stable export of home agricultural produce, improvement of her quality according to international standards, and also prevention of the ground processes, for today large value give to the input of organic agriculture. It takes place on the basis of application of scientifically reasonable crop rotations with complete or partial replacement of agrochemicals the use of organic fertilizers, side products, leguminous cultures and others like that. Important is finding out and ground of payment of scientists-agrarians and practical workers at the origin of organic agriculture, value of his factors and constituents in the fertility-improving of soil and improvement of natural environment.

Considerable payment of P.A. Kochubey in development and practical application of elements of organic agriculture in Zgurivska educational-experienced farm in the second half of XIX of century. The crop rotation of the is entered with till of long-term leguminous herbares; bringing of organic fertilizers (pus); use in the crop rotation of duty of cultures with different biological properties: grain-growing, cultivated and root crops, as agrotechnical measures for diminishing to weeds of sowing. It is applied ploughing of stubble of grain-crops and turf of forage herbares; the progressive systems of till of soil are carried out; foreign agricultural cultures are practically adapted to the local ground-climatic terms. Attention is accented on the primary purpose of the experienced farm that consisted in working off for the local ground-climatic terms of the system of agriculture; test of economic efficiency of different agricultural plants and agricultural instruments; to acclimatization of the plants sent from countries with different from local ground-climatic terms; distribution of seed of the improved plants with the aim of economy of menage.

Key words: development and introduction, organic agriculture, educational-experienced farm, P.A. Kochubey, quality of products.

До редакції надійшла 11.10.2017.

ВНЕСОК СЕЛЕКЦІЙНО-ГЕНЕТИЧНОГО ІНСТИТУТУ – НЦНС У СТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ ЗЕРНОВИХ КОЛОСОВИХ КУЛЬТУР В УКРАЇНІ

Розглянуто в історичному аспекті та проаналізовано діяльність Селекційно-генетичного інституту – Національного центру насіннезнавства та сортовивчення НААН, однієї з провідних селекційних установ України, з залучення й використання генетичного різноманіття зернових культур для селекції. Огляд результатів цієї діяльності доводить, що ефективність селекційного процесу залежить від наявності широкого генетичного різноманіття, зосередженого у колекціях і всебічно вивченого за комплексом господарських і біологічних ознак. При цьому, однаково цінними є стародавній місцевий матеріал та інтродукований з інших регіонів, і обидві категорії необхідно вивчати і надійно зберігати у колекціях, що є запорукою їх ефективного використання. Прослідковується історична специфіка у використанні генетичного різноманіття для селекції зернових культур. Починаючи з 1973 р., розширюються вітчизняні та міжнародні зв'язки інституту. Важливим стає співробітництво у спільній науковій роботі з селекції м'якої та твердої пшениці, ячменю. Важливу роль відіграли участь інституту у міжнародному науковому співробітництві країн-членів РЕВ з вирішення проблем селекції і насінництва сільськогосподарських культур та діяльність Координаційного центру РЕВ на базі інституту. Робота інституту з мобілізації генофонду зернових культур тісно пов'язана з діяльністю Національного центру генетичних ресурсів рослин України при Інституті рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН, таких міжнародних організацій як СІММУТ (Мексика), ICARDA (Туреччина, Сирія), ФАО, EUCARPIA. Плідним було співробітництво з ВНДІ рослинництва ім. М.І. Вавилова (кол. Ленінград, Росія), науково-дослідними інститутами і станціями у Бернбурзі (колишня НДР), Коберзіцях (Польща), Загребі (Хорватія), Барі (Італія), Трнаве (Чехія), Краснодарі (кол. СРСР), з фірмами Штрубе (ФРН), Ван дер Хаге (Нідерланди). Протягом понад 45 років міжнародної співпраці залучено і надано для використання близько 42 тис. зразків генофонду зернових культур. Колекції пшениці та ячменю СГІ–НЦНС є вагомою складовою Національного генбанку рослин України і активно використані у створенні нових сортів і розвитку нових напрямів селекції.

Ключові слова: Селекційно-генетичний інститут – НЦНС (СГІ), Координаційний центр країн-членів Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), Національний центр генетичних ресурсів рослин України Інституту рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН (НЦГРРУ), Всесоюзний НДІ рослинництва (ВІР, Росія), генетичні ресурси рослин, зернові культури, колекція, селекційний матеріал, зразок, сорт, селекція, генбанк.

Селекційно-генетичний інститут – Національний центр насіннезнавства та сортовивчення (НЦНС) є однією з провідних сільськогосподарських наукових установ України. У літературі висвітлено його роль у становленні вітчизняної та світової селекції і генетики. Разом з цим, недостатньо проаналізовано і відзначено його роль у залученні, вивченні та збереженні генетичного різноманіття сільськогосподарських рослин і створенні Національного банку генетичних ресурсів рослин України. Але ця важлива сторона діяльності інституту практично залишилася поза увагою істориків науки. Заповненню цього пробілу присвячено цю статтю.

У діяльності Селекційно-генетичного інституту – НЦНС головними напрямками є розробка теоретичних основ селекції та на їх

основі виведення сортів і гібридів польових культур. Розробці теорії і практики селекції у цій науковій установі присвячено діяльність відомих вчених-селекціонерів: А.О. Сапегіна, Ф.Г. Кириченка, О.О. Созінова, П.Х. Гаркавого, Д.О. Долгушина, О.С. Мусійка, С.П. Лифенка, М.А. Литвиненка, А.А. Лінчевського, О.І. Рибалки та багатьох ін. Історія становлення і розвитку інституту тісно пов'язана з історією вітчизняної селекції зернових культур, яка описана у низці праць [6; 8; 10; 13; 20 та ін.], але в основному у галузях селекції, генетики, розробки агротехніки, захисту рослин тощо. Разом з цим, саме СГІ був і залишається одним з центрів інтродукції і зосередження генетичного різноманіття сільськогосподарських культур, яке стало однією з основ створеного у 90-ті роки ХХ ст. Національного генбанку рослин

України і його важливої складової – генбанку зернових культур.

У цій діяльності виділяється декілька етапів, тісно пов'язаних з етапами розвитку наукових досліджень і селекції в інституті.

Уперше сорти-популяції озимої пшениці під різними назвами – Кримки, Банатки, Турки були завезені у степову зону України селянами-переселенцями. У перші роки робота станції була зосереджена на селекції озимої та ярої пшениці. Основним методом був індивідуальний добір з місцевих сортів. Повне розгортання селекційної роботи за всіма ланками селекційного процесу відбулось у 1916 р. після стажування А.О. Сапегіна на Сфальовській селекційно-дослідній станції (Швеція), яка на той час мала найзначніші здобутки у розробленні теоретично-методичних основ селекції самозапильних культур [6; 10; 18; 20].

Андрій Опанасович Сапегін заснував і очолив 8 березня 1912 р. відділ селекції на Одеському дослідному полі, з 1918 р. керував Одеською селекційною станцією, з 1923 р. – Одеською обласною сільськогосподарською дослідною станцією, яку 1 жовтня 1928 р. перетворено в Український генетико-селекційний інститут (пізніше – Всесоюзний селекційно-генетичний інститут, а нині Селекційно-генетичний інститут – Національний центр насінництва та сортовивчення НААН) [14; 18; 19; 21]. До 1922 р. на станції працював лише один селекціонер – проф. А.О. Сапегін (пшениця та ячмінь), з 1922 р. починає працювати Д.І. Баранський (ячмінь), а з 1925 р. оформлюється на станцію як селекціонер – Ф.В. Кетрарь, у минулому рільник, з селекції буряків, томатів і кукурудзи [18, с. 30–34].

Дослідження А.О. Сапегіним генофонду місцевих сортів-популяцій озимої пшениці – Кримок та Банаток шляхом індивідуального добору призвело до створення високорослих чистолінійних сортів пшениці м'якої озимої екстенсивного типу – Земка, Кооператорка, Степнячка, а з ярої пшениці Гирки № 274, стійкої проти ураження сажкою [9; 14; 18; 19; 21]. А.О. Сапегін наприкінці 20-х років провів схрещування найкращих сортів озимої пшениці: Кооператорка х Гостіанум 237 та Земка х Гостіанум 237, створивши різноманітний вихідний матеріал для подальшої селекції. Сорти озимої пшениці одеської селекції Кооператорка та Земка досягли річної посівної площі понад 5 млн. га.

А.О. Сапегіним разом з Д.І. Баранським розпочата селекція ярого ячменю шляхом добору кращих зразків з місцевих сортів-популяцій

селянських господарств, і 1916 р. створено сорт ярого ячменю Паллідум 32 [2; 6; 7; 8; 10; 18; 20]. Експедиції Д.І. Баранського з дослідження популяцій ячменю у Одеській області показали, що ботанічні форми групуються в певних фізико-географічних районах у відповідності до кліматичних умов регіону. При вивченні 16000 ліній, закладених від 110 сортів, показано, що один і той самий різновид представлений низкою відмінних один від одного біотипів. На полях Одеської області виявлено такі форми ячменю: 1) pallidum aestivum; 2) pallidum praesox; 3) nutans europium; 4) nutans Chevalleri; 5) nutans Chevalleri «а»; 6) nutans europeum «а»; 7) parallelum; 8) erectum anglicum; 9) deficiens; 10) nudum; 11) nudicum и 12) Ricotense [4, с. 75–76].

Зібраний та створений матеріал склав основу робочих колекцій, на базі яких велась селекція. З самого початку А.О. Сапегін розумів, що досягнення селекційного процесу базуються на генетичних дослідженнях. В Українському генетико-селекційному інституті відділ генетики як самостійний науковий підрозділ засновано у жовтні 1928 р. під керівництвом виконуючого обов'язки завідувача О.М. Фаворова. Штатний розклад включав 2 науковців та 2 техніків [6]. Доробки цього відділу, зокрема, гібридний матеріал, також увійшли до робочих колекцій.

Роботу з селекційним матеріалом продовжено Л.П. Максимчуком, П.Я. Коробко, Д.О. Долгушиним та Ф.Г. Кириченком. З гібридних комбінацій озимої пшениці, одержаних А.О. Сапегіним ще наприкінці 20-х років – Кооператорка х Гостіанум 237 і Земка х Гостіанум 237 створено шляхом доборів, відповідно, сорти Одеська 3 (1937), Одеська 12 (1939). Вони склали епоху у селекції цієї культури, займаючи щорічно посівну площу понад 6 млн. га. Одеська 3 за площею посіву посідала на той час перше місце у світі. Її автори відзначені Державною премією, яка на той час називалась Сталінською [20, с. 37].

Активно велась робота з ярого ячменю, і на 1936 р. П.Х. Гаркавим та Л.П. Максимчуком створено сорти ярого ячменю Одеський 9 (1936), Одеський 14 (1939). На матеріалі, поверненому з евакуації Ф.Г. Кириченком, створено сорт озимої м'якої пшениці Одеська 16 (1944) [6].

Не обійшло стороною цю установу і лихоліття так званої «лисенківщини» [6; 20]. З 1929 р. в інституті починає працювати Т.Д. Лисенко на посаді старшого спеціалісту відділу фізіології. Різні погляди на так звану

«мічурінську біологію» директора А.О. Сапегіна та команди «яровизаторів» призвели до від'їзду директора до Ленінграду у 1933 р. на запрошення М.І. Вавилова [5; 6; 11].

Друкованим органом лисенківців був бюлетень «Яровизация», що почав видаватися в інституті з 1932 р. З 1935 р. його перетворили на щомісячний журнал під тією ж назвою [1; 3; 20]. Ситуація в селекції і в біології стає небезпечною. До середини 1930-х рр. у інституті припинилась наукова діяльність з генетики. За роки існування відділу змінювалися завідувачі й спрямованість наукових досліджень. До середини 60-х рр. ХХ ст. інститут став вогнищем Т.Д. Лисенка та його прибічників. У той же час, тривали дослідження, які склали гордість вітчизняної біологічної науки і були виключно важливими для характеристики генетичного різноманіття зернових культур. Такими були, зокрема, дослідження Д.О. Долгушина, який разом з Е.М. Темирязовою розробив метод визначення тривалості стадії яровизації у пшениці у стані накільченого насіння, а потім, у співробітництві з установами Харкова, Північного Кавказу, Саратова та Омська, виконав колосальну за обсягом працю – аналіз світової колекції ВІРу на тривалість яровизації. За матеріалами цього дослідження він написав монографію «Світова колекція пшениці на фоні яровизації», яка залишається актуальною і у наш час. Д.О. Долгушин подав її на захист як кандидатську дисертацію, але йому було присвоєно за неї науковий ступінь доктора сільськогосподарських наук.

Найважчим для інституту був період 1941–1945 рр., – війни, евакуації, післявоєнної відбудови. Він детально описаний С.Ф. Лифенком [20]. Селекційна робота, що базувалась на робочих колекціях, велась у місцях евакуації: спочатку на Ставропольській селекційній станції (у цей час Ф.Г. Кириченком разом з дружиною М.С. Терлецькою створено черговий шедевр – сорт озимої пшениці Одеська 16), а потім у Ташкенті, на Середньоазіатській дослідній станції ВІРу, де П.Х. Гаркавим на тлі середньоазіатської спеки виділено жаростійкі лінії ярого ячменю, що дали початок знаменитим сортам Южний і Степовий [20].

Робота з залучення та вивчення генетичних ресурсів зернових культур у СГІ була відновлена і активізована з організацією на базі інституту Координаційного центру з селекції та генетики сільськогосподарських культур (КОЦ) країн-членів Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), який функціонував протягом двох

десятиріч, з 1972 по 1991 рр. У рамках програми КОЦ РЕВ Селекційно-генетичний інститут, нині Національний центр насіннезнавства та сортовивчення (НЦНС) здійснював розробку теоретичних основ селекції, насінництва та нових методів створення сортів сільськогосподарських культур під керівництвом академіка ВАСГНІЛ П.Х. Гаркавого.

У роботі КОЦ РЕВ брали участь вчені близько 80 установ країн-членів РЕВ. Це провідні співробітники СГІ: Ю.Г. Суліма (тема 1); А.А. Смалько (тема 2); Л.Т. Бабаянц (тема 3); О.О. Созінов, А.Ф. Сисоєв (тема 4); С.П. Лифенко (теми 5 та 6); В.М. Мусіч (тема 7); А.Ф. Стельмах (тема 8); Г.Г. Шведов (тема 9); В.І. Бабенко (тема 10); П.Х. Гаркавий, А.А. Лінчевський (СГІ), В.Т. Манзюк (Інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва) (тема 11); Л.К. Січняк, М.А. Кіндрок (тема 12); С. Стажиці (тема 13); Я. Лекеш (тема 14). Керівництво робочим апаратом здійснював кандидат с.-г. наук Г.Г. Шведов [12, с. 2–5; 15].

У 1972 р. в інституті створений відділ інтродукції первісного матеріалу з карантинним розсадником РЕВ під керівництвом Г.Г. Шведова [20]. Робота підрозділу полягала в організації обміну селекційним та колекційним матеріалом пшениці, жита, ячменю і тритикале для забезпечення національних селекційних програм та проведення міжнародного екологічного сортовипробування в рамках КОЦ РЕВ.

Діяльність відділу інтродукції первісного матеріалу з карантинним розсадником направлена на пошук і вивчення нових цінних генетичних джерел і передачу їх до використання у селекційному процесі. Через співпрацю з міжнародними науковими центрами CIMMYT (Мексика), ICARDA (Сирія), установами США, країн Західної Європи, республік колишнього СРСР, з 1972 р. залучено біля 45 000 зразків озимих і ярих форм пшениці, ячменю і тритикале. Понад 9000 зразків було включено у базові колекції таких установ як: Інститут пшениці і соняшнику «Генерал Тошево» (Болгарія), Науково-дослідний інститут зернових культур (Сегед, Угорщина), Інститут зернових культур (Кромержиж, Чехія), Інститут селекції та акліматизації рослин (Блоньє, Польща), Науково-дослідна та селекційна стація (Бучани, Чехія), Білоруський НДІ землеробства (Жодіно, Білорусь), Університет ім. Мартіна Лютера (Халле-Віттенберг, Німеччина), Краснодарський науково-дослідний інститут сільського господарства ім. П.П. Лук'яненка (Краснодар, Росія) та ін. [6, с. 170; 12].

Поповнення генофонду у 1970–1980 рр. відбувалося через Міжнародні екологічні програми IWPN (Університет Небраска, США), IWSWSN (Університет Орегона, США), розсадників CIMMYT (Мексика), а у 90-х рр. – Міжнародних розсадників озимої м'якої пшениці FAWWON і WWEERYT та озимої твердої WWEERYT, створених для східноєвропейського регіону Міжнародними центрами CIMMYT, ICARDA, спільно з Орегонським університетом (США) у межах національної програми з селекції пшениці (IWIP) в Туреччині. Співробітництво Селекційно-генетичного інституту (СГІ) з цією програмою дозволило отримати 18 розсадників FAWWON, (3668 зразків факультативної та озимої пшениці), 8 розсадників WWEERYT (280 перспективних зразків озимої м'якої пшениці) і 3 розсадники WWEERYT (351 зразок озимої твердої пшениці). Кожен рік надходили зразки з селекційних установ Угорщини, Румунії, республік колишнього СРСР [17].

Ці дослідження дали позитивні результати. Використовуючи новий різноманітний вихідний матеріал і результати завершених розробок, селекціонери країн-членів РЕВ проводили успішну роботу з створення нових високоврожайних сортів пшениці, ячменю, жита та тритикале. Так, у 1978 р. на державне сортопробування установами співвиконавцями КОЦ передано 64 сорти озимої м'якої та твердої пшениці, ярого та озимого ячменю, жита та тритикале, а 15 сортів районовано.

З 1977 по 1978 рр. генофонд Координаційного центру РЕВ збільшився на 561 зразок озимої пшениці, 76 – ярої пшениці, 75 – озимого та ярого ячменю і складав 3635 зразків. Зразки надійшли з Болгарії, Угорщини, Німецької Демократичної Республіки, Монголії, Польщі, Румунії, республік СРСР. Ці зразки вивчалися у карантинному розсаднику СГІ [12, с. 164–169; 16].

Серед зразків, вивчених за цей період, було виділено високопродуктивні форми озимої пшениці та ячменю, які мали господарсько-цінні ознаки і у подальшому були передані селекціонерам як вихідний матеріал для використання в селекції. Погодні умови південних районів Одеської області не завжди сприятливі для вирощування ярої пшениці та ячменю. Так, 1977 р. через несприятливі погодні умови колекція ярого ячменю і пшениці повністю загинула, максимальний врожай з 1 м² становив до 90 г ячменю, 126 г – пшениці. У 1978 р. погодні умови склалися дещо краще. Так, при середньому врожаї стандарту ярого ячменю Нутанс 244–468 г за продуктивністю виділе-

но зразки цієї культури HVS 827/77 (ГДР), U 660/73, U 1299/77, B 303/74, L 3427/72 (ПНР), CE 15/70, A 326/74, B 274/77, S 26/77 (ЧССР), Нутанс 708/26 (СРСР). У колекції ярої пшениці високу продуктивність зерна показали зразки Н–52 а/73, Р–115/77, N–1012 (ПНР), uH 5061-VI–77 (ЧССР), Shirokko, Famos, Arkas, Quintas (ФРГ) [12, с. 164; 15].

За одержаними даними складені каталоги з характеристикою зразків і розіслані селекціонерам країн-членів РЕВ для ознайомлення і складання заявок на зразки генофонду.

Так, за 1977 і 1978 рр. за заявками у країни РЕВ розіслано озимої пшениці – 2458, ярої пшениці – 175, озимого ячменю – 952 і ярого ячменю – 362 зразки [12, с. 169; 15].

Під урожай 1979 р. посіяно 256 зразків озимої пшениці, 34 – озимого ячменю, 99 – ярого ячменю і 19 – ярої пшениці [12, с. 169; 15; 16].

З метою виявлення донорів стійкості пшениці та ячменю до хвороб вивчалися сорти і форми з колекції Всесоюзного інституту рослинництва ім. М.І. Вавилова (ВІР), генофонду країн-членів РЕВ, а також з Нідерландів, Італії, США та колишньої Югославії, що надійшли до інституту у рамках двохстороннього співробітництва; власний селекційний матеріал СГІ.

Вивчення проводилося у польових розсадниках на штучних інфекційних фонах популяцій іржі, сажки, борошнистої роси та інших збудників хвороб пшениці та ячменю зони Південно-Західної України, і в умовах фітотрону – при ураженні рослин окремими расами в оптимальних для розвитку патогенів умовах.

Пшениця. Аналіз природної популяції патогена зони Південно-Західної України, проведений у 1976–1979 рр., показав, що серед ліній і форм пшениці не вражаються стебловою іржею: Agent, Fox, Saga, Agatha, Кавказ, Прибой M11359.

1976 р. отримані сорти і форми з Австралії від доктора Уотсона, вони показали високу стійкість до місцевих рас патогенів: Furga, Pembina, Gatcher, Veranopolis, JSWRN 63386, Langer, Scout, Timgalen, Gamut, Selkirk, Mendos та ін. – разом 16 сортів [12, с. 170; 15]. Високостійкими виявились також зразки: SW A6 I, STN 597911, Saga, Прибой M 11335 (СРСР). Сорти Тр 114/65 (Англія), Redcoat, Arthur (США) показали стійкість до рас зони Південно-Західної України, але були зовсім не стійкі до деяких вірулентних рас інших зон країни [12, с. 169–171; 16].

Впродовж 1976–1979 рр. високу стійкість до стеблової іржі проявили зразки: Т 369, Тр 349,

Тр 327, (Англія), Димитровка 5/2, 3989–4 (NS 171/2 x Кавказ), 318/1244 (NS 171/2 x Аврора) x Бургас 2)) (Болгарія); 16–1 (Кавказ x Черноморская), 186 (Прибой x Аврора) x Черноморская)) (СРСР, ВСГІ); NS 500, Zg 5994/60, Marijana (кол. Югославія); NS 70/132, P 2339, Neuhot 1 (Франція) та ін., разом 38 зразків [12, с. 169–171; 15; 16].

Стійкість до бурої іржі проявили: Димитровка 5–12, Димитровка 5–14 (Болгарія); 1064 (Lee x Миронівська 808), 1080 (Алабаская x P_v 18), 115 (Прибой x Тр 114/65) (кол. СРСР); Тр 114/65, Тр 369 (Англія), 80 (Русалка x NS171/2) (Болгарія); Purdue 5634, Era, Lee, Compair, Centurk (США), Zg 2391/73, NS 53/74, NS 50/74, (кол. Югославія), Oasis, Чхоті Лерма, P_v 18 (Індія), Pitic 62 (Мексика) та інші – всього 40 зразків [12, с. 171–172].

Виділено зразки пшениці стійкі до жовтої іржі: Безоста 1, Одеська 51, Прибой, Аврора, Кавказ (кол. СРСР); Тр 114/65, Тр 369, Тр 349 (Англія), Hohenthurm 4831/87 (кол. НДР), Moisson, Joss (Франція), Wisc 245 Ch A 5 ША 6–1, Frederic (США) та інші – всього 22 зразки [12, с. 172].

Виділено і рекомендовано селекціонерам інституту сорти та лінії пшениці для використання їх як донорів стійкості до борошнистої роси: 1064 (Lee x Миронівська 808), 75–23 (Purdue 5396 x Од.16), 19–5–8 (Arthur x Кавказ) (СРСР-ВСГІ); Zg 2391/73, Zg 2394/73, Новосадка рана I (кол. Югославія); Тр 114/65, Тр 369, Maris Hustman (Англія); Transec, Fredsec, Idaed 59b, Lindon, Transfer (США), Hohenthurm 14861/70, Hoh 28461/70, TAW 18616/68 (кол. НДР); Pi 170911 (Швеція) тощо – всього 30 зразків [12, с. 172–173].

Стійкими до твердої сажки виявились: Заря, Гекум 12, Киянка, Кзил-Дан, Агбугдай, Кристал, Старке II, Дагестанская 3, Харьковская 69 (СРСР), Карибо (ФРН) – 15 зразків [12, с. 173–174].

Виділено сорти ячменю стійкі до летючої сажки: Вилля, Доминатор, Хадмерслебен 46619/68 (НДР); Офир, Султан, Эффенди (Нідерланди); Боми (Данія); Космос (Польща), Корнель (США); Амзель, Ориол (ФРН); Діамант, Фаворит (кол. Чехословатчина); Визир, Мирена, Рупал (Швеція) та інші – разом 22 зразки. Стійкими до кам'яної сажки виявились: Галина, NVW 356/72, NVW 563/73 (кол. НДР); Мазурка (Нідерланди); Боми (Данія); В₅–58 (Ізраїль); Оттава (Канада); Робюр (Франція); Гідра, Ориол, Тилли, Трумпф, Унион (ФРН); Аметист (кол. ЧССР); МК 18861 (Ефіопія);

Паллідум 685 121/75, Нутанс 749 57/73, Поиск (СРСР) та інші – разом 19 зразків.

Стійкістю до борошнистої роси характеризувались: Birgit, Velam (Австрія); Ризо 5678 (Данія); Мираж, Интенсив II (Румунія); P 542/74, 10/74; T 600/75; Нутанс 746 63/73 (СРСР) та інші – 12 зразків [12, с. 174].

Проводились широкі екологічні випробування у країнах – учасницях програми з метою виділення вихідного матеріалу для селекції пшениці, ячменю, жита та тритикале. Так, у Болгарії, в Інституті пшениці та соняшнику «Генерал Тошево» виділено цінні лінії, одержані шляхом гібридизації з формами, інтродукованими у рамках програми КОЦ: за високою продуктивністю: 669–29 (Русалка улучшена x Zlatna dolina), (61–1 x Русалка), Новосадка рання 2; Красен (кол. Югославія); 1967–900 (Libelula x Безоста 1), Садово 1, Садово супер та інші – усього 22 сорти і лінії [12, с. 17]; за короткостебельністю: 13-А (Русалка x NS–171/2), Zg 2396/73, Тракия, Садово 1; Dvarf “S” та інші – разом 21 зразок [12, с. 17–18]; за зимо-та морозостійкістю: Безостая 1; Безостая 2; Юбилей; Красен; Калиакра 2 та ін. – 12 зразків [12, с. 18]; за високою якістю зерна: Nadadores, Capli x Suprese; Purdue, Sonora; 2558–128 (317 h 28 x 234 x Ep. 34) та ін.

1992 р., у зв'язку з припиненням діяльності РЕВ, припинив існування і Координаційний центр. На цей час у СГІ зосереджений багатий, різноманітний матеріал з зернових культур, як власної селекції, так і інтродукований. Цей генофонд необхідно було зберегти і ефективно використати. З набуттям Україною незалежності постало актуальне питання створення Національного банку генетичних ресурсів рослин. З 1993 р., коли розпочато виконання програми наукових досліджень «Генетичні ресурси рослин» (нині «Генофонд рослин», спрямованої на створення генбанку, СГІ став одним з провідних виконавців цієї програми. Він активно співпрацює з Національним центром генетичних ресурсів рослин України (НЦГРРУ) Інституту рослинництва ім. В.Я. Юр'єва, Миронівським інститутом пшениці ім. В.М. Ремесла, Інститутом зрошуваного землеробства, Інститутом землеробства, Донецькою державною дослідною селекційною станцією та іншими установами з формування національної колекції зернових культур.

Від НЦГРРУ одержано понад 2,0 тис. зразків пшениці та ячменю різного екологічного походження, переважно у вигляді наборів спеціально підібраних сортів і ліній [6, с. 170].

У 1995 р. створено лабораторію інтродукції та генетичних ресурсів, що стала самостійним підрозділом, яким керував з часу створення і до 2004 р. кандидат с.-г. наук – Г.М. Субота, учень і послідовник відомого вченого-ресурсника С. В. Рабінович. Протягом тривалого часу лабораторія входила, як структурний підрозділ, до відділу селекції та насінництва пшениці, а потім – до складу відділу генетики.

З лютого 2008 р. лабораторія інтродукції та генетичних ресурсів продовжувала свою діяльність у складі відділу генетики під керівництвом завідувача лабораторії, кандидата с.-г. наук – О.П. Коруняк, у склад її входить старший науковий співробітник, кандидат с.-г. наук – Г.Х. Цимбалюк. З березня 2011 р. і дотепер підрозділ функціонує як сектор генетичних ресурсів під керівництвом завідувача, керівника завдання науково-дослідної програми «Генофонд рослин», кандидата с.-г. наук В.Ю. Сечняк. У штаті сектору лаборант Л.О. Кошева та дві робітниці [6; 13].

Наукове дослідження ведеться за державною програмою наукових досліджень «Формування та ведення Національного банку ге-

нетичних ресурсів рослин для стабільного забезпечення потреб народу України у продукції рослинництва» («Генофонд рослин») за темою 24.01.01.38. П «Формування та підтримання колекцій зернових культур на базі інтродукції генетичного матеріалу, ідентифікації та виявлення донорів господарсько-цінних ознак для Причорноморського Степу України».

Ведеться робота з зерновими культурами: озима м'яка та тверда пшениці, ярий та озимий ячмінь, дикі співродичі пшениці – егілопси. Напрями роботи такі: поповнення колекцій новими джерелами та донорами цінних господарських і біологічних ознак зернових колосових культур, всебічне вивчення інтродукованого матеріалу для подальшого широкого використання світового генетичного різноманіття у селекційно-генетичних програмах, формування ознакових колекцій, підтримання колекційного різноманіття у живому стані. Робота з колекцією генетичного різноманіття зернових культур в інституті представлена у таблиці 1.

На кінець 2016 р. колекція генофонду озимої м'якої пшениці налічує 6621 зразок, озимої твердої пшениці – 363, озимого ячменю –

Таблиця 1

Склад колекцій генетичних ресурсів рослин лабораторії інтродукції та генетичних ресурсів СГІ-НЦНС, зразків шт., 2016 р.

Показник	Пшениця озима		Ячмінь		Всього
	м'яка	тверда	озимий	ярий	
Кількість зразків у колекції всього	6621	363	940	2441	10365
Частка колекцій відповідних культур Національного генбанку рослин України, %	35,7	56,5	45,0	25,4	33,5
з них українського походження, всього	2896	110	362	519	3887
У тому числі селекційні сорти	1985	215	360	925	3485
з них України	578	59	69	186	892
місцеві сорти та форми (ландраси)	5	-	-	10	15
з них України	5	-	-	-	5
селекційні лінії, разом	3587	139	529	1503	5758
з них України	1448	51	283	330	2112
генетичні лінії, разом	964	-	60	3	1027
з них України	865	-	10	3	878
дикорослі види, форми, разом	80	-	-	-	80
Зареєстровано зразків у Центральній базі паспортних даних	2322	127	506	1259	4214
Інтродуковано зразків, шт. протягом 2016 р.	145	5	-	25	175
Закладено насіння колекційних зразків до Національного сховища	262	106	518	175	1061
Передано селекційним і науково-дослідним установам, навчальним закладам та іншим користувачам зразків, шт. протягом 2016 р.	448	-	-	-	448

940, ярого ячменю – 2441 зразків. Всі вони паспортизовані, знаходяться на різних етапах вивчення, проводиться виділення джерел і донорів цінних ознак; розмножується насіння для закладки у Національне сховище зразків генофонду рослин в НЦГРРУ та збереження в активній колекції СГІ–НЦНС.

Як видно з табл. 1, колекції зернових культур СГІ–НЦНС складають значну частину генофонду відповідних культур Національного генбанку рослин України: від 25,4 % (ярий ячмінь) до 56,5 % (озима тверда пшениця). Головна цінність цих колекцій полягає у тому, що у них зосереджено видатні сорти і селекційний матеріал, створені провідними селекціонерами інституту С.П. Лифенком, М.А. Литвиненком, А.А. Лінчевським, О.І. Рибалкою та ін. Ці сорти високо ціняться у всьому світі і є справжнім національним надбанням. Забезпечуючи стабільне і високопродуктивне виробництво зерна України та інших країн, вони складають унікальні комплекси цінних генів, завдяки чому самі є цінним вихідним матеріалом для селекції, розвитку прикладної та фундаментальної науки.

Колекційний матеріал є основою для розвитку різних напрямів селекції, у тому числі нових: пшениці м'якозерної (софт) для кондитерських виробів, восковидної (waxy), темнозерної з високою активністю антиоксидантів і вмістом мінеральних елементів; ячменю голозерного з підвищеними поживними властивостями зерна; зернових культур спирто–дистильного напрямку тощо. Джерелами генетичної основи для цінних властивостей слугують споріднені культурні і дикі види пшениці та ячменю, а також інтрогресивні лінії, які також підтримуються у робочих колекціях інституту. Цьому сприяють умови Одеси, яка є одним з небагатьох місць в Україні, де умови дозволяють їх вирощувати. Зокрема, унікальною в Україні є колекція диких родичів пшениці – представників роду Егілопс (*Aegilops* L.), яку підтримує І.І. Моцний, і яка включає 75 зразків різних видів. *Ae. tauschii* є важливим об'єктом для селекції пшениці, а його геном – безцінний «довідник» для розуміння і розшифровки структури генів пшениці. Генетичне розмаїття *Ae. tauschii* є цінним джерелом для поліпшення сучасних сортів м'якої пшениці. Завдяки цьому виду м'яка пшениця набула як корисних властивостей, необхідних для помелу і випічки, адаптивності, так і низку негативних ознак, що підлягають поліпшенню, а саме: сприйнятливості до грибкових захворювань, знижений вміст білка в зерні, наявність генів гібридного

некрозу і хлорозу. На разі досягнуто значних успіхів стосовно включення в геном пшениці декількох генів стійкості до іржастих хвороб від *Ae. tauschii*.

Використання генофонду, зосередженого у колекціях, може бути ефективним лише за умови постійного поповнення їх новими джерелами цінних господарських і біологічних ознак. Цей напрям у діяльності інституту є одним з провідних. Так, наприклад, за період 1992–2014 рр. на основі наукового співробітництва з міжнародними центрами СІММУТ (Мексика), ICARDA (Туреччина, Марокко), Орегонським університетом (США) та ін. отримано і вивчено 7373 зразки, серед яких: пшениці м'якої озимої – 4752 зразки, пшениці твердої озимої та ярої – 493, пшениці м'якої ярої – 1350, ячменю ярого – 706, ячменю озимого – 72. З Казахстану у 2013–2016 рр. одержано 153 зразки пшениці м'якої озимої, 4 зразка ячменю ярого (Росія) тощо.

Зразки колекцій генофонду активно використовуються у селекційних програмах при гібридизації та для виконання наукових досліджень, входять у родоводи багатьох сортів (таблиця 2).

Таблиця 2

Використання колекцій і зразків генофонду при створенні сортів у СГІ–НЦНС, 1992–2014 рр., шт.

Культура	Кількість колекційних зразків, шт.	Кількість сортів, шт.
Пшениця м'яка озима	42	54
Пшениця тверда озима та яра	13	22
Пшениця м'яка яра	35	28
Ячмінь ярий	18	18

Сорти, створені на основі використання колекцій зернових культур, запатентовані і підтверджені свідоцтвами про державну реєстрацію сорту рослин: пшениці м'якої озимої – 27; пшениці твердої озимої та ярої – 4; ячменю ярого – 14; ячменю озимого – 10.

Нові зразки, залучені з-за кордону, проходять карантинну перевірку та первинну оцінку за комплексом цінних ознак в інтродукційно-карантинному розсаднику інституту. На природному провокаційному фоні проводиться визначення стійкості озимої і ярої пшениці до збудників борошнистої роси, бурої листової та стеблової іржі, твердої сажки, фузаріозу колоса та зерна та інших хвороб. За результатами цих

досліджень виділено зразки з індивідуальною груповою та комплексною стійкістю.

Цінні форми, виявлені при вивченні, передаються у вітчизняні та зарубіжні установи. У селекційних програмах інституту використано 502 зразки пшениці та ячменю, з яких 490 залучено до гібридизації та 12 для доборів.

У рамках міжнародних програм за 2011–2016 рр. передано у зарубіжні країни зразки пшениці м'якої озимої: до Угорщини – 15 зразків; Румунії – 13; Туреччини – 24; Болгарії – 4; США – 2; Франції, Швеції – по 2; Австрії, Німеччини, Фінляндії, Таїланду – по 1 зразку.

Отже, аналіз діяльності Селекційно-генетичного інституту – однієї з провідних селекційних установ України, з залучення й використання генетичного різноманіття зернових культур для селекції доводить, що ефективність селекційного процесу напряму залежить від наявності широкого генетичного різноманіття, зосередженого у колекціях і всебічно вивченого за

комплексом господарських і біологічних ознак. При цьому однаково цінними є стародавній місцевий матеріал та інтродукований з інших регіонів, і обидві категорії необхідно вивчати і надійно зберігати у колекціях, що є запорукою їх ефективного використання на даний час і у майбутньому. Робота з генофондом зернових культур активно велась у СГІ на всіх етапах його діяльності, починаючи з праць А.О. Сапегіна та його співробітників. Виконання функцій Координаційного центру країн-членів РЕВ безпосередньо сприяло створенню базису для колекцій зернових культур як складових Національного банку генетичних ресурсів рослин України. Зосереджений у колекціях генофонд став вихідним матеріалом для створення нових сортів пшениці та ячменю, розвитку нових напрямів селекції. Історія діяльності СГІ-НЦНС з мобілізації генетичного різноманіття зернових культур доводить важливість і ефективність цього наукового напрямку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Академик Т.Д. Лысенко. Агробиология / Работы по вопросам генетики, селекции и семеноводства // Госиздат. сельхоз. л-ры. – М., 1952. – С. 3–55.
2. Писарев В.Е. Успехи селекции в Союзе ССР к XV годовщине Октябрьской революции / Труды по прикладной ботанике, генетике и селекции, серия А // Социалистическое растениеводство № 4 к XV годовщине Октябрьской революции // Издание Всесоюзного Института Растениеводства НКЗ СССР. – Л., 1932. – С. 115–156.
3. Долгушин Д.А., Лысенко Т.Д. К вопросу о сущности озими // Труды всесоюзного съезда по генетике, селекции, семеноводству и племенному животноводству в Ленинграде 10–16 января 1929 г. – Т. 3. Изучение культурных растений. – Л., 1929. – С. 190–199.
4. Баранский Д.И. Ячмени Одесской области, их ботанический состав и биотипическая пестрота // Труды Всесоюзного съезда по генетике, селекции, семеноводству и племенному животноводству в Ленинграде 10–16 января 1929 г. – Т. 3. Изучение культурных растений. – Л., 1929. – С. 75–76.
5. В. Сойфер. Власть и наука. История разгрома генетики в СССР. – М. : Лазурь, 1993. – 706 с.
6. Збірник наукових праць Селекційно-генетичного інституту Національного центру насінництва та сортовивчення. – Одеса : СГІ-НЦНС, 2012. – 259 с.
7. Збірник наукових праць Селекційно-генетичного інституту Національного центру насінництва та сортовивчення. – Одеса: СГІ-НЦНС, 2008. – Вип. 12 (52). 100-річчю від дня народження академіка П.Х. Гаркавого. – С. 1–192.
8. Збірник наукових праць Селекційно-генетичного інституту Національного центру насінництва та сортовивчення. – Одеса: СГІ-НЦНС, 2013. – Вип. 22 (62). – 149 с.
9. Краткий сводный за 10 лет (1912–1922) // Труды Одесской сельскохозяйственной селекционной станции / под ред. А.А. Сапегина. – Одесса, 1922. – 45 с.
10. Литвиненко М.А. 100 років розвитку селекційних програм пшениці м'якої озимої // Сортовивчення та охорона прав на сорти рослин. Науково-практичний журнал. – 2016. – № 2 (31). – С. 75–82.
11. Поповский Марк. Дело академика Вавилова / Вступ. ст. А.Д. Сахарова. – М. : Книга, 1990. – 303 с., ил.
12. Материалы Координационного центра СЭВ по проблеме «Разработка теоретических основ селекции и семеноводства и новых методов создания высокоурожайных и высококачественных сортов и гибридов сельскохозяйственных культур». – Одесса, 1980. – Вип. 5–6. – 217 с.
13. Національна академія аграрних наук України/Селекційно-генетичного інституту-Національний центр насінництва та сортовивчення 1992–2012. – Одеса: Астропринт, 2012. – 63с.
14. Одесская сельскохозяйственной селекционной станция / под ред. А.А. Сапегина. – Одесса, 1918. – 14 с.

15. Отчет о научно-исследовательских работах, проведенных в сотрудничающих учреждениях стран-членов СЭВ за 1978 год. – Одесса, 1979. – 302 с.
16. Отчет о научно-исследовательских работах, проведенных в сотрудничающих учреждениях стран-членов СЭВ за 1975 год. – Одесса, 1976. – 279 с.
17. Отчет о научно-исследовательских работах за 1986 год. – Одесса, 1987. – 329 с.
18. Сапегин А.А. Значение и результаты селекции сельскохозяйственных растений для Причерноморских степей. Оттиск / А.А. Сапегин. – 1926. – С. 30–34.
19. Сапегин А.А. Памятка для посетителей Украинского генетико-селекционного института / А.А. Сапегин. – Одесса, 1929. – С. 1–12.
20. Селекційно-генетичий інститут: 100 років. 1912–2012: Нариси з історії / С.П. Лифенко. – Одеса: Астропринт, 2012. – 136 с.
21. Труды селекционного отдела при Одесском опытном поле / под ред. А.А. Сапегина. – Одесса, 1916. – Вып. II. – 44 с.

REFERENCES

1. Akademik T.D. Lysenko. Agrobiologiya / Raboty po voprosam genetiki, seleksii i semenovodstva // Gosizdat. Sel'khoz. lit-ry. – M., 1952. – S. 3–55.
2. Pisarev V.E. Uspekhi seleksii v Soyuze SSR k XV godovshchine Oktyabr'skoi revolyutsii / Trudy po prikladnoi botanike, genetike i seleksii, seriya A // Sotsialisticheskoe rastenievodstvo N4 k XV godovshchine Oktyabr'skoi revolyutsii // Izdanie Vsesoyuznogo Instituta Rastenievodstva NKZ SSSR. – L., 1932. – S. 115–156.
3. Dolgushin D.A., Lysenko T.D. K voprosu o sushchnosti ozimi. // Trudy vsesoyuznogo s'ezda po genetike, seleksii, semenovodstvu i plemennomu zhitovnovodstvu v Leningrade 10–16 yanvarya 1929 g. – T. 3. Izuchenie kul'turnykh rastenii. – L., 1929. S. 190–199.
4. Baranskii D.I. YAchmeni Odesskoi oblasti, ikh botanicheskii sostav i biotipicheskaya pestrota // Trudy Vsesoyuznogo s'ezda po genetike, seleksii, semenovodstvu i plemennomu zhitovnovodstvu v Leningrade 10–16 yanvarya 1929 g. – T. 3. Izuchenie kul'turnykh rastenii. – L., 1929. – S. 75–76.
5. Soifer. V. Vlast' i nauka. Istoriya razgroma genetiki v SSSR. – M. : Lazur', 1993. – 706 s.
6. Zbirnik naukovikh prats' Seleksiino-genetichnogo institutu Natsional'nogo tsentru nasinnyeznavstva ta sortovivchennya. – Odesa: SGI-NTSNS, 2012. – 259 s.
7. Zbirnik naukovikh prats' Seleksiino-genetichnogo institutu Natsional'nogo tsentru nasinnyeznavstva ta sortovivchennya // Vipusk 12 (52) 100-richchyu vid dnya narodzhennya akademika P.KH. Garkavogo. – Odesa: SGI-NTSNS, 2008. – S. 1–192.
8. Zbirnik naukovikh prats' Seleksiino-genetichnogo institutu-Natsional'nogo tsentru nasinnyeznavstva ta sortovivchennya. – Odesa: SGI-NTSNS, vip. 22 (62) 2013. – 149 s.
9. Kratkii svodnyi za 10 let (1912–1922) // Trudy odesskoi sel'skokhozyaistvennoi selektsionnoi stantsii / pod red. A.A. Sapegina. – Odesa, 1922. – 45 s.
10. Litvinenko M.A. 100 rokiv rozvitku selektsiiniikh program pshenitsi m'yakoyi ozimoyi. – Naukovo-praktichnii zhurnal N 2 (31) 2016. Sortovivchennya ta okhorona prav na sorti roslin. – S. 75–82.
11. Popovskii Mark Delo akademika Vavilova / Vstup. st. A.D. Sakharova. – M.: Kniga, 1990. – 303 s., il.
12. Materialy Koordinatsionnogo tsentra SEV po probleme «Razrabotka teoreticheskikh osnov seleksii i semenovodstva i novykh metodov sozdaniya vysokourozhainykh i vysokokachestvennykh sortov i gibridov sel'skokhozyaistvennykh kul'tur». Vyp. 5–6, Odessa, 1980. – 217 s.
13. Natsional'na akademiya agrarnikh nauk Ukrayini/ Seleksiino-genetichnogo institutu-Natsional'nii tsentr nasinnyeznavstva ta sortovivchennya 1992–2012. – Odesa: Astroprint, 2012. – 63 s.
14. Odesskaya sel'skokhozyaistvennoi selektsionnaya stantsiya / pod red. A.A. Sapegina. – Odesa, 1918. – 14 s.
15. Otchet o nauchno-issledovatel'skikh rabotakh, provedennykh v sotrudnichayushchikh uchrezhdeniyakh stran-chlenov SEV za 1978 god. – Odessa, 1979. – 302 s.
16. Otchet o nauchno-issledovatel'skikh rabotakh, provedennykh v sotrudnichayushchikh uchrezhdeniyakh stran-chlenov SEV za 1975 god. – Odessa, 1976. – 279 s.
17. Otchet o nauchno-issledovatel'skikh rabotakh za 1986 god. – Odessa, 1987. – 329 s.
18. Sapegin A.A. Znachenie i rezul'taty seleksii sel'skokhozyaistvennykh rastenii dlya Prichernomorskikh stepei. Ottisk / A.A. Sapegin. – 1926. – S. 30–34.
19. Sapegin A.A. Pamyatka dlya posetitelei Ukrainского genetiko-selektsionnogo instituta / A.A. Sapegin. – Odessa, 1929. – S. 1–12.
20. Seleksiino-genetichii institut: 100 rokiv. 1912–2012: Narisi z istoriyi / S.P. Lifenko. – Odesa: Astroprint, 2012. – 136 s.

21. Trudy selektsionnogo otdela pri Odesskom opytnom pole / pod red. A.A. Sapegina. – Odessa, 1916. – Vypusk II. – 44 s.

© Ирина Сергеева
(Харьков)

ВКЛАД СЕЛЕКЦИОННО-ГЕНЕТИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА – НЦНС В СОЗДАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО БАНКА ЗЕРНОВЫХ КОЛОСОВЫХ КУЛЬТУР В УКРАИНЕ

Рассмотрена в историческом аспекте и проанализирована деятельность Селекционно-генетического института – Национального центра семеноведения и сортоизучения НААН, одного из ведущих селекционных учреждений Украины, по привлечению и использованию генетического разнообразия зерновых культур для селекции. Обзор результатов этой деятельности показывает, что эффективность селекционного процесса зависит от наличия широкого генетического разнообразия, сосредоточенного в коллекциях и всесторонне изученного по комплексу хозяйственных и биологических признаков. При этом одинаково ценны староместный и интродуцированный из других регионов материал, и обе категории необходимо изучать и надежно хранить в коллекциях, что является залогом их эффективного использования. Прослеживается историческая специфика в использовании генетического разнообразия для селекции зерновых культур. Начиная с 1973 г., расширяются отечественные и международные связи института. Важным становится сотрудничество в совместной научной работе по селекции мягкой и твердой пшеницы, ячменя. Важную роль сыграли участие института в международном научном сотрудничестве стран-членов СЭВ по решению проблем селекции и семеноводства сельскохозяйственных культур и деятельность Координационного центра СЭВ на базе института. Работа института по мобилизации генофонда зерновых культур тесно связана с деятельностью Национального центра генетических ресурсов растений Украины при Институте растениеводства им. В.Я. Юрьева НААН, таких международных организаций как CIMMYT (Мексика), ICARDA (Турция, Сирия), ФАО, EUCARPIA. Плодотворным было сотрудничество с ВНИИ растениеводства им. Н.И. Вавилова (быв. Ленинград, Россия), научно-исследовательскими институтами и станциями в Бернбурге (бывшая ГДР), Коберцицах (Польша), Загребе (Хорватия), Бари (Италия), Трнаве (Чехия), Краснодаре (бывший СССР), с фирмами Штрубе (ФРГ), Ван дер Хаве (Нидерланды). На протяжении более 45 лет международного сотрудничества привлечены в коллекции и предоставлены для использования около 42 тыс. образцов генофонда зерновых культур. Коллекции пшеницы и ячменя СГИ-НЦНС являются весомой составляющей Национального Генбанка растений Украины и активно использованы в создании новых сортов и развития новых направлений селекции.

Ключевые слова: Селекционно-генетический институт – НЦСС (СГИ), Координационный центр стран-членов Совета Экономической Взаимопомощи (СЭВ), Национальный центр генетических ресурсов растений Украины Института растениеводства им. В.Я. Юрьева НААН (НЦГРРУ), Всесоюзный НИИ растениеводства (ВИР, Россия), генетические ресурсы растений, зерновые культуры, коллекция, селекционный материал, образец, сорт, селекция, генбанк.

© Irina Sergyeyeva
(Kharkiv)

CONTRIBUTION OF THE BREEDING AND GENETICS INSTITUTE – NCSRVS INTO THE CREATION OF THE NATIONAL BANK OF CEREAL CROPS IN UKRAINE

The activity of the Breeding and Genetics Institute - National Center for Seed Researches and Variety Studies (BGI-NCSRVS) NAAS, one of the leading breeding institutions of Ukraine, on introduction and use of cereals genetic diversity of grain crops for breeding is regarded in the historical aspect and analyzed. An overview of the results of this activity proves that the effectiveness of the breeding process depends on the availability of a wide genetic diversity concentrated in collections and comprehensively studied for a complex of economic and biological traits. At the same time, ancient local material as well introduced from other regions are equally valuable and the both categories need to be studied and safely stored in collections what is the key to their effective use. There is a historical specificity in the use of genetic diversity for the cereals breeding. Since 1973, the domestic and international relations of the institute are expanding. Cooperation in joint scientific work on the breeding of bread and durum wheats, barley is important. An important role was played by the Institute's participation in the international scientific cooperation of the member countries of the CMEA on solving problems of breeding and seed production of agricultural crops and the activities of the Coordination Center of the CMEA which based in the Institute. The work of the Institute for mobilizing the cereals gene pool

is closely linked with the activities of the National Center for Plant Genetic Resources of Ukraine at the Plant Production Institute nd. a. V.Ya. Yuryev NAAS, international organizations such as CIMMYT (Mexico), ISARDA (Turkey, Morocco), FAO, EUCARPIA. It was fruitful to cooperate with the Institute for Plant Industry nd. a. N.I. Vavilov (former Leningrad, Russia), research institutes and stations in Bernburg (formerly DDR), Koberbitsy (Poland), Zagreb (Croatia), Bari (Italy), Trnava (Czech Republic), Krasnodar (former USSR), with agricultural firms: Strube (DBR), Van der Have (Netherlands). During over 45 years of international cooperation, about 42 thousand cereals genepool samples were involved and provided for use. Collections of wheat and barley of the BGI–NCSRVS are a significant component of the National Plant Genebank of Ukraine and are actively used in the creation of new varieties and the development of new breeding areas.

Key words: Breeding and Genetics Institute – NCSRVS, Coordination Center of the countries-members of the Council for Mutual Economic Assistance (CMEA), National Center for Plant Genetic Resources of Ukraine of the Plant Production Institute nd. a. V.Ya. Yuryev of NAAS (NCPGRU), All-Union Research Institute of Plant Industry nd. a. N.I. Vavilov (VIR, Russia), plant genetic resources, cereal crops, collection, breeding material, sample, variety, breeding, genebank.

До редакції надійшла 28.07.2017.

УДК 930.24:001.891:631.587(477.72)
<https://doi.org/94.10347/2522-4111.2017.37.1.16>

© *Наталія Коваленко*
(Київ)

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВОЇ ШКОЛИ З УДОСКОНАЛЕННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ І МЕТОДОЛОГІЧНИХ ОСНОВ ЗРОШУВАНОВОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА В УКРАЇНІ

Встановлено основні напрями діяльності вчених-фундаторів наукової школи з удосконалення теоретичних і методологічних основ зрошуваного землеробства України. Визначено, що специфіка її діяльності полягає в органічному поєднанні теоретичного та прикладного аспектів, що проявляється в опрацюванні й систематизації теоретичних знань, впровадженні наукових розробок у виробництво. Неформальним творчим об'єднанням у зрошуваному землеробстві притаманна соціальна зорієнтованість, що визначається специфікою безпосередньо об'єкта досліджень, яким є сільськогосподарські культури, і завданнями, які полягають у розробці ефективних технологій виробництва продукції рослинництва. Оскільки землеробство є прикладною наукою, його розвиток визначається сумою знань, перейнятих і творчо переосмислених із суміжних теоретичних наук, першочергово природознавства. Це зумовлює ще одну специфічну рису діяльності наукової школи у зрошуваному землеробстві – комплексність підходів, застосування здобутків біологічних наук як теоретичної основи для його подальшого розвитку.

Ключові слова: передумови становлення, історичний розвиток, теоретичні та методологічні основи, фундатори, наукова школа, технології вирощування, зрошуване землеробство.

На сучасному етапі розвитку нашої країни спостерігається процес відродження забутих фактів та імен, що, в свою чергу, є встановленням правильної істини. Фундаментальні дослідження нині здійснюють науковці Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН, завдяки яким вдалося відтворити десятки імен вчених різних наукових шкіл, які працювали у галузі сільськогосподарства. Серед них: С.М. Богданов, П.В. Будрін, М.М. Вольф, К.К. Гедройц, О.Т. Калачиков, Г.Г. Махов, В.І. Сазанов, А.Г. Терниченко, С.Ф. Третьяков, Л.Д. Юрчак

та ін. Дослідження з цієї проблеми потребують продовження з метою з'ясування внеску українських вчених-теоретиків і практиків у становлення та розвиток теоретичних і методологічних основ землеробства у різних ґрунтово-кліматичних умовах України.

Проблема ефективності функціонування наукових шкіл є однією з найбільш дискусійних щодо розвитку науки, існування якої, насамперед, зумовлюється багатогранністю зазначених понять. Окремі аспекти вищенаведеної проблеми знайшли своє відображення у наукових працях С.Р. Микулінського, В.І. Онопрієнка, В.М. Ткаченка, Ю.О. Храмова, М.Г. Ярошев-

ського та інших дослідників. За їхніми висновками наукова школа – це не просто колектив дослідників з науковим лідером (учитель і учні або лабораторія та відділ на чолі з керівником), а творча співдружність вчених різних поколінь, що об'єднані єдністю принципів підходу до вирішення тієї чи іншої проблеми, стилем роботи і мислення, оригінальністю ідей та методів реалізації своєї наукової програми, що одержала значні результати і здобула авторитет та суспільне визнання у відповідній галузі знань [12, с. 3].

Розвиток вітчизняної науки ґрунтується на нагромадженні та синтезі системи наукових знань, забезпеченні сприятливих умов для подальшої наукової творчості вчених, здатних виконувати ефективну пошукову діяльність [15, с. 7]. У системі науки продукування наукових знань здійснюється завдяки діяльності дослідницьких груп, які укорінені називати науковими школами, центрами, колективами. У їх розвитку чітко визначено генезис основних наукових теорій та концепцій, традиції наукової творчості, спадкоємність поколінь [6, с. 157]. Іншими словами, наукова школа з удосконалення теоретичних і методологічних основ зрошувального землеробства – це колектив дослідників-одномисльців, висока форма колективної взаємодії у процесі наукового пошуку знань у землеробстві в умовах зрошення.

Ефективна наукова школа з удосконалення наукових основ зрошувального землеробства повинна охоплювати щонайменше 3–4 покоління вчених, що визначає тривалість її існування – не менше 80–100 років та кількість представників – не менше 25–30 [3, с. 264]. Дослідницькі колективи, що характеризуються меншим генераційним періодом (1–2 покоління) та кількістю представників (15–25), розглядаються як наукові центри.

Специфіка діяльності наукової школи зрошувального землеробства полягає в органічному поєднанні його теоретичного та прикладного аспектів, що проявляється у опрацюванні та систематизації теоретичних знань, впровадженні наукових розробок у виробництво [7, с. 436]. Неформальним творчим об'єднанням у зрошувальному землеробстві притаманна соціальна зорієнтованість, що визначається специфікою безпосередньо об'єкта досліджень, яким є сільськогосподарські культури, і завданнями, які полягають у розробці ефективних технологій виробництва продукції рослинництва [3, с. 265]. Оскільки землеробство є прикладною наукою, його розвиток ви-

значається сумою знань, перейнятих і творчо переосмислених із суміжних теоретичних наук, першочергово природознавства. Це зумовлює ще одну специфічну рису діяльності наукової школи у зрошувальному землеробстві – комплексність підходів, застосування здобутків біологічних наук як теоретичної основи для його подальшого розвитку.

Ґрунтуючись на системному підході, виділено низку вимог, які повинна задовольняти ефективна наукова школа у зрошувальному землеробстві: цілісність, що забезпечується органічною інтеграцією наукових пошуків окремих вчених і генерацій, об'єднаних загальною програмою та стилем дослідницької роботи; структурованість та ієрархічність, що зумовлюються підпорядкованістю та особливостями внутрішньої структури наукової школи, сформованої під егідою вченого-лідера; багатофункціональність, що полягає у виконанні когнітивної, навчальної, аксіологічної, інформативної, дослідницької, соціокультурної та інших функцій; варіативність, що пояснюється можливістю існування наукових шкіл різних типів [7, с. 436]. Не менш важливими є динамічність розвитку, що пов'язана з виникненням нових шкіл на місці старих, безперервним пошуком та синтезом нових знань на основі уточнення методик і підходів, постановки адекватних завдань; запровадженням нових категорій та понять, які ґрунтовніше відображають природу явищ дослідження і сприяють прогнозуванню їх розвитку; відкритість, що позначається, з одного боку, надходженням нових ідей, залученням нових дослідницьких одиниць, з іншого – задоволенням запитів суспільства щодо кінцевого результату діяльності школи – наукової та наукоємної продукції.

Обов'язковими критеріями наукової школи є самоорганізованість та самодостатність, що полягає у здатності самостійно підтримувати або вдосконалювати рівень своєї організації при зміні внутрішніх або зовнішніх умов існування, функціонувати задля підвищення стійкості, збереження цілісності; цілеспрямованість, що забезпечується підпорядкованістю діяльності чітко визначеній дослідницькій програмі, безперервним розвитком визначених наукових напрямів кількома поколіннями вчених; результативність, яка визначається рівнем отриманої наукової продукції; здатність до самопрезентації, що здійснюється через популяризацію своїх здобутків (публікації, семінари, конференції тощо) [3, с. 265].

Передумовами становлення наукової школи з удосконалення теоретичних і методологічних

основ зрошуваного землеробства є нагромадження та впорядкування теоретичних знань, наявність повноцінної дослідницької програми на перспективу, що стало можливим лише із організацією мережі галузевих інститутів. Основними осередками їх створення стали кафедри вищих навчальних закладів та лабораторії науково-дослідних установ, які відіграли роль провідних підрозділів нагромадження, примноження і розповсюдження фундаментального та прикладного знання.

Визнану в Україні та за її межами наукову школу з удосконалення теоретичних і методологічних основ зрошуваного землеробства в сухому Південному Степу України засновано 1874 р. професором І.О. Стебутом у Херсонському земському сільськогосподарському училищі (на сьогодні Херсонський державний аграрний університет) [1, с. 3]. Ним започатковано системні дослідження наукових основ зрошуваного землеробства у сухому Південному Степу України. Спадкоємцем традицій наукової школи О.О. Ізмаїльським на основі комплексних експериментальних досліджень встановлено агрохімічні основи чергування сільськогосподарських культур, науково обґрунтовану глибину оранки та вологість ґрунту в сівозмінах зрошуваного землеробства [5, с. 8]. Вчений опублікував понад 30 наукових праць, які присвячені вирішенню однієї з основних проблем зрошуваного землеробства – нагромадженню й збереженню вологи у степових ґрунтах та встановленню науково обґрунтованої боротьби із посухою та неврожаями [4, с. 22]. Серед них потрібно відмітити фундаментальні за своїм науковим і практичним значенням праці: «Как высохла наша степь» (1893 р.) та «Влажность почвы и почвенная вода в связи с рельефом местности и культурным состоянием поверхности почвы» (1894 р.).

Послідовниками традицій наукової школи були професори А.Г. Анастасов, М.П. Кудінов, П.І. Підгорний, К.І. Тархов, О.К. Шиман, які запропонували пріоритетну розробку та вдосконалення наукових основ степового землеробства [5, с. 9]. П.І. Підгорний – основоположник штучного зрошення сільськогосподарських культур, М.П. Кудінов – опублікував підручник «Основы сухого земледелия» (1923), О.К. Шиман – «Сухое земледелие на юге Украины» (1926). Дослідження теоретичних і практичних основ зрошуваного землеробства сухого Південного Степу України продовжено найближчими учнями професора П.І. Підгорного – професорами С.М. Курдесом, С.Д. Лисогоровим [1, с. 4].

Найближчий його учень професор С.Д. Лисогоров розширив і поглибив теоретичні знання про закони землеробства, разом зі своїми учнями та послідовниками він здійснив суттєвий внесок у встановлення чинників і опрацювання наукових та методологічних основ ефективних заходів агротехніки – обробітку ґрунту та удобрення у сівозмінах в умовах зрошення. Його традиції продовжили професори: В.Ф. Ківер, А.О. Лимар, В.С. Сніговий, В.О. Ушкаренко, М.І. Федорчук та ін. [5, с. 12]. Професор С.Д. Лисогоров є автором підручників «Орошаемое земледелие» (1959, 1965, 1971, 1981, 1995) та «Мелиоративное земледелие» (1966, 1972), значної кількості наукових статей з проблем зрошуваного землеробства.

Послідовником традицій професора С.Д. Лисогорова – академіком НААН В.О. Ушкаренком вперше теоретично обґрунтовано агротехнічні умови інтенсивного використання зрошуваних ґрунтів, розроблено технологію нульового обробітку ґрунту при вирощуванні проміжних посівів кормових культур у зрошуваних сівозмінах сухого Південного Степу України, завдяки чому значно підвищено коефіцієнт використання ріллі [3, с. 267]. Вчений підготував 10 докторів та 52 кандидатів наук, які обґрунтували нові методичні підходи до теоретичного аналізу і наукового знання про зрошуване землеробство. Зокрема, О.В. Харченко вперше розробив теоретичні та методологічні основи програмування високих врожаїв сільськогосподарських культур у сівозмінах зрошуваного землеробства; Л.О. Бабич встановив науково-практичні аспекти обробітку ґрунту і удобрення у посівах провідних зернових культур у зрошуваних сівозмінах; Є.О. Чернишова розробила ефективні технології вирощування круп'яних культур у проміжних посівах в умовах зрошення; А.С. Сухотін науково обґрунтував ефективні технології вирощування льону олійного у зрошуваних сівозмінах.

Другим учнем професора С.Д. Лисогорова – професором А.О. Лимарем вперше розроблено та обґрунтовано теоретичні та методологічні основи технологій вирощування цукрових буряків, сої та інших основних і проміжних культур в інтенсивних зрошуваних сівозмінах сухого Південного Степу України [11, с. 52]. Опрацьовано агроекологічні методи зниження засміченості посівів та шляхи раціонального використання ґрунтово-кліматичних умов і матеріально-технічних засобів у зрошуваному землеробстві; розроблено ґрунтозахисні, енергозберігаючі заходи з відтворення родючості

грунту, а також методи управління технологічними процесами.

Академік НААН В.О. Ушкаренко та його учні, серед яких професори: П.Н. Лазер, І.В. Шевченко; кандидати наук: О.В. Аверчев, В.В. Бабанін, О.Г. Берднікова, Н.І. Драчева, С.О. Лавренко, М.В. Минкін, О.Л. Рудік, О.В. Свиридов, О.І. Сидоренко, О.В. Сидякіна, О.В. Сілецька, А.В. Шепель [5, с. 143–147] розробили теоретичні та практичні основи удосконалення вирощування сільськогосподарських культур після кращих попередників у інтенсивних сівозмінах зрошуваного землеробства з незадовільним меліоративним станом сухого Південного Степу України.

Ними видано понад 700 наукових праць, серед яких підручники «Зрошуване землеробство» (1981, 1994, 1995); «Зрошуване землеробство (на мові Дарі)» (1986); «Практикум по зрошуваному землеробству» (1969, 1979, 1985); «Пам'ятка з інтенсивної технології вирощування основних сільськогосподарських культур в умовах півдня України» (1985) [4, с. 24]. Заслужують на увагу «Рекомендації з ведення землеробства на зрошуваних землях з незадовільним меліоративним станом» (2001); «Резерви зрошуваного землеробства» (1984); «Землеробство та рослинництво на зрошуваних землях» (2001); «Наукове забезпечення стратегії розвитку меліорації і зрошуваного землеробства в Південному регіоні України» (2004); «Сівозміни, рекомендовані для впровадження в господарствах Південного регіону України» (2004); «Вибір оптимального попередника під чину посіву при зрошенні в умовах півдня України» (2005); «Вплив попередників на урожайність озимої пшениці» (2005) та ін.

На сучасному етапі наукова школа з удосконалення теоретичних і методологічних основ зрошуваного землеробства в Херсонському державному аграрному університеті спрямовує свою діяльність за такими напрямками: 1) удосконалення теоретичних та методологічних основ планування експериментів із сівозмінами з використанням багатofакторного аналізу; 2) розроблення теоретичних та практичних основ агротехніки вирощування 2–3 врожаїв у рік зернових та технічних культур у зрошуваних сівозмінах; 3) удосконалення методології технологій вирощування сільськогосподарських культур у зрошуваних сівозмінах з основними та проміжними посівами.

Здобутки наукової школи з удосконалення теоретичних і методологічних основ зрошуваного землеробства примножено у 1889 р. на

Херсонському дослідному полі (нині Інститут зрошуваного землеробства НААН). Встановлення ефективності чорного та зайнятих парів у трипільних сівозмінах здійснювали професори О.О. Ізмаїльський, К.І. Тархов. Професорами С.П. Кулжинським, С.Д. Лисогоровим визначено науково обґрунтоване чергування сільськогосподарських культур у багатопільних сівозмінах. Вченими вперше у дворазовому повторенні виконано дослідження системи обробітку ґрунту, удобрення у сівозмінах зрошуваного землеробства [13, арк. 33–125; 14, арк. 37–52]; започатковано впровадження інтенсивних сівозмін для забезпечення ефективного використання зрошуваних і неполивних земель сухого Південного Степу України [10, с. 109].

Учнем професора С.Д. Лисогорова – професором О.О. Собком вперше здійснено аналіз наукових і практичних аспектів продуктивності озимої пшениці у Степу України у неполивних умовах та охарактеризовано чинники, що обмежують рівень її урожайності; визначено параметри раціонального насичення зрошуваних сівозмін озимою пшеницею і здійснено агротехнічне оцінювання її попередників [8, с. 89]. Ним розроблено оптимальні режими зрошення для особливостей водоспоживання озимої пшениці; встановлено дію різних режимів зрошення та агротехнічних заходів на ріст, формування листового апарату і продуктивність фотосинтезу [9, с. 29]. Він вперше здійснив районування періодів посіву озимої пшениці в умовах зрошення для Південного і Центрального Степу України.

Спадкоємцем традицій наукової школи був професор І.І. Андрусенко, який опрацював наукові та методологічні основи удосконалення структури посівних площ та сівозмін у залежності від спеціалізації господарств і концентрації поливних земель; розробив польові сівозміни для поливних земель сухого Південного Степу України, які забезпечують раціональне використання ріллі, поливної води і ґрунтово-кліматичних ресурсів. встановлення наукового і практичного обґрунтування проміжних посівів як чинників підвищення продуктивності поливних земель [2, с. 182–183]. Ним приділено значну увагу обґрунтуванню вирощування зернових і кормових культур та кращих попередників у спеціалізованих польових сівозмінах для умов зрошення, шляхи підвищення їх економічної ефективності.

Виділено основні складові творчих здобутків послідовників наукової школи – члена-ко-

респондента НААН В.С. Снігового та його учня професора М. П. Малярчука, що полягали у агроекологічному обґрунтуванні основного обробітку ґрунту в сівозмінах на меліорованих землях Південного Степу України [1, с. 6]. Найбільшим досягненням вчених є розробка на основі системного аналізу теоретичних і методологічних аспектів досягнення стабільності функціонування агрофітоценозів за диференційованою та безполицевого способів основного обробітку ґрунту, підготовлено нормативну базу для комп'ютерної програми «Ґрунтозахисна система землеробства для посушливої зони Південного Степу України».

Професор М.П. Малярчук, внаслідок тривалого застосування різних способів основного обробітку, вперше розробив системи, які забезпечили зростання коефіцієнта енергетичної ефективності технологій вирощування сільськогосподарських культур у сівозмінах на зрошенні та схилових землях [2, с. 144]. Ним опубліковано рекомендації: «Сівозміни на зрошуваних землях» (1999), «Рекомендації по веденню землеробства на зрошуваних землях з незадовільним меліоративним станом» (2003), «Горох – цінна зернобобова культура та відмінний попередник» (2003).

Наукова школа отримала визнання завдяки встановленню концепції розвитку землеробства, зернового господарства і водних меліорацій, стабілізації та відродження зрошення у сухому Південному Степу України; раціональної структури посівних площ і сівозмін для агроформувань різної спеціалізації у зрошуваних умовах України; впровадженню енергозберігаючих, ґрунтозахисних способів основного

обробітку ґрунту. Вченими підготовлено понад 80 кандидатів і докторів наук [2, с. 184].

На сьогодні наукова школа з удосконалення теоретичних та методологічних основ зрошуваного землеробства сухого Південного Степу України в Інституті зрошуваного землеробства НААН вирішує наступні завдання: 1) розробка новітніх, адаптованих до посушливих умов систем землеробства і сівозмін, що забезпечують екологічно обґрунтоване природокористування, збереження родючості ґрунтів та оздоровлення навколишнього середовища на зрошуваних і неполивних землях; 2) встановлення наукових і методологічних основ екологічно безпечних систем зрошуваного землеробства в різних ґрунтово-кліматичних умовах України; 3) відпрацювання новітніх технологій вирощування сільськогосподарських культур у конкурентоздатних, адаптованих до умов південного регіону і зрошення сівозмінах сухого Південного Степу України.

Отже, історичний аналіз підтверджує, що здобутки визнані в Україні та за її межами наукової школи з удосконалення теоретичних і методологічних основ зрошуваного землеробства сухого Південного Степу України, заснованої І.О. Стебутом, О.О. Ізмаїльським в Херсонському державному аграрному університеті та Інституті зрошуваного землеробства НААН, є яскравим взірцем ефективної наукової організації ведення дослідного процесу землеробського спрямування. Вагомий багаторічний досвід і глибокі знання продовжувачів наукової школи з удосконалення аграрних технологій у зрошуваному землеробстві мають велике значення та актуальність для сьогодення і майбутнього вітчизняного сільського господарства в нашій державі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вожегова Р.А. Історичний шлях розвитку Інституту зрошуваного землеробства НААН України. Зрошуване землеробство. Херсон: Грінь Д.С. – 2014. – Вип. 62. – С. 3–8.
2. Вожегова Р.А., Нетіс І.Т., Клубук В.В. Інститут зрошуваного землеробства – 125 років. Херсон : Грінь Д.С., 2014. – 290 с.
3. Коваленко Н.П. Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.) : монографія. За наук. ред. В.А. Вергунова. – Київ : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 490 с.
4. Морозов О.В., Лавренко С.О. Наукова школа «зрошуваного землеробства». Матеріали Міжнар. наук. конференції «Напрями розвитку сучасних систем землеробства». 2013. Херсон : ВЦ «Колос». – С. 22–24.
5. Наукова школа академіка НААН України Ушкаренка Віктора Олександровича. Уклад.: В.В. Базалій, В.В. Морозов, М. І. Федорчук. Херсон : Грінь Д. С., 2013. – 224 с.
6. Оноприенко В.И. Наукоеведение : поиск системных идей. – Киев : ГП «Информационно-аналитическое агентство», 2008. – 288 с.
7. Оноприенко В.І., Ткаченко В.М. Історія української науки : курс лекцій. – Київ, 2010. – 652 с.
8. Патон Б.Є., Супіханов Б.К., Саблук П.Т. Через роки і відстані. – Київ : Аграрна наука, 2008. – 456 с.
9. Сівозміни – основа інтенсифікації землеробства. За ред. О.О. Собка. – Київ : Урожай, 1985. – 296 с.

10. Скрипник П.С. Сесія Всесоюзної Ордену Леніна академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна з питань зрошувального землеробства. Вісник сільськогосподарської науки. 1964. №12. – С. 108–110.
11. Ушкаренко В.А., Мартынова Т.Д. Херсонский государственный аграрный университет: исторический очерк. Херсон, 1999. – 179 с.
12. Храмов Ю.А. История формирования и развития физических школ на Украине. Киев: Феникс, 1991. – 216 с.
13. ЦДАВО України. – Ф. Р–27. – Оп. 22. – Спр. 130. – 132 арк.
14. ЦДАВО України. – Ф. Р–27. – Оп. 22. – Спр. 513. – 57 арк.
15. Школы в науке. Под ред. С.Р. Микулинского, М.Г. Ярошевского. – Москва : Наука, 1977. – 523 с.

REFERENCES

1. Vozhehova R.A. Istorychnyy shlyakh rozvytku Instytutu zroshuvanoho zemlerobstva NAAN Ukrayiny. Zroshuvane zemlerobstvo. – Kherson: Hrin' D.S. 2014. vyp. 62. – S. 3–8.
2. Vozhehova R.A., Netis I.T., Klubuk V.V. Instytut zroshuvanoho zemlerobstva – 125 rokiv. – Kherson : Hrin' D.S., 2014. – 290 s.
3. Kovalenko N.P. Stanovlennya ta rozvytok naukovo-orhanizatsiynykh osnov zastosuvannya vitchyznyanykh sivozmin u systemakh zemlerobstva (druha polovyna XIX – pochatok XXI st.) : monohrafiya. Za nauk. red. V.A. Verhunova. – Kyyyiv : TOV «Nilan-LTD», 2014. – 490 s.
4. Morozov O.V., Lavrenko S.O. Naukova shkola «zroshuvanoho zemlerobstva». Materialy Mizhnar. nauk. konferentsiyi «Napryamy rozvytku suchasnykh system zemlerobstva». 2013. – Kherson : VTs «Kolos». – S. 22–24.
5. Naukova shkola akademika NAAN Ukrayiny Ushkarenka Viktora Oleksandrovycha. Uklad. : V.V. Bazaliy, V.V. Morozov, M.I. Fedorchuk. – Kherson : Hrin' D.S., 2013. – 224 s.
6. Onopryenko V.Y. Naukovedenye : poysk systemnykh ydey. – Kyev : HP «Ynformatsyonno-analytycheskoe ahentstvo», 2008. – 288 s.
7. Onopriyenko V.I., Tkachenko V.M. Istoriya ukraiyins'koyi nauky : kurs lektsiy. – Kyyyiv, 2010. – 652 s.
8. Paton B. Ye., Supikhanov B.K., Sabluk P.T. Cherez roky i vidstani. – Kyyyiv : Ahrarna nauka, 2008. – 456 s.
9. Sivozminy – osnova intensyfikatsiyi zemlerobstva. Za red. O.O. Sobka. – Kyyyiv : Urozhay, 1985. – 296 s.
10. Skrypnyk P.S. Sesiya Vsesoyuznoyi Ordena Lenina akademiyi sil's'kohospodars'kykh nauk im. V.I. Lenina z pytan' zroshuvanoho zemlerobstva. Visnyk sil's'kohospodars'koyi nauky. 1964. №12. – S. 108–110.
11. Ushkarenko V.A., Martynova T.D. Khersonskyy hosudarstvennyy ahrarnyy unyversytet: ystorycheskyy ocherk. – Kherson, 1999. – 179 s.
12. Khramov Yu.A. Ystoryya formyrovannya y razvytyya fyzycheskykh shkol na Ukrayne. – Kyev : Fenyks, 1991. – 216 s.
13. TsDAVO Ukrayiny. – F. R–27. – Op. 22. – Spr. 130. – 132 ark.
14. TsDAVO Ukrayiny. – F. R–27. – Op. 22. – Spr. 513. – 57 ark.
15. Shkoly v nauke. Pod red. S.R. Mykulynskoho, M.H. Yaroshevskoho. – Moskva : Nauka, 1977. – 523 s.

© *Наталія Коваленко*
(Київ)

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАУЧНОЙ ШКОЛЫ ПО УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ОСНОВ ОРОШАЕМОГО ЗЕМЛЕДЕЛИЯ В УКРАИНЕ

Установлены основные направления деятельности ученых-основателей научной школы по усовершенствованию теоретических и методологических основ орошаемого земледелия в Украине. Определено, что специфика ее деятельности заключается в органическом сочетании теоретического и прикладного аспектов, которые проявляются в разработке и систематизации теоретических знаний, внедрении научных работ в производство. Неформальным творческим объединением в орошаемом земледелии присущая социальная ориентация, что определяется спецификой непосредственно объекта исследований, которым являются сельскохозяйственные культуры, и заданиями, которые заключаются в разработке эффективных технологий производства продукции растениеводства. Поскольку земледелие является прикладной наукой, его развитие определяется суммой знаний, усвоенных и творчески переосмысленных со смежных теоретических наук, первоочередно природоведения. Это предопределяет еще одну специфическую черту деятельности научной школы в орошаемом земледелии – комплексность подходов, приме-

нення досяжених біологічних наук як теоретическої основи для их дальнєшого розвитку.

Ключевые слова: предпосылки становления, историческое развитие, теоретические и методологические основы, основатели, научная школа, технологии выращивания, орошаемое земледелие.

© *Nataliia Kovalenko*
(Kyiv)

PRIORITY DIRECTIONS OF ACTIVITY OF SCIENTIFIC SCHOOL ARE FROM IMPROVEMENT OF THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF IRRIGABLE AGRICULTURE IN UKRAINE

A problem of functioning of scientific schools is one of most debatable in relation to development of science, existence of that, first of all, is predetermined by many-sided nature of the marked concepts. After the conclusions of many scientists scientific school – it not simply the collective of researchers with a scientific leader (a teacher and students or laboratory and department are at the head with a leader), but creative concord of scientists of different generations that is incorporated by unity of principles of going near the decision of that or other problem, style of work and thinking, originality of ideas and methods of realization of the scientific program that got considerable results and conquered authority and public confession in the certain form of knowledge.

Development of home science about irrigable agriculture is base on piling up and synthesis of the system of scientific knowledge, providing of favorable terms for further scientific work of scientists able to extend effective searching activity. In the system of science about irrigable agriculture of production of scientific knowledge comes true due to activity of research groups, that deep-rooted to name scientific schools, centers, collectives. Genesis of basic scientific theories and conceptions, traditions of scientific work, succession of generations, is clearly certain in their development. In other words, scientific school in irrigable agriculture is a collective of like-minded researchers-persons, high form of collective co-operation in the process of scientific search of knowledge in irrigable agriculture.

Key words: becoming pre-conditions, historical development, theoretical and methodological bases, founders, scientific school, technologies of growing, irrigable agriculture.

До редакції надійшла 10.10.2017.

УДК 629.331(477)»20»

<https://doi.org/94.10347/2522-4111.2017.37.1.17>

© *Наталія Бей*
(Київ)

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВИРОБНИЦТВА ЛЕГКОВИХ АВТОМОБІЛІВ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Встановлено, що в сучасних політико-економічних умовах в Україні, вирішення проблеми активізації економіки за рахунок розвитку вітчизняного виробництва легкових автомобілів шляхом використання новітніх технологій, впровадження інноваційних процесів, залучення інвестицій та за допомогою виваженої державної промислової політики, направленої на стабілізацію промислового сектору, є актуальним. Тому виявлення впливу чинників на розвиток автомобілебудування, як однієї із стратегічних галузей промисловості, набуває важливого значення.

З'ясовано стратегію та перспективи розвитку виробництва легкових автомобілів в Україні: визначено заходи державної політики, які повинні бути реалізовані для розвитку їх національного виробництва; визначено обсяг виробництва автомобілів на довгостроковий період, очікувану кількість робочих місць в автомобілебудуванні за умови державної підтримки автомобільної галузі.

Ключові слова: перспективи розвитку, автомобілебудування, легкові автомобілі, новітні технології, інвестиції, державна політика.

Провідну роль у забезпеченні стабільного соціально-економічного розвитку України відіграє промисловість. Надзвичайно важливо виокремити пріоритетні галузі промисловості, на основі яких можна було б відновити та

стабілізувати економічні процеси і створити сприятливі умови на майбутнє. Враховуючи той факт, що у більшості промислово розвинених країнах світу автомобілебудування відіграє важливу роль для соціально-економічного

розвитку, а в деяких країнах ця галузь є стратегічною, в Україні автомобілебудування знаходиться в складному становищі [5, с. 31]. На сьогодні, беручи до уваги інтенсивність розвитку світового автомобільного виробництва та індустрії, розширення ринку, одним з пріоритетних напрямів для нашої країни є розвиток автомобілебудування.

На сьогодні вітчизняне автомобілебудування не здатне виготовляти продукцію, яка може конкурувати із західними виробниками. Конкурентоздатність вітчизняних автомобілів визначається їх низькою ціною і недорогим обслуговуванням [3, с. 23]. Частка автомобілів вітчизняного виробництва зменшується з року в рік, кошти від реалізації автомобілів в Україні інвестуються в закордонні виробництва, а вітчизняна галузь автомобілебудування не отримує необхідних інвестицій у розвиток у зв'язку з відсутністю захисту державою вітчизняного виробника. Без розроблення та реалізації стратегії розвитку виробництва легкових автомобілів на довгостроковий період в Україні автомобілебудування перестане існувати як галузь.

Дослідженню стратегії та перспектив розвитку виробництва легкових автомобілів в Україні, впливу автомобільної галузі на економіку України, визначенню основних її напрямів, оптимізації виробництва автомобілебудівних підприємств із застосуванням сучасних технологій, аналізу особливостей правового регулювання конкурентоздатності автомобілебудівних підприємств в Україні, оцінці рівня їх конкурентоздатності присвячено праці С.В. Гаценка, В.А. Кищуна, О.Г. Кривоконя, А.В. Омельченка, А.В. Перетятка, Ю.Ф. Холодного, О.В. Юринця [1–7] та ін. Однак проблемам та перспективам розвитку вітчизняного виробництва легкових автомобілів в умовах світової кризи приділено недостатньо уваги.

Ємність українського автомобільного ринку неодноразово оцінювалася вітчизняними і зарубіжними спеціалістами. Так, ще у 1992 р. фахівці об'єднання «АвтоЗАЗ» разом із відповідними службами Міністерства машинної промисловості України досліджували кон'юнктуру внутрішнього і зовнішнього ринків. Результати цих досліджень знайшли відображення у державній програмі розвитку автомобілебудування України, яку Кабінет Міністрів затвердив постановою № 723 від 15 вересня 1993 р. За цією програмою щорічна потреба країни в легкових автомобілях до кінця століття оцінювалася у 1,25 млн. одиниць і більше [2, с. 138]. Водночас, зі зростанням власного виробництва, пе-

редбачався імпорт автомобілів, а на довгострокову перспективу планувалося виготовляти 1,2 млн. автомобілів у 2005 р. та 1,5 млн. автомобілів у 2010 р.

Збільшення продажів автомобілів у 2007 р., який тривав ще до середини 2008 р., автомобільні виробники та посередники на ринку оцінювали як процес довготривалої перспективи, проте жоден із суб'єктів ринку не міг передбачити майбутнього різкого спаду у продажах. Бізнес-плани компанії виявились неправдивими, а фінансові результати діяльності з прибуткових перейшли у збиткові через падіння платоспроможності споживачів [7, с. 100]. Маркетингова комунікаційна політика більшості іноземних автовиробників полягала у позиціонуванні економічно стабільних корпорацій, що не завжди відповідало реальному стану виробничих потужностей або фінансових спроможностей. Кризі передували процеси злиття та поглинання великих транснаціональних корпорацій автомобілебудівної галузі, що забезпечувало успішне позиціонування продукції цих виробників в усіх класах автомобілів.

Ринкові умови передусім відобразились на роботі автомобілебудівних підприємств. Автомобілебудівна галузь України має специфічний характер через неефективне використання наявних ресурсів. Першочерговою причиною їх неефективного використання є застарілі технології та обладнання для виготовлення автомобілів [6, с. 99]. Галузь, яку у розвинених країнах зараховують до стратегічно важливих, в Україні значною мірою залежить від кулуарних політичних рішень, що можна включити до бар'єрів входу у галузь для іноземних інвесторів.

У 2008 р. Україна посідала друге місце за розміром автомобільного ринку у Східній Європі, у 2011 р. це місце посіла Польща. Наша країна стала рекордсменом у Європі за величиною спаду обсягів продажів у результаті впливу економічної кризи в Україні 2009 р. У порівнянні з 2008 р. відбулося зниження ринку нових автомобілів на 74% [5, с. 32]. Саме через мінливість зовнішнього та внутрішнього середовища, вітчизняний автомобільний ринок демонструє нестабільність, хоча на сьогоднішній день відбувається поступове його покращання. Серед важливих чинників, що негативно впливають на ринок можна визначити наступні: загальне падіння прибутків населення; девальвація національної валюти; зменшення обсягів автомобільного кредитування та інших фінансових продуктів через високу відсоткову ставку та зменшення термінів з автомобільного

кредитування; відсутність ефективної державної політики вітчизняних автовиробників та фінансових установ, що здійснюють автомобільне кредитування.

Аналіз динаміки обсягів продажу легкових автомобілів на ринках України упродовж 2005–2012 рр. відображає значний вплив проявів кризових явищ, що прямопропорційно відображаються на показниках обсягів продажу. У 2013 р. український ринок легкових автомобілів пережив низку потрясінь, пов'язаних з податковими ініціативами з боку держави. На початку 2013 р. Міжвідомча комісія з міжнародної торгівлі ухвалила рішення про запровадження спеціального мита до імпорту іномарок в Україну у розмірі 6,46% на автомобілі з об'ємом двигуна більше як 1 000 куб. см, але не більше як 1 500 куб. см, і 12,95% на автомобілі з об'ємом двигуна більше як 1 500 куб. см, але не більше як 2 200 куб. см [5, с. 33]. Іншими важливими документами були: Закон України № 421-VII «Про утилізацію знятих з експлуатації транспортних засобів» від 4 липня 2013 р. та Закон України №422-VII «Про внесення змін до Податкового кодексу щодо оплати екологічного податку за утилізацію знятих з експлуатації транспортних засобів» від 4 липня 2013 р. Ними передбачено впровадження екологічного податку за утилізацію знятих з експлуатації транспортних засобів. Згідно з вищезазначеними документами встановлюються коефіцієнти і ставки, які розраховуються відповідно до обсягу двигуна автомобіля. Вищезазначені заходи з боку держави спрямовані на захист вітчизняних та стимулювання основних автовиробників України. Запроваджені кроки істотно вплинули на ситуацію, що склалася на ринку легкових автомобілів.

Отже, сучасний ринок легкових автомобілів дуже вразливий до зовнішніх та внутрішніх чинників. Позитивні тенденції зазначеного сегменту вітчизняного ринку прямопропорційно залежать від державної політики цього напрямку, особистих доходів населення та доступності фінансово-кредитних ресурсів. Оскільки на теперішній час спостерігається значний спад економіки України, що відбивається на прибутках населення, ринок легкових автомобілів знаходиться у незадовільному стані.

В Україні потрібно реалізовувати належним чином потенціал міжнародної науково-технічної співпраці, в тому числі шляхом створення корпорацій з автомобільними гігантами світу [4, с. 72]. Сучасна автомобільна індустрія характеризується створенням масштабних автомобільних корпорацій з метою реалізації загальних

високотехнологічних проектів, вдосконалення системи постачання, прискореного випуску нових моделей. За прогнозами експертів, до 2020 р. у світі може залишитися близько 10 корпорацій, які володітимуть всіма автомобільними брендами. Розвиток автомобілебудування потребує об'єднання науково-технічних потенціалів різних компаній. Прикладом є укладення в 2009 р. автомобільною групою Hyundai-Kia довгострокової угоди з корпорацією Microsoft на розроблення навігаційних і мультимедійних систем, вбудованих мобільних комп'ютерів.

Вітчизняна автомобільна промисловість повинна зосереджувати фінансові та інтелектуальні ресурси на провідних напрямках науково-технічного прогресу, зокрема, на інноваціях останніх років: створенні гібридних автомобілів і електромобілів, розробці інтегрованих стартер-генераторів, автоматичних коробок передач, активних підвісок, приладів нічного бачення, електронних систем керування, пристроїв для автоматичної підтримки швидкості руху, полімерних композитних матеріалів, впровадженні комп'ютерного моделювання автомобілів та ін. [3, с. 24]. Співпраця з провідними компаніями за цими напрямками, патентування успішних результатів зазначених напрацювань за кордоном значно підсилило б позиції вітчизняного автомобілебудування. Виробництво автомобілів на основі передових технологій і оновлення основних фондів за рахунок іноземних інвестицій може стати могутнім важелем інноваційного розвитку галузі. Основною умовою отримання інвестицій і технологій є стабільність державного підходу до вирішення проблем галузі.

Технологічний розвиток виробництва легкових автомобілів в Україні повинен здійснюватись, основним чином, за рахунок залучення сучасних технологій провідних світових виробників автомобілів, які розміщуватимуть в Україні власне виробництво автомобілів та автомобільних комплектуючих [1, с. 270]. Запровадження в Україні високих екологічних стандартів дасть можливість уникнути виробництва та споживання застарілих моделей автомобілів. Крім того, потрібно тісніше інтегруватися в технологічний розподіл світової автомобільної промисловості, використовуючи наукові напрацювання в таких секторах як матеріалознавство (композитні та конструкційні матеріали), двигунобудування, електротехніка, світлотехніка, акумуляторобудування, електрозварювання тощо.

Сприятли впровадженню новітніх розробок та технологічних рішень повинен Інновацій-

ний науково-технічний центр розвитку автомобілебудування, який тісно співпрацюватиме з провідними національними науково-дослідними установами та автомобільними виробниками [3, с. 27]. Основною функцією Інноваційного науково-технічного центру повинно бути акумулювання та впровадження наукових розробок вітчизняних вчених у виробництво автомобілів.

Враховуючи низьку купівельну спроможність населення, зменшення обсягу кредитування, посилення конкурентної боротьби з боку імпортової продукції, недостатню державну політику з боку держави, проблемами, що пов'язані з ринками збуту, нестабільною економічною та політичною ситуацією, у теперішній час необхідне створення сприятливих умов для споживачів автомобільної продукції, вітчизняних виробників та інвесторів [5, с. 34]. У більшості випадків, задовольнити потреби та створити сприятливий клімат на ринку та у виробництві можливо за рахунок чіткої та послідовної державної політики.

Умови, створені державою, повинні забезпечити збільшення завантаженості існуючих та створення нових потужностей з виробництва легкових автомобілів за рахунок залучення провідних світових автомобільних концернів. Світові автомобільні концерни мають глобальних постачальників автомобільних комплектуючих, які забезпечують потреби їх автоскладальних виробництв в усіх країнах світу. Автомобілебудівні компанії сприятимуть максимальній адаптації існуючої в Україні системи підготовки кадрів під сучасні потреби промисловості, зокрема, шляхом реалізації спільних навчальних програм, тренінгів та ін.

Перспективи виробництва легкових автомобілів та розширення ринку, як внутрішнього так і зовнішнього, на перспективу достатньо опти-

містичні. Значний вплив економічної кризи на провідні підприємства вітчизняного легкового автомобілебудування призвів до зниження обсягів виробництва та реалізації автомобілів. Враховуючи майже повну відсутність державної підтримки, автовиробники були приречені на виживання та змушені самостійно протистояти викликам фінансово-економічної кризи.

Отже, підвищення ефективності функціонування та розвитку автомобільної галузі можливе за умови здійснення модернізації існуючих та створення нових виробничих комплексів із застосуванням сучасних екологічно безпечних та енергозберігаючих технологій і новітнього обладнання, створення власної вітчизняної моделі автотранспортного засобу, покращання якості продукції, збільшення обсягів виробництва, створення конкурентоздатної галузі автомобілебудування через підвищення рівня локалізації виробництва, забезпечення внутрішнього ринку та збільшення експортного потенціалу шляхом випуску якісної сучасної продукції, покращання соціально-економічних умов праці виробників автомобілів, підвищення рівня кваліфікації працівників та створення сучасних наукових центрів з підготовки майбутніх спеціалістів.

У подальших дослідженнях перспективним є розроблення стратегічних шляхів підвищення конкурентоспроможності продукції автомобілебудівних підприємств зміною їх товарної, цінової та рекламної політики. Орієнтуючись на цільову аудиторію кожного виду продукції автомобілебудівних підприємств, необхідно дослідити алгоритм поведінки кінцевих споживачів у процесі здійснення купівлі. Такий аналіз сприятиме визначенню найвагоміших чинників, що забезпечують конкурентоспроможність продукції та шляхи її підвищення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гаценко С.В. Шляхи підвищення ефективності промислового виробництва в умовах світової фінансової кризи. Труды Одесского политехнического университета. 2009. – № 2. – С. 268–272.
2. Кищун В.А. Виробництво легкових автомобілів: світові та вітчизняні тенденції. Луцький національний технічний університет: зб. наук. праць. 2003. №13. С. 137–145.
3. Кривоконь О.Г., Бондаренко А.І. Стратегія та перспективи розвитку легкового автомобілебудування в Україні. Автомобильный транспорт. – 2012. – Вып. 30. – С. 23–28.
4. Омельченко А.В. Визначення основних напрямів розвитку автомобільного транспорту на довгострокову перспективу. Вісник Національного транспортного університету. 2008. №17. Ч. 1. – С. 71–73.
5. Перетяцько А.В. Аспекти розвитку вітчизняного легкового автомобілебудування. Економіка: реалії часу. – 2013. – №5. – С. 31–37.
6. Холодный Ю.Ф., Богдан А.И., Холодный В.Ю. Оптимизация производства автомобилестроительных предприятий с применением современных технологий. Вісник КДПУ імені Михайла Остроградського. Транспорт. Дорожні та будівельні машини. 2008. №6 (53), – Ч. 1. – С. 98–101.
7. Юринець О.В., Марущак О.Я. Тенденції та перспективи розвитку автомобілебудівної галузі України у після кризовий період. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Проблеми економіки та управління. 2013. №754. С. 99–105.

REFERENCES

1. Hatsenko S.V. Shlyakhy pidvyshchennya efektyvnosti promysloвого vyrobnytstva v umovakh svitovoyi finansovoyi kryzy. Trudy Odesskoho polytekhnycheskoho unyversyteta. 2009. №2. S. 268–272.
2. Kyshchun V.A. Vyrobnytstvo lehkovykh avtomobiliv: svitovi ta vitchyznyani tendentsiyi. Luts'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet: zb. nauk. prats'. 2003. №13. S. 137–145.
3. Kryvokon' O.H., Bondarenko A.I. Stratehiya taperspektyvy rozvytkulehkovoho avtomobilebuduvannya v Ukrayini. Avtomobyl'nyy transport. 2012. Vyp. 30. S. 23–28.
4. Omel'chenko A.V. Vyznachennya osnovnykh napryamiv rozvytku avtomobil'noho transportu na dovhostrokovu perspektyvu. Visnyk Natsional'noho transportnoho universytetu. 2008. №17. Ch. 1. S. 71–73.
5. Peretyat'ko A.V. Aspekty rozvytku vitchyznyanoho lehkovoho avtomobilebuduvannya. Ekonomika: realiyi chasu. 2013. №5. S. 31–37.
6. Kholodnyy Yu.F., Bohdan A.Y., Kholodnyy V.Yu. Optymyzatsyya proyzvodstva avtomobilestroytel'nykh predpryatyy s pryimenenyem sovremennykh tekhnolohyy. Visnyk KDPU imeni Mykhayla Ostrohrads'koho. Transport. Dorozhni ta budivel'ni mashyny. 2008. №6 (53), Ch. 1. S. 98–101.
7. Yurynets' O. V., Marushchak O. Ya. Tendentsiyi ta perspektyvy rozvytku avtomobilebudivnoyi haluzi Ukrayiny u pislya kryzovyy period. Visnyk Natsional'noho universytetu «L'vivs'ka politekhnika». Problemy ekonomiky ta upravlinnya. 2013. №754. S. 99–105.

© *Наталія Бей*
(Київ)

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ПРОИЗВОДСТВА ЛЕГКОВЫХ АВТОМОБИЛЕЙ В УКРАИНЕ В НАЧАЛЕ XXI В.

Установлено, что в современных политико-экономических условиях, в Украине решение проблемы активизации экономики за счет развития отечественного производства легковых автомобилей путем использования новейших технологий, внедрения инновационных процессов, привлечения инвестиций и с помощью взвешенной государственной промышленной политики, направленной на стабилизацию промышленного сектора, является актуальным. Поэтому выявление влияния факторов на развитие автомобилестроения, как одной из стратегических отраслей промышленности, приобретает важное значение.

Выяснена стратегия и перспективы развития производства легковых автомобилей в Украине: определены мероприятия государственной политики, которые должны быть реализованы для развития национального производства легковых автомобилей; определен объем производства автомобилей на долгосрочный период, ожидаемое количество рабочих мест в автомобилестроении при условии государственной поддержки автомобильной отрасли.

Ключевые слова: перспективы развития, автомобилестроение, легковые автомобили, новейшие технологии, инвестиции, государственная политика.

© *Nataliia Bey*
(Kyiv)

PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF AUTOMOBILE CAR PRODUCTION ARE IN UKRAINE IN BEGINNING OF XXI OF CENTURY

It is set that in modern unstable politically-economic terms Ukraine appeared in that, decision of problem of activation of economy due to development of home automobile car production by the use of the newest technologies, introduction of innovative processes, bringing in of investments and by means of the self-weighted public industrial policy of sent to stabilizing industrial to the sector, is actual. Therefore the exposure of influence of factors on development of motor industry, as one of strategic industries of industry, acquires an important value.

Strategy and prospects of development of automobile car production are found out in Ukraine: the measures of public policy, that must be realized for development of national automobile car production, are certain; a car production volume is certain on a long-term period, expected working seating capacity in motor industry on condition of state support of motor-car industry.

Certainly, that the increase of efficiency of functioning and development of motor-car industry is possible on condition of realization of modernisation of existing and creation of new productive complexes with application of modern environmentally sound and energykeeping technologies and newest equipment, creation of own home model of vehicle, improvement of quality of products, increase

of production, creation of competitive industry of motor industry volumes through the increase of level of localization of production, providing of internal market and increase of export potential by producing of quality modern products, improvement of socio-economic terms of labour of automakers, increase of level of qualification of workers and creation of modern scientific centers from preparation of future specialists.

Key words: prospects of development, motor industry, passenger cars, newest technologies, investments, public policy.

До редакції надійшла 11.10.2017.

**UNIQUE PUBLICATION ON THE METHODOLOGY
OF THE HISTORIOGRAPHICAL RESEARCH¹**

In modern conditions, when Ukraine is established as an independent state and gradually integrates into the European and world community, when national traditions are restored and enriched, the declining names of the spiritual lights of the Ukrainian people are returned, the social role of historical science and all its sections, including historiography, is increasing steadily. It is intended to assimilate the values of the Maidan, to deconstruct finally, to re-think the process of the origin of historical knowledge of events and phenomena of the past truthfully and objectively, scientifically and impartially, taking into account previously inaccessible or distorted sources and new methodological approaches, a decisive break with the ideological postulates of totalitarianism. We must remember that the history of Ukrainian historical thought, the development of national historical writing is an integral part of world historical science, it is filled with enormous intellectual material, experience and lessons, valuable methodological tools, which are taken together, have an irreplaceable significance not only for comprehension of the past, but also a better understanding of the process of creating historical knowledge in modern, postmodern conditions.

World historical thought integrates the achievements of historians of all nations, regardless of their number and size of ethnic territory. It is impossible to find out and reproduce objectively and not interact the history of Ukraine or any other country without knowledge of the trends of world historical science, its scientific instruments, without mastering the methodology of historical and historiographical research.

Professor Ya.S. Kalakura is convinced, that further enhancement of the role of historical science, all of its segments, including historiography, is not possible in the structure of humanitarian knowledge without in-depth study of the theoretical and methodological foundations of historical and historiographical knowledge. Historiography becomes able to respond to the challenges of modern social processes and give constructive answers to questions, connected with the past, present and future of historical science by relying on a general theory only, that is based on a

holistic system of scientific research, on the theory of knowledge and progress, on the historiography of existence, adhering to the principles of research developed by science, using advanced research methods. Ya.S. Kalakura proves that the theory of historiography, its methodological foundations need constant development and updating, more and more complete coverage of the literature, since there are many controversial issues, including the interpretation of the nature and characteristics of the industry knowledge of its subject, object, structure, notable is the significant gaps in the interpretation of the methodological tools of historiography and its conceptual terminology apparatus.

According to Ya.S. Kalakura, modern methods of historiographic studies requires new approaches as a component of the methodology, as well as its modernization on the basis of the latest information technologies, analysis of acquired experience and research laboratories of historiographers, in particular methods of searching, identifying and processing sources, establishing their authenticity, obtaining true information, transforming knowledge in the scientific and ideological system.

Assessing the current state of development of outlined problem, the scientist argues that the development of historiography, as a branch of history, science and educational discipline has come a long and difficult path: from the first information about the authors and the content of historical works, about the centers of science and its representatives to the thematic and systematic outline of the history of historical thought, scientific schools and leading currents. Theoretical and methodological studios unfolded in the field of historiography in parallel.

Questions raised by the author were the subject of discussion of a number of international congresses and conferences of historiographers. «The Ukrainian Historical Journal», «The Ukrainian Historian», «The Magazine of Ukrainian History», interdisciplinary and university collections, which published numerous articles of historiographical and methodological nature, have paid close attention

¹ Kalakura Ya.S. Methodology of historiographical research: scientific and methodical manual / Ya.S. Kalakura. – K. : CUP «Kyiv University», 2016. – 319 p.

to the development of the methodological tools of the historian. As Ya.S. Kalakura emphasizes, the increased interest in the methodology of historiographical research is taking place against the backdrop of growing attention to the general problems of science education. Over the last fifteen years, a number of works on the theory, philosophy and methodology of science in general, and historical in particular, including foreign authors, have been published, as well as numerous teaching aids devoted to the basics and methods of research, which contain important provisions concerning historiographical studies. The scientist-historiographer took for the object of research the historical and philosophical, theoretical and methodological foundations of historiographical knowledge, its terminology apparatus and methodological tools, scientific-organizational, historiographical and source-historical support of all stages of the research project, starting from the idea, defining the purpose, problem and themes, drawing up a plan for writing a work and implementing the results.

The author has set an important goal: to find out the essence of the theoretical and methodological foundations of historiographical research, as a higher level of historical knowledge, its features and systemic character in the context of civilization understanding of human history, to reveal a modern understanding of the content of the concepts of «methodology» and «methodological tools» and to consider the main stages and the components of the cognitive process, first of all, the principles, methods and tools of working with sources and the creation of the text of scientific work, as well as modern technology of research work, generalize the experience and identify the leading trends in producing knowledge about the development of historical knowledge. And he managed to realize it fully.

Professor Ya.S. Kalakura managed to solve complex tasks, in particular: to investigate the objective precondition of historiography, as a special branch of historical science on

the history of its development, to consider its modern concept, to reveal the specifics of historiographical research; to find out the content of the concepts of the theory and methodology of historiographical knowledge, to reveal its features in the context of civilization, systemic, interdisciplinary and integrative approach; characterize the theoretical and practical dimensions of the main components of the methodology: principles, methods and tools of cognition; to highlight the essence of the scientific problem of historiographical studies, the methodology of its production, the definition of the topic and the choice of the genre of research; to reveal the features of the object and the subject of historiographical research, their interconnection and interdependence; to determine the most effective methods and tools of scientific knowledge and its specificities in historiography; outline the modern approaches to bibliographic, historiographical and source-study support, to determine the state of coverage of the topic, the methodology for the search, the identification and classification of historiographical sources, etc.

The scientist managed to distinguish clearly the place and role of Ukrainian historiography, as a national component of world historical thought, a number of methodological peculiarities of its development. The scientific and methodical manual will be a contribution to the structure of Ukrainian national historiography and to the training of specialists in historiography.

According to the plan, goals and objectives, the book consists of an introduction, 8 chapters, 45 divisions, conclusions, bibliography, thematic and name indexes, a number of applications.

The book is intended for young researchers, masters, postgraduates and doctoral students, who work in various spheres of historiography: general, regional, branch, problem, personal, etc., as well as students of historical and other faculties.

© *Halyna Kotsur*

До редакції надійшла 2.10.2017.

**STRYNADKO I.T. THE VYZHNYTS'KA ORTHODOX COMMUNITY. – VYZHNYTSIA :
VYDAVNYTSTVO «CHEREMOSH», 2017. – 520 P.**

*«At times it's easier to shed blood in one wave of enthusiasm,
than to execute duties for many years with difficulty,
to endure the human malice and hatred of enemies;
lack of trust from friends and lack of help from the closest relatives;
and, despite such a work, to accomplish your task to the end,
not waiting for the laurels for the victory
or rewards for the merit!»
(Metropolitan Andrey Sheptytsky)*

The events of the historic developments in our country went in the way that the processes of national self-identification were in the past and remain now closely linked to the development of the Ukrainian church. At important points of the Ukrainian history, which affected drastically the processes of state formation, the outline of strategic directions of development of culture and spirituality, the church community preserved national traditions and the language and became a factor in systemic changes.

As a well-known politician and publicist V. Lypynsky noted in his work «Religion and Church in the History of Ukraine», the church plays its important role as a consolidating factor not only during times when the nation fights for its statehood but also when it creates its state with all attributes. «We need it no less in the very process of struggle. To win, we must have not only the power of material, but above all the moral power»¹. Thanks to the tireless and sacrificial work of the Ukrainian church communities, which rallied around the conscious priests, the true fathers, we managed to protect the most important foundations of national existence from destruction. In view of this fact, it is impossible to overestimate the importance and value of studies that cover the history of church communities in the context of historical vicissitudes, cataclysms, national tragedies, disappointments and the stages of rebirth that the Ukrainian people had endured for centuries.

It is not a coincidence that Illia Todorovych Strynadko started studying this issue – the history of the Vyzhnytsia Church community, since the author himself is a socio-political and public figure known in Bukovyna and beyond its limits, an enlightener, a true ethnographer, a patriot, who has associated all his conscious life with love to Ukraine and tireless work for its sake.

Illia Strynadko was born on July 29, 1955 in the Bukovyna town of Vyzhnytsia to a devout Christian family. His father Todor was a committed Christian and an extremely merciful person. He inherited these features from his grandfather – the hieromonk Myron (secular name Maxymiuk), who served the Lord zealously first as a priest, and after the death of his wife he was a monk for 25 years. He was buried on July 22, 1951, on the territory of one of the most famous and most beautiful monasteries in Southern Bukovyna Sucevitsa in Romania. Even from very young years, Illia Strynadko was brought up in a quivering love for God, in the best traditions of Orthodoxy, which holds firmly the root and crown of the family tree. These fundamental things played a key role in shaping the personality of this outstanding person, his mentality, attitude, positioning himself in the future of adult life among the Bukovyna community.

This was especially important during times of doubts, when many Ukrainians stood at the crossroads and did not know what to do next, which way in their struggle to choose and how to get involved in the processes of building the Ukrainian statehood. These qualities are not less important today, in a very challenging period, when the Ukrainians lack unity, faith, perseverance and mutual understanding.

Illia Todorovych was involved in active public and political life of our region and of Ukraine in the late 1980's, taking part in a number of activities aimed at gaining and strengthening the independence of Ukraine, speaking on the pages of the district and regional press, fixing all important local events on videos. He joined the development of the All-Ukrainian Society «Prosvita» named after Taras Shevchenko, was a member of the Congress of National-Democratic Forces (1993), the Congress of Intellectuals (1995, 1998), the Constituent Congress «Movement for the people, for Ukraine» (1997), the National Forum for the

¹ Липинський В. Релігія і церква в історії України / В. Липинський. – К., 1993. – С. 24.

Unification of Democratic Forces (1999), the All-Ukrainian Association of Democratic Forces «Zlagoda» (1999, 2001), the All-Ukrainian Association «Svoboda» (2013, 2015, 2016). Illia Todorovych headed the district department of «Prosvita» for nine years. In 2001–2010 he was a member of the Board of the Association of Ukrainians in Greece «Crane Land». He took an active part in the actions of the Revolution of Dignity in Kyiv and Chernivtsi.

He was one of the organizers and participants in many local history conferences dedicated to the Guzul Land of Bukovyna. In addition, Illia Strynadko is a famous ethnographer, author of a number of essays devoted to the history of Bukovyna. He was awarded with high state honors.

It is impossible to consider the story of this remarkable person separately from the history of Vyzhnytsia Orthodox community, since they are closely intertwined. Illia's father Todor Strynadko was a member of the governing body of the Vyzhnytsia Church of the Holy Dormition (St. Michael's Church now) before it was closed by the Soviet authorities in 1962. Therefore, it was in this temple that his son Illia was baptized. In the priest's house, three Strynadko's children were baptized within a month from their birth: Todor (1981), Halyna (1983) and Myroslav (1984). Now Illia Strynadko takes care of the affairs of the local church community as a churchwarden of St. Michael's Church.

If you turned the pages of the past of the Vyzhnytsia Orthodox Church community, you would admit that it was quite complicated, it absorbed the entire contradictory course of events, consequences and influences of the Soviet calamities, but it was always imbued with the diligent service of people faithful to the church, to themselves and to the nation. It is no coincidence that the author used a considerable documentary basis of the turbulent past of the original Bukovynian corner of the Ukrainian land in his paper, presenting the activities of the local Orthodox community during different periods of its existence in the form of separate essays.

Among the contemporary local history editions on the town of Vyznitsia, the work by Illia Strynadko is distinguished not only by its considerable volume, but also by the fact that it carefully assembled, processed and, to a certain extent, systematized a large, relevant material from available domestic, Romanian-German-Polish-speaking professional historical studies, Austrian, Romanian and Soviet press, the funds of the Chernivtsi Regional Department of the

Security Service of Ukraine and the Ministry of Internal Affairs, Ukrainian People's House in Chernivtsi, district and departmental archives, current local office archives, Chernivtsi Museum of History and Jewish Culture of Bukovyna.

It is interesting to learn that I. Strynadko, referring to archival sources, argues that the Orthodox community of Lower Vyzhnytsia in 1867 built the Church of the Holy Dormition from soft materials, which burned down in 1909. In this place, a chapel with an altar and four main icons appeared, that were consecrated on May 22, 1910. And it was this chapel, and not the church (as indicated by some literary sources), that was disassembled and transported to the village Bagna (now the church of St. Paraskeva) in 1930. It was reassembled on the place of a wooden chapel, which was built in the cemetery in 1868.

The educational movement in Vyzhnytsia land, that the author described on the pages of his book using many archival documents was of a particular importance in the development of education, culture, etc. This is about the activities of the Ukrainian Education Society «Ruska Besida» and its affiliated reading centers, the «Ukrainian School» Association, the Vyzhnytsia Branch of the «Bukovyna Boyan» Association, which featured choirs and a theatre, Yu. Fedkovych Ukrainian People's House in Vyzhnytsia, Vyzhnytsia Ukrainian Royal State Gymnasium, School Assistance Society, Crypt «Anne of Moscow» in Vyznytsia and others. These were important centers of cultural and educational activity among peasants which formed their national consciousness, state ideology, played an important role in the formation of the Ukrainian nation in general.

The greatest attention of researchers and popularizers has always been drawn by the architecture and history of churches. The author of the book did not go over this important topic, as well as he touched the pages of the struggle of the clergy against alcoholism among the population, the problems of interethnic tolerance and the relationship between the clergy and the flock, the parish system. Documents, archival data, research, searches of the primary sources allow us to analyze state-church relations in the Soviet period, to evaluate many events and phenomena that took place in the church and public life of the region. The main task posed by the author is to make us rethink our past, draw conclusions based on new approaches and criteria.

It is interesting that the author of the book mentions Pavel Podolsky, the Authorized

Council for Religious Affairs in the Chernivtsi region, who, during meetings and individual appointments, liked to emphasize that «the issue of combating nationalism is closely linked to anti-religious work. Nationalism and religion are sisters of the whole blood. Both nationalist and religious vestiges are equally durable and harmful».

The clergy also fell into the millstones of history that destroyed everything connected with Ukrainian identity. This memorable book fixes the names of the spiritual mentors of the city and the surrounding villages, who died in the Second World War, as well as those who were deported in the postwar years with their whole families. It mentions for the first time the protopresbyter Teodor Semaniuk, graduates of the Vyzhnytsia Gymnasium – the protopresbyter Borys Ariychuk, the Archbishop Mykola Debrin, Archbishop Orest (secular name Onufrii Ivaniuk), Archpriest Doctor of Theology Vasyl Mardak, archpriest Yevfymii Trufyn and others. In the last section, «The Revival of the Ukrainian State and the Church», Illia Strynadko used his own experience as well, as he was not only a witness but also a participant in many events.

The political and religious components of Ukraine's life have been so closely interwoven that the confrontation in one of them can spread to another one, undermining the foundations of the safe development of the nation and the state. The unification of the Ukrainian Orthodoxy and the formation of the Unified Local Church will bring the faithful people of Ukraine into fundamentally new forms of existence. Only when we are united, we will be able to defeat both the external aggressor and the internal one- our complexes and passions – the author brings us to such a conclusion.

In general, I. Strynadko's book contains a large and valuable practical material that reproduces an objective picture of the functioning of the Orthodox community in different periods of life. We need to get rid of the vestiges and stereotypes of the past, which are still impending over many of us. This ethnographic work can be useful to historians, amateurs, publicists, students, ordinary readers - all those who are interested in the history of the Bukovyna land.

© *Mariya Mandryk-Melnychuk*

До редакції надійшла 30.09.2017.

ІСТОРИК НА ВІСТРІ ЗМІН

З нагоди 80-річчя Заслуженого професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Ярослава Калакура відбулася розмова головного редактора «Часопису української історії» Анатолія Коцура з ювіляром, виклад якої пропонуємо читачам.

Під час розмови головного редактора «Часопису української історії» д.і.н., проф. А. П. Коцура та д.і.н., проф. Я. С. Калакура

Анатолій Коцур (А.К.). *Вельмишановний Ярославе Степановичу! Минуло п'ять років відтоді, як ми говорили з Вами про місію українського історика. Ви згадували свій шлях в історіографію, про вплив на Ваші погляди хрущовської відлиги, про роботу в апараті відділу науки і навчальних закладів ЦК Компартії України і звинувачення Вас у націонал-комунізмі, про повернення в Київський університет ім. Т. Г. Шевченка, торкалися й спільної Альма-матер – Чернівецький університет ім. Ю. Федьковича та ін.¹*

Багато питань залишилось за межами діалогу. Читачі «Часопису української історії» знають Вас як відомого вченого-історика, українознавця, патріарха української історіографії, архівознавця, джерелознавця. Хотілося б більше довідатись про Вашу малу Батьківщину, дитячі роки, батьків, рідних.

¹ Світ історіографії – дивовижний і захоплюючий // Часопис української історії. – 2012. – Вип. 24. – С. 189–194.

Ярослав Калакура (Я.К.). Я народився в с. Рудники Підгаєцького повіту Тернопільського воєводства (тоді Польща) – нині Підгаєцький район на Тернопіллі. Так записано в паспорті, але насправді моє коріння пов'язане з хутором Зузанівка, що не далеко від села Рудники. Цей хутір було ліквідовано в 1945–1946 рр. З приходом у 1944 році червоної армії і відновленням советської влади, розгорнулись запеклі сутички з УПА, осередки якої здебільшого розташовувались на хуторах, а тому було прийнято урядове рішення про їх ліквідацію. Вона проходила в два етапи: перший етап – це виселення заможних селян, так званих куркулів, на Сибір. Нас воно не торкнулося, оскільки батьки не вважались заможними. У них було четверо дітей – два старших брати померли, а Михайло і я вижили. Нам запропонували переселитися в інше село, звідки родом батьки, де наш родовід, але воно згоріло в процесі польсько-українського протистояння. За чотири кілометри від

нього було польське село Пановіци (Пановичі), яке внаслідок виїзду поляків на історичну батьківщину перетворилося мало не в пустку. Тато купив там хату і ми та ще ода сім'я переселились весною 1945 р. Невдовзі сюди почали прибувати українці з Лемківщини за так званим «обміном населенням» України і Польщі.

Ще на Зузанівці я почав брати уроки у вчительки-полячки, в якій вчився старший брат, завдяки чому опанував ази польської, хоча дома спілкувалися виключно українською. До речі, костел в Пановичах був перетворений у російську православну церкву, і хоч батьки не були фанатично віруючими, але з дитинства у неділю і свята брали нас із собою на службу Божу. Із створенням колгоспу церкву закрили, а приміщення передали під склад і комору. Тут я закінчив початкову школу, а в 1951 р. семирічку в сусідньому селі Гнильче, де жили мамині сестри і татів брат. Зимові заметілі і морози спонукали інколи ночувати у цих родичів.

А далі було педучилище в Станіславі та Коломійі. Взагалі-то мама хотіла, щоб я вчився на фельдшера. А батько думав, що стану священиком, але в умовах воєнничого атеїзму, накинутого комуністичним режимом у повоєнній Галичині, про це не могло бути й мови, тому зійшлися на тому, щоб йшов вчитися на вчителя початкової школи. Згадую вступ: для учнів з похвальними грамотами проводилася співбесіда з участю директора училища, викладачів математики, української та російської мов. І кожен давав питання з оцих напрямів. Ну і коли дійшло до російської мови, я заплутався, бо в нашій школі фактично не було тоді вчителя російської мови. Але я справив гарне враження з математики на директора Андрія Роліка, який викладав математику, і мене зарахували. Єдина проблема була в тому, що не було гуртожитку. Ну і тут брат Михайло згадав про одну полячку, яка мала родичів у Пановичах і мешкала поруч з училищем, на тій же вулиці – Панфіловців. Вона тримала ще одного квартиранта і заставляла нас пасти її корову по досвітках... Представляєте, в Станіславові (Івано-Франківську), в місті, мало не в центрі міста... Це як йти до ринку, в сквері на валах, уночі – з 4 до 6 ранку, треба було випасати корову на шнурку. Та одного разу мене затримав міліціонер з отою коровою, склав протокол і з того часу, я відмовився виконувати цю послугу. В 1952 р. педучилище перевели в Коломию, оскільки тут на його базі відкривалася обласна партійно-радянська школа.

Коломия – центр Гуцульщини, із давньою і славною історією, національно-культурними

традиціями – залишила глибокий слід у моєму житті. Після закінчення отримав призначення на посаду піонервожатаго, вчителя музики і малювання семирічної школи в селі Нижній Вербіж Печеніжинського району (за три кілометри від Коломійі). Це надзвичайно мальовниче село, через яке протікає чотири річки, які в дощові роки зливалися і підтоплювали його. Більшість учителів прибули сюди із східних областей України для «культурної революції», жили на приватних квартирах. Правда, директор школи Петро Халимон з дружиною Ніною і чотирма дітьми (вихідці з Чернігівської області), жили на другому поверсі шкільного приміщення (колишньої гміни) з окремим входом. Я знімав кімнату в родині Сербенюків, які ставились до мене як до сина. Жили вчителі скромно і досить бідно, адже зарплати були маленькі (я отримував 520 рублів, з них 250 віддавав господарям за проживання, побутові послуги, сніданок і вечерю. Не повірите, я почав учителювати, маючи один костюм, запасні брюки, одні туфлі, дві-три сорочки і не було навіть годинника. І от брат мій старший, на 24-те вересня, на мій день народження приїхав мене провідати і привіз мені годинник «Победу». Казав, як сьогодні пам'ятаю: «Ну що ж ти за учитель – годинника не маєш? Як же ти будеш уроком керувати?».

А.К. Ярослав Степановичу! Настав той день, коли Ви обирали подальший життєвий шлях. Мабуть, велике зацікавлення історією, як особливою наукою, привело Вас у стіни Чернівецького університету.

Я.К. Мрія продовжити навчання не покидала мене і я вирішив поступити в Чернівецький університет, оскільки він славився своєю історією і давніми традиціями та й Чернівці недалеко від Коломійі, пов'язані залізницею та автобусним сполученням. Ось, коли я приїхав поступати, то опинився перед вибором: географічний або історичний факультети. Директор школи бачив у мені резерв на учителя географії, але на географічному серед вступних екзаменів значилась математика. Хоча я і мав хист до математики, але у педучилищі її викладання пов'язувалось із поглибленим вивченням арифметики відповідно до вимог початкової школи, а що стосується вищої математики, то її елементів за програмою середньої школи не було... І друге, що мене ще більше стримувало, – це іноземна мова. У педучилищах вона не вивчалася. Це вже потім, десь у 1960-х роках запровадили іноземну мову. Мій обсяг знань з іноземної мови був тоді на рівні сьомого класу. І я вибрав істо-

рію, любов до якої ще з дитинства прищепив мені тато. Та й у педучилищі був дуже цікавий викладач історії П. Топоровський, фронтвик, з критичним складом мислення. Запам'яталось, що на траурному мітингу в зв'язку зі смертю Сталіна на його очах і ще кількох викладачів, на відміну від інших, не було сліз.

Чернівці справили на мене дуже сильне враження, зокрема своїми історичними і культурними пам'ятками, старовинною архітектурою, затишними парками, скверами і вузькими вуличками... Одна з них – Ольги Кобилянської вже тоді була переважно для пішоходів, а тепер взагалі вона стала мало не бульваром, без транспорту, з лавочками... Викладачі також вразили. Правда, зі старої генерації фактично вже нікого не залишилось. У 1940 році після приєднання Буковини до УРСР було прийнято рішення про відновлення університету в Чернівцях, а директором призначили ще молодого тоді економіста-марксиста з Києва Шульгу Захарія Петровича. Через 20 років я зустрівся з ним в Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук як з професором кафедри політекономії. І коли він дізнався, що я вчився в Чернівцях, сказав: «Ви, очевидно, не знаєте, що я був директором у 1940-му році?». Так ось він розповів, що реально, із тих викладачів, які працювали у Чернівецькому університеті до 1940-го року, – ніхто не залишився, бо він був румунським. Почалася його радянська і українська, а паралельно розгорталась репресія проти учасників українського визвольного руху. Відбулася тотальна заміна викладацького складу. Буквально кілька математиків чи то фізиків і викладачка латині залишились. А то усіх абсолютно увільнили як «буржуазних спеціалістів».

На межі 1950–1960-х рр., коли я був студентом, а за сімейними обставинами вчився заочно, переважна більшість викладачів прибула зі сходу України, а також із Росії, зокрема з Ленінграда. Розуміється, читали вони лекції російською мовою. Але було декілька викладачів як, наприклад, М. Ліщенко, І. Гриценко, П. Михайлина послуговувалися українською, а то й відважувались приходити у вишиванках. Загалом, то були цікаві і непрості роки, адже мені доводилось поєднувати навчання і роботу. Головне, що я почерпнув для себе, то це навчився вчитися самостійно, працювати з книгою і цим досвідом користуюсь і сьогодні.

А.К. Що об'єднує покоління студентства і аспірантів тих років, коли Ви навчалися в університетах у Чернівцях і Києві, й нинішнє, чим воно відрізняється?

Я.К. Я не поділяю думку, ніби колись були студенти і аспіранти «кращі», а тепер «гірші». І тоді і зараз – вони були і є – різні: працюючі і ледарі, обдаровані і посередні, скромні і вискочки, колективісти і самозакохані егоїсти. Їх, як і викладачів, об'єднував час, епоха, суспільні умови, уявлення про смисл життя, коло інтересів і захоплень. Не забуваймо, що радянське суспільство, система освіти, цінностей, моральна атмосфера, організація навчально-виховного процесу були зовсім іншими, комунізованими. У вишах панувала командно-адміністративна система, насаджувалась одна, тоталітарна ідеологія, мала місце практика політичних переслідувань, стежень і доносів.

Для більшості студентів мого покоління, з великою питомою вагою вихідців із села, характерним було прагнення отримати знання, здобути професію, самоствердитись, «вийти в люди». Але і тоді студенти відрізнялися не тільки матеріальними статками, стилем одягу (однак меншою мірою, ніж тепер), але й рівнем відповідальності, інтелекту, обдарованості, манерами спілкування і культурою поведінки, формами і змістом дозвілля. Мені здається, що тодішні студенти більше читали, частіше відвідували музеї, театри, кіно, вечори відпочинку, набагато масовішими були аматорство, участь у художній самодіяльності, в спортивних змаганнях. Як і сьогодні, були дисципліновані і порушники, інтелігентні і безтактовні, скромні і розкуті.

Я тішуся, що сучасна молодь як продукт інформаційного суспільства (з ноутбуками, планшетами, смартфонами і т.п.) і демократичних орієнтирів (євроінтеграційний вибір, Євромайдан, Революція гідності) більш активна, просунута, ерудована, розвинена, має ширший кругозір, вільна, не закомплексована, відкритіша до сприйняття нового. Студенти мають ширший вибір і право бути іншими.

У мене викликає тривогу дедалі більша майнова поляризація суспільства, ганебні явища корупції, зловживання владою, в тому числі щодо навчання дітей олігархів в престижних зарубіжних університетах, а це не може оминути студентство і аспірантів. Чимало теперішніх студентів хизуються посадами і багатством своїх батьків, автомобілями, найновішими сенсорними смартфонами, відпочинком за кордоном, налаштовані на розкішне життя, полегшений спосіб навчання, демонструють показову самовпевненість. Позначилась масовість (конвеєр) і комерціалізація освіти, захистів дисертацій, часом виконаних не самостійно, явища плагіату, даються взнаки і різні можливості здо-

бути професію. Нерідко молоді люди зорієнтовані на диплом, а не на знання, деякі з них ніби і знають більше, але поверхово. Особливо непокоїть прояви жорстокості, дефіцит доброти. І все ж, певне «ядро» образу студента і аспіранта залишається без кардинальних змін. Часом викладачі змінюються повільніше, ніж студенти, особливо представники старшого покоління.

А.К. Ярославе Степановичу, Ви приклали багато зусиль для відновлення української історіографії в нашому університеті, розробили фундаментальний лекційний курс, у двох виданнях побачив світ Ваш навчальний посібник з грифом Міністерства освіти і науки. Зараз настали не найкращі часи для університетської історіографії. Що, на Вашу думку, необхідно зробити, щоб підняти статус цієї науки.

Я.К. Ви, Анатолію Петровичу, як історіограф, теж причетні і до виокремлення історіографії в спеціальну галузь історичної науки, і до формування в Україні потужної історіографічної школи, і до підготовки фахівців із загальної, проблемно-тематичної та персоналістичної історіографії. Думаю, що Вас не менше як мене, хвилює спроба перейти до підготовки такого собі історика «широкого плану», який має знати всього по трішки: займатися і конкретно-історичними проблемами, і історіографією, і джерелознавством. На практиці воно так і буває. Але ж ніхто не може скасовувати загальну тенденцію диференціації наукових дисциплін, спеціалізації дослідників. Це стосується й історіографії. Якщо її згорнути, то постане питання: а хто розроблятиме теорію і методологію історичної науки, хто виявлятиме закономірності її розвитку? Вважаю помилкою скорочення історіографічних курсів як загальних, так і проблемно-тематичних. Не втрачаю надію, що вчена рада, керівництво факультету, декан проф. І.К. Патриляк зуміють у процесі реформування історичної освіти не загубити той досвід і надбання у сфері історіографії, які нагромаджував університет з часів Михайла Максимовича і Володимира Антоновича. Тим більше, інтеграція в європейський історичний простір, орієнтація на західні стандарти історичної освіти навпаки вимагають збільшення питомої ваги історіографічних та методологічних курсів.

Статус історіографії – це обличчя, дзеркало історичної науки, її візитівка, показник культури історичного дослідження. На сьогодні головне – зберегти наукову спеціалізацію з історіографії і відповідну підготовку докторів філософії і докторів наук за цим напрямом. До

речі, як мені відомо, такої ж думки дотримується й керівництво Інституту історії України НАН України, його відділ історіографії.

Непокоїть і скорочення годин на вивчення історіографії. На мою думку, курси загальної історіографії (світової і національної), як і методології історіографічного дослідження мають залишатися за кафедрою архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. Що ж стосується курсів з проблемно-тематичної історіографії (історіографія історії України, історіографія середньовіччя і т.д., історіографія історії культури, історіографія Другої світової війни тощо), то їх мають забезпечувати профільні кафедри історії України і зарубіжних країн.

А.К. Ви є автором понад 550 наукових, науково-популярних і навчально-методичних праць. Недавно я прочитав, що тільки за останні п'ять років Ви оприлюднили п'ять індивідуальних та колективних монографій, 2 підручники, 3 навчально-методичних посібники та понад 50 статей. Таким ужином може похвалитися далеко не кожен академічний науковець, а Ви оновлюєте лекційні курси, проводите семінари, керуєте докторантами, аспірантами і магістрантами. Як Вам це вдається? Будь ласка, поділіться досвідом і своїми думками з цього приводу.

Я.К. Знаєте, я часом і сам дивуюсь, звідки беруться сили, як знаходиться час для роботи в бібліотеках, архівах, для написання праць. Та й здоров'я дедалі частіше підводить. Секрет у чому? По-перше, це багатопрофільність і творча атмосфера в колективі кафедри, яку десять років очолював і уже 12 років є її професором. Звідси і тематика моїх наукових студій, які охоплюють історіографію, джерелознавство, архівознавство, археографію та спеціальні історичні дисципліни. По-друге, я ще не «виписався», у мене за радянські часи створився великий борг перед українською історичною наукою і зараз хочеться надолужити прогнане, спокутати провини. По-третє, я не уявляю собі ефективного професора, тим більше історіографа, який не проводить наукових досліджень, не публікується. З чим йти в аудиторію, з яким багажем знань і досвіду? Адже наукові студії – це нічим не замінимий резервуар самовдосконалення, інновацій, нарощування нових знань, запорука залишатися у відповідній інтелектуальній формі, бути прикладом для аспірантів і студентів. По-четверте, важливим стимулом і резервом підвищення продуктивності дослідницької роботи є організаційний і науково-технологічний чинники. Маю на ува-

зі участь у наукових конференціях, семінарах, співпраця з академічними науковцями, а також новітня комунікаційна техніка – персональний комп'ютер, принтер, Інтернет, електронна пошта, соціальні мережі тощо.

Нарешті, останнє, це повсякдення, побут, домашньо-родинний і морально-психологічний фактор, постійна підтримка з боку дружини Марії Михайлівни, яка, як професор, науковець, лауреат Державної премії в галузі науки і техніки, добре розуміє мій творчий світ, зі сторони обох синів – Віктора та Олега, які теж займаються науковою і педагогічною роботою, онуків (старші Ярослав і Богдан закінчили магістратуру, а менші – Анна і Марія пішли у цьому році в перший клас). Крім того, намагаюся дотримуватись раціонального режиму, поєднувати інтелектуальну і фізичну працю з відпочинком. Я ж селянський син, люблю землю, село, маємо за 45 км від Києва дачний будинок, сад і город. Залюбки доглядаю дерева, прищеплюю, обрізаю, експериментую і т.д. Це теж стимул інтелектуальної творчості.

А.К. *Наша розмова відбувається в умовах, коли розгорнулося широке відзначення 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. Яка Ваша думка щодо змісту і спрямованості ювілейних заходів та ролі істориків у них, наскільки вони відповідають викликам Євромайдану та Революції Гідності. Знаю, що Ви особисто були серед учасників цих подій, пишете про них. Чи не розчарували Вас постмайданівські роки?*

Я.К. Почну з Української революції 1917–1921 рр. Без сумніву, це винятково важливий ювілей епохальної події в нашій історії, без якої наряд чи постала б незалежна і самостійна Україна. Тільки на перший погляд може здаватися, що її історія вже досліджена і написана. Насправді це настільки знакова, рубіжна і багатопланова подія національної історії, вивчення якої вистачить і для наших наступників, оскільки кожне нове покоління по-своєму сприймає її досвід і виносить з неї нові повчальні уроки. Тут дуже важливо відректися не тільки від радянської показухи у відзначенні ювілейних дат, але й відійти від ленінської концепції революції, особливо щодо рушійних сил, її зв'язку з Лютневою революцією в Росії, критеріїв визначення її характеру тощо.

Багато сторін нашої революції, як явища центральноєвропейського масштабу, її загальноукраїнський характер і цивілізаційна роль у формуванні модерної української нації, в утвердженні ідеї національної державності та

інші потребують нового осмислення. Я взяв для себе такі малодосліджені проблеми як її культурно-цивілізаційний вимір і революційна ментальність українців. Виступив на міжнародній науковій конференції за цією темою, оприлюднив статтю «Ментальний образ Української революції».

Що ж стосується Майдану і Революції гідності, то я сприймаю їх через призму традиційної революційності українців, їх свободолюбності та нескореності, прагнення повернутися в європейський цивілізаційний простір і остаточно розірвати з імперським і комуністичним минулим, із совковістю. Відрадно, що це була революція молоді, насамперед, студентської. Тут студенти і багато професорів були поруч, виступили як партнери, одностайні. Всі наші революції, починаючи з середини XVII ст., укорінені в землеробсько-селянській і козацько-лицарській ментальності українців, у яких особливо загострене почуття власної гідності та неприйняття несправедливості.

Ці традиції й підхопила молодь, однак Революція гідності не зняла гостроти багатьох насущних проблем сьогодення, тим більше, Росія у відповідь на наш європейський вибір, на відмову від парадигми «руського міра» анексувала Крим і розв'язала війну на Донбасі. На жаль, ми несемо великі людські, матеріальні і духовні втрати, отримали глибокі морально-психологічні травми, у суспільстві наростає матеріально-майнова поляризація, влада все ще не очистилась від олігархії, продовжує недооцінювати такі сфери як духовність, освіта, наука, культура, спонукає до формування інтелектуальної опозиції, що загрожує державності України. Цілком очевидно, що Президенту, народним депутатам необхідні більш широкі комунікації з різними верствами населення, зокрема з молоддю та інтелігенцією, з громадянським суспільством, яке однозначно очікує рішучого викорінювання будь-яких проявів корупції, зловживання владою і службовим становищем. До речі, Революція на майдані і Революція гідності справили потужний вплив на українську гуманітаристику, включаючи й історичну науку. Їх виклики мають знайти адекватну відповідь у подальших наукових студіях істориків, у т.ч. університетських.

А.К. *Мене, як людину, котра тривалий час займається історіографією, читає навчальний курс «Сучасна українська історіографія», зацікавив Ваш новий науково-методичний посібник «Методологія історіографічного дослідження», який побачив світ в універси-*

тетському видавництві. Що Ви можете сказати з цього приводу ?

Я.К. Цілком не дивно, що цей посібник викликав у Вас зацікавлення, адже Ви як історіограф теж займаєтесь питаннями методології. Це мій давній задум – підготувати таку роботу для студентів, аспірантів, молодих науковців. Як Ви знаєте, я читаю лекційний курс з методології історіографічного дослідження і керуюсь таким правилом: читаєш курс – підготуй підручник чи посібник. Так і народився цей науково-методичний посібник. Підкреслюю: науково-методичний. Що головне у ньому? Безпосередня націленість методологічного інструментарію (принципів, методів і засобів пізнання на практику дослідницької діяльності в царині історії та історіографії. Увага акцентується на таких питаннях як задум історіографічного дослідження, сутність і особливості постановки проблеми, її співвідношення з темою опрацювання її бібліографії та історіографії, методика пошуку, виявлення, вивчення, аналізу, використання і класифікації історіографічних джерел, здобуття необхідної інформації, реконструкція на цій основі конкретних явищ і процесів в історіописанні, життєдіяльності, творчості та спадщини істориків, написання тексту, способи його апробації, оприлюднення та презентації, дотримання професійної етики історика тощо. В додатках, окрім обширної бібліографії, подані вимоги до дисертаційних робіт, стандарти бібліографічного описування джерел і літератури, перелік фахових видань з історичних наук та ін.

А.К. У недавньому виступі на одній з наукових конференцій Ви заявили, що не тільки «деколонізувались», але й «декомунізувались». Чи могли б Ви детальніше прокоментувати ці висловлювання?

Я.К. Ректор університету академік Л.В. Губерський, включаючи мене до складу комісії по деколонізації університету, пожартував: «Ви брали участь у комунізації, Вам зрозуміліше, як позбутися цієї спадщини». Ні для кого не є секретом, що я, як і багато моїх однолітків, був умонтований в радянську систему, в тій чи іншій мірі прислужував їй. Крах комуністичної системи, розпад СРСР і відновлення державної незалежності України відкрили унікальний шанс, у тому числі й для істориків, аби звільнитися від ідеологічних пут тоталітаризму, відійти від методології партійно-класового трактування історичного процесу, від комплексу меншовартості та синдрому комунізації. Більшість істориків, які відчували себе українцями

і бачили сенс свого життя у тому, щоб прислужитися українській справі, серед них і я, скористалися цим шансом.

Декомунізація історичної науки, світогляду стосується не лише моїх і Ваших ровесників. Бацями комунізму проникли і в свідомість молодішої генерації пострадянських істориків. І це природно, адже вони живуть у суспільстві, яке ще не позбулося багатьох рудиментів тоталітарного минулого. Дуже прикро, що декомунізаційні закони Верховна Рада ухвалила лише на 25 році незалежності України. Перейменування назв населених пунктів і вулиць важливе, але цього недостатньо. Необхідно на основі критичного мислення очистити наші голови від стереотипів і міфів, насаджуваних у трактуванні історії України. Потрібна деколонізація, деімперіалізація, дерусифікація і деатизація української історії та істориків. Ці питання досить гостро дискутувалися на Круглому столі, який проходив на історичному факультеті наприкінці вересня ц. р. Ви брали участь у ньому і слухали мою доповідь «Подолання синдрому комунізації в пострадянській українській історіографії». Загалом нині українські історики опинилися на вістрі глибоких змін планетарного характеру, стоять перед серйозними суспільними викликами і за таких умов дуже важливо декомунізувати українську історіографію, тобто остаточно закріпити розрив із методологією партійно-класового та формаційного підходу до історії, утверджувати цивілізаційне розуміння історіографічного процесу, позитивні наслідки антропологічного, культурного й інформаційного поворотів, що принципово змінили характер і методику пізнавальної діяльності істориків. На часі необхідність захисту історичної пам'яті України від кремлівської неоекспансії, відмежування від концепцій російських істориків великодержавницької орієнтації, посилення професійних дискусій, послідовного розвінчування домислів і спростування фальсифікацій української історії в зарубіжній, зокрема російській історіографії, протидії спробам останньої нав'язувати світу спотворене уявлення про українську минувшину і сучасність. Ці проблеми набули особливої актуальності в контексті путінської агресії, анексії Криму і підтримки сепаратистських і терористичних сил на Донбасі.

А.К. Не може оминати, Ярославе Степановичу, і Вашу загострену увагу до проблем цивілізаційної історії та культури України. До речі, наш часопис оприлюднив розгорнуту рецензію в англійському викладі на моногра-

фію «Українська культура: цивілізаційний вимір», де Ви є не тільки одним з авторів, але й фундатором ідеї. Що спонукало Вас звернутися до цієї проблеми?

Я.К. До слова, дякую за ґрунтовну і аналітичну рецензію. Цивілізаційним підходом я зацікавився ще на початку 1990-х рр., коли розпочав підготовку лекційного курсу «Українська історіографія». Це важлива і глибоко теоретико-методологічна проблема. Мені стало зрозумілим, щоб без освоєння цивілізаційного трактування історичного процесу не можливо розірвати з вульгарним марксизмом, із так званим історичним матеріалізмом та формаційним підходом. Паралельно з М. Гореловим, М. Михальченком, О. Моцею та О. Рафальським, які видали кілька праць з цивілізаційної історії, ми разом з М. Юрієм, Л. Алексієвець та О. Удодом взяли за створення цивілізаційного гранднатуриву з історії України і опублікували відомий читачам двотомник. У процесі дослідження виявилось, що українська цивілізація може бути пізнана через призму культури і менталітету. Ось так народився задум створити відповідні праці. В 2015 р. разом з О. Рафальським і М. Юрієм нам вдалося оприлюднити «Цивілізаційний вимір української культури», а її логічним продовженням стала тільки що опублікована у видавництві «Генеза» монографія «Ментальний вимір української цивілізації». Я оприлюднив декілька статей з методології цивілізаційного пізнання, його особливостей в контексті українських реалій.

А.К. У нас з Вами, Ярославе Степановичу, спільна Альма-матер – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чи підтримуєте Ви контакти з істориками цього університету?

Я.К. Я зберігаю найкращі спогади про свою Альма-матер, яких у мене три: Чернівецький університет, де я отримав кваліфікацію історика. Львівський, в якому захищав кандидатську дисертацію і Київський, де навчався в аспірантурі і захищав докторську. І все ж, коли мова йде про Чернівці – щемить серце, поринаю в юність, згадую однокурсників, шанованих викладачів.

Понад 50 років стежу за розвитком університету, не раз відвідував його, підтримував дружні відносини з істориками. На жаль, чимало з них уже відійшли у вічність, колектив факультету обновився і змінив назву. Тепер це факультет історії, політології та міжнародних відносин. Багато років контактую з В. Ботушанським, колишнім деканом Ю. Макарем,

підтримую зв'язки з нинішнім деканом факультету О. Добржанським. Не втрачаю надії і на зустріч в університеті.

А.К. У своєму житті Вам доводилось давати численні інтерв'ю, виступати на радіо, телебаченні. А якого питання не задавали і на яке б Вам хотілося відповісти?

Я.К. Якось не задумувався над цим. Можливо, чи задоволений я своїм життям, чи маю претензії до себе, чи щасливий, чи не відчуваю ностальгії за минулим. Загалом, не люблю каверзних і провокативних питань. Пригадую, якось мене запитали, чи причетний я до написання книги Петра Шелеста «Україно наша радянська». Я відповів: До цієї книги причетний Шелест, а я – лише до назви, аббревіатура якої «УНР» мені подобалася. Не думав, що ця деталь буде використана борцями з П. Шелестом.

Щодо претензій до себе. Найбільше дорікаю собі за радянський атеїзм. Усвідомлюю, що це великий гріх. Згадую про нього на сповідях. Розкакуюсь і прошу прощення в молитвах. До речі, ми з дружиною на 50-му році подружнього життя повинчалися у Храмі Феодосія Печерського.

А.К. Добродію, Ярославе Степановичу, як співається у відомій пісні, «без мрій не можна жити». Очевидно, не мало з Ваших мрій, задумів ще очікують свого здійснення. Які з них найважливіші?

Я.К. Розпочинаю роботу з редактором університетського видавництва у зв'язку з поданим до друку рукописом навчального посібника «Менеджмент в архівній справі: опорний конспект лекцій». Це буде перший на пострадянському просторі посібник з архівного менеджменту.

Разом з професором Михайлом Юрієм із Чернівців та іншими науковцями виношуємо задум підготувати колективну монографію «Антропологічний код української культури і цивілізації». Свого часу я обґрунтував необхідність виокремити в методології історичного дослідження принцип антропологізму, тобто людиноцентризму. З'ясуємо його прояви в українській культурі та цивілізації в контексті історичного процесу.

І, звичайно, як дасть Бог здоров'я, буду продовжувати написання своїх «Діалогів з минулим».

А.К. Щиро дякую Вам, Ярославе Степановичу, за цікавий діалог! Від редколегії часопису, від себе особисто і численних читачів вітаю Вас з ювілейною датою, бажаю Вам здоров'я і творчого довголіття!

ВИМОГИ

щодо структури та оформлення статей, що подаються до «Часопису української історії»

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- історіографію питання, аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання);

- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Розташування структурних елементів статті: УДК (у верхньому лівому кутку); *ім'я та прізвище* (з правого боку), під ним у дужках місто, напр.: (*Київ*); назва статті великими літерами, 14 кеглем, напівжирним шрифтом, по центру; анотація українською мовою (1000–1200 знаків з пробілами) – 14 кеглем, курсивом; анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки; ключові слова українською мовою (6–8 слів) – 14 кеглем, курсивом.

3. Вимоги для оформлення тексту: поля: ліве 30 мм, верхнє і нижнє – 20 мм; праве – 10 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ. Щодо символів. В тексті необхідно використовувати лапки лише такого зразку: «», тире: –, апостроф: '.

4. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [7, с. 123], де 7– номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231 зв].

5. Джерела та література – подається після основного тексту в кінці статті в алфавітному

порядку, згідно до вимог (Бюлетень ВАК України № 3, 2008; Бюлетень ВАК України № 11, 2011). Не припустимо подавати декілька джерел під одним пунктом у списку літератури. Після джерел та літератури надається цей же *список латинським алфавітом* (транслітерація, «американська») REFERENCES.

6. *Ім'я та прізвище* (з правого боку), під ним у дужках *місто*, назва статті великими літерами (по центру), анотація (1000–1200 знаків з пробілами), ключові слова російською мовою; анотація повинна бути ідентичною україномовному варіанту.

7. *Ім'я та прізвище* (з правого боку), під ним у дужках *місто*, назва статті великими літерами (по центру), анотація (2000–2200 знаків з пробілами), ключові слова англійською мовою.

Обов'язкова вимога – якість, високий рівень перекладу англійською мовою.

8. Стаття подається українською або англійською мовами, у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.

9. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається в оригіналі, або в сканованому вигляді електронною поштою.

10. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на наукове редагування, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

11. Окремим файлом подаються відомості про автора – науковий ступінь, вчене звання, посада і місце роботи/навчання (українською і англійською мовами), поштова адреса з індексом, телефон та e-mail.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бей Наталія – кандидат економічних наук, здобувач Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

Грудевич Тетяна – завідувач науково-дослідного сектору «Музей «Поштова станція» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Шкіра Людмила – завідувач науково-дослідного відділу «Музей народного сухопутного транспорту Середньої Наддніпряни» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Гула Оксана – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Науково-дослідний інститут українознавства МОН України.

Казакевич Ольга – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Калакура Ярослав – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коваленко Наталія – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач сектору наукознавства Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

Коцур Анатолій – доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Віта – кандидат історичних наук, викладач кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Коцур Галина – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мандрик-Мельничук Марія – доктор історичних наук, доцент кафедри соціальної медицини та організації охорони здоров'я Буковинського державного медичного університету.

Набока Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії зарубіжної україністики, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Нагайко Тарас – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Орехівський Володимир – кандидат технічних наук, здобувач Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

Пшеничний Тарас – кандидат історичних наук, заступник декана історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сергєєва Ірина – мол. наук. співробітник Національного центру генетичних ресурсів рослин України Інституту рослинництва ім. В.Я. Юр'єва, НААН.

Соколова Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України.

Ткаченко Віктор – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач НДС, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

Фігурний Юрій – кандидат історичних наук, завідувач відділу української етнології Науково-дослідного інституту українознавства МОН України.

Чирков Олег – науковий співробітник відділу української етнології Науково-дослідного інституту українознавства МОН України.

Шакурова Ольга – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу української етнології Науково-дослідного інституту українознавства МОН України.

THE INFORMATION ABOUT AUTHORS

Bey Nataliia – Candidate of Economic Sciences, National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine.

Grudevich Tatiana – Head of the Research Sector «Museum «Postal Station» of the National Historical and Ethnographical Reserve «Pereyaslav».

Shkira Ludmila – Head of the Research Department «Museum of the Land Transport of the Middle Dnieper» of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav».

Gula Oksana – Candidate of historical sciences, Senior research employee, Scientific research Institute of Ukrainian studies.

Kazakevych Olga – Ph. D. in History, associate professor at the department of history and ethnic policy of the National Pedagogical Dragomanov University.

Kalakura Yaroslav – is a doctor of historical sciences, professor of the department of archival studies and special branches of historical science of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Kovalenko Nataliia – Doctor of Historical Sciences, senior research scientist, manager to the sector of research knowledge of Institute of history of agrarian science, education and technique of National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine.

Kotsur Anatoliy – Doctor of Historical Science, full professor, department of ethnology and local history, faculty of history of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Kotsur Vita – Candidate of Historical Sciences, lecturer of the department of history and culture of Ukraine in SHEI «Pereyaslav-Khmelnytsky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».

Kotsur Halyna – Candidate of Historical Sciences, associate professor of Department of Archive Science and Specialized Branches of Historical Science of Kyiv National Taras Shevchenko University.

Mandryk-Melnychuk Mariya – doctor of historical science, associate professor at the Department of Social Medicine and public health, Higher education institution of Ukraine «Bukovinian State Medical University».

Naboka Sergiy – Ph.D., assistant professor of the Department of History of Foreign Ukrainian, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Nahaiko Taras – Candidate of History, doctoral of the Department of History and Culture of Ukraine of the State Higher Educational Institution «Pereiaslav-Khmelnytsky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».

Orekhivskyy Volodymyr – Candidate of Engineering Sciences, National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine.

Pshenychnyy Taras – PhD historical faculty Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Sergyeyeva Iryna – Plant Production Institute named after V.Ya. Yuryev of NAAS - National Centre for Plant Genetic Resources of Ukraine, Junior Researcher.

Sokolova Nataliia – PhD (History), assistant professor of social and humanities of National University of Physical Education and Sport of Ukraine.

Tkachenko Viktor – Candidate of the Historical Sciences, senior scientific researcher, head of the research sector of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav».

Fihurnyi Yuriy – Candidate of Science in History, Head of Ukrainian Ethnology Department of RIUS of MES of Ukraine.

Chyrkov Oleg – research officer of the Ukrainian Ethnology Department of Research Institute of Ukrainian Studies (Kyiv).

Shakurova Olha – Candidate of Science in History, of Ukrainian Ethnology Department of RIUS of MES of Ukraine.

Наукове видання

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 37

Фото на обкладинці:

Національний історико-культурний заповідник «Качанівка».
Фото А. Коцура

Технічний редактор Г.Г. Коцур
Комп'ютерна верстка В.В. Дроняк

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів несуть автори публікацій.

**Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.
Рукописи статей не рецензуються і не повертаються.**

Адреса редакційної колегії:

м. Київ
вул. Володимирська, 60
проспект Академіка Глушкова, 2

Підписано до друку 15.12.2017. Формат 60x84 ¹/₈.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умов.-друк. арк. 17,90. Обл.-вид. арк. 18,60
Тираж 300 прим.

Виготівник ФОП І.В. Майдаченко, свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 5349 від 18.05.2017 р.

19400, Черкаська область, м. Корсунь-Шевченківський,
вул. Леніна, 22, тел./факс: (04735) 2-42-46